

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Тўхлиев Боқижон

Адабиёт ўқитиш методикаси

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртларининг педагогика университетлари ва институтларининг филология йўналиши талабалари учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этилган. Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашри.

Тошкент 2010

83

T98

Тўхлиев, Боқижон.

Адабиёт ўқитиш методикаси : Олий ўқув юртларининг педагогика университетлари ва институтларининг филология йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма/ Б. Тўхлиев ; масъул муҳаррир С. Матжонов ; ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Низомий номидаги Тошк. Давлат педагогика ун-ти. тўлдирилган ва қайта ишланган 2-нашри. - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. - 168 б
ББК 83я73

Масъул муҳаррир: С. Матжонов, педагогика фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар: М. Мирқосимова, педагогика фанлари доктори, профессор.
У. Долимов, педагогика фанлари доктори.

Мазкур «Адабиёт ўқитиш методикаси» ўқув қўлланмаси амалдаги ўқув режаси ва шу режа асосидаги ўқув дастурга мувофиқ яратилган. Унда адабиёт ўқитишнинг энг долзарб муаммолари бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан ёритиб берилган. Ўқув қўлланмаси педагогика университетлари ва институтларининг филология факультетлари талабалари учун мўлжалланган.

№ 184-3509/2010

ISBN 978-9943-06-276-4

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010 й.

К И Р И Ш

«Бу дунёда фақат бир муаммо бор - одамларга ҳаётдан маънавий қониқиш ҳиссини қайтариш керак. Маънавий бойликсиз қалб тошга айланур... Комилликка йўналтирилган дидни тарбияламоқ лозим»

(Сент Экзюпери)

Р е ж а :

1. Адабиёт ўқитиш методикаси – фан сифатида.
2. Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани сифатида ўрганиш хусусиятлари.

Адабиётни ўқитиш учун махсус фан керакми? Жамиятда шунга эҳтиёж борми? Таълим босқичларида адабиёт фанини яхши ўрганиш ва ўргатиш учун адабиёт муаллимлари қайғуриши керакми ёки адабиётшуносларми, педагогларми ёки руҳшунос-психологларми? Албатта, бундай саволларнинг кети узилмайди. Улар кеча берилган эди, бугун ҳам берилмоқда, уларнинг эртага берилмай қолиши амри маҳол.

Адабиёт ўқитиш бошқа фанларни ўқитишдан анчайин кескин фарқ қилади. Шунга кўра, уни фан сифатида қарайдиганлар бир гуруҳни ташкил этса, адабиёт ўқитишни санъат тури сифатида баҳолаб, адабиёт ўқитувчисининг ишини ҳам санъаткорона бир иш сифатида баҳолайдиганлар кам эмас. Демак, улар адабиёт ўқитиш методикасини ҳам санъат билан тенглаштиришади. Амалиётчилик нуқтаи назаридан қарайдиганлар эса адабиёт ўқитиш методикасини дарсларнинг ўтилишига бевосита ёрдам берадиган, ҳар бир дарснинг яхши ва самарали бўлишига амалий кўмак бера оладиган соҳа деб билишади.

Адабиёт ўқитиш методикаси биринчи навбатда адабиёт ўқитишнинг, яъни адабий таълимнинг мақсади ва мазмуни ҳақидаги фандир. Маълумки, адабиёт таълимнинг турли босқичларида худди бошқа предметлар каби ўсиб келаётган авлод – ўқувчиларга мўлжалланган. Таълим жараёнидаги барча фанларнинг асосий мақсади ва моҳияти ўқувчиларда – ўсиб келаётган ёш авлодда муайян соҳаларга оид билимларнинг асосларини шакллантириш, шуларнинг негизда уларнинг бой маънавий оламини яратишдан иборатдир. Бу вазифани амалга оширишда бадий адабиёт билан тенг келадиган бирорта соҳа йўқ деб айта оламиз. Бадий адабиёт алоҳида шахсга ҳам, бутун

жамиятга ҳам кучли даражада таъсир кўрсата олиш имконига эга. У жамиятнинг ўз-ўзини англашида, уни инсонпарварлаштиришда беқиёс имконларга эга. Адабиёт ижтимоий онгнинг кўринишларидан бири сифатида ўзида халқ хотирасини мужассамлаштиради, унинг ахлоқий маънавий қадриятларини асрлардан асрларга, аждодлардан авлодларга олиб ўтади.

Шунга қарамай, бадиий адабиётга бўлган муносабатларнинг ҳам ниҳоятда хилма-хиллигини, уларнинг орасида «бевосита нақд фойда»ни кўзлаб ўқиш тамойилларининг ҳам мавжудлигини эътироф этишга тўғри келади. Буни адабиётшунос Д.Қуроноф шундай ифодалаган:

«Ҳозирги кунда, таассуфки, бадиий асарга ноижодий ёндашиш ўқувчи омманинг аксариятига хос бўлиб қолаётир. Кўпчилигимиз бадиий асарни маънавий-руҳий имкониятларимизни кенгайтириш эҳтиёжи билан эмас, кўпроқ ҳордиқ-чиқариш нияти билан ўқийдиган бўлиб қоляпмиз. Дўконларимизда ялтироқ муқовали, олди-қочди гапларга тўла китоблар салмоғининг ортиб бораётгани ҳам шундан далолат беради. Тоталитар ёндашув натижасида кўпчилик асардан воқеа қилиради, бу тоифа учун «Ўткан кунлар» Отабегу Кумушнинг саргузаштларидан бошқа нарса эмас, «Қутлуғ қон» - Йўлчи билан Гулнор севгиси-ю бир аблаҳ бойнинг тўғаноқ бўлиши, холос...- хуллас, биз **воситани мақсад** деб тушунадиган бўлиб қоляпмиз»¹.

Демак, биз бадиий адабиётни ўрганиш йўлларини ҳам билишимиз зарур бўлади. Шундай экан, бу фан ўқувчи-ёшларнинг ўзига хос хусусиятлари, бу ўзига хосликларнинг адабий таълим билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Адабиёт ўқитиш методикаси фани ўз номига муносиб равишда ўқувчиларга бадиий адабиёт билан яқинлашиш, ошно бўлиш ва уларни таҳлил қилиш йўлларини кўрсатишга йўналтирилган. Айни пайтда у китоб устида ишлашни, бадиий ўқишни ташкил этишни, ўқувчиларнинг адабиётга бўлган қизиқишларининг шаклланиш ва ривожланиш йўлларини кўрсатиши билан ҳам эътиборлидир. Айни шу фан адабиёт дарсларини ташкил қилиш, бу дарсларда қўлланадиган метод ва усуллар, ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқларини шакллантириш ва ривожлантириш ҳақида тасаввур уйғотади, шу ҳақидаги билимлар тизимини тақдим этади. Мана шулар замирида эса ўқувчиларга жамоавий, гуруҳ-гуруҳ ёки индивидуал

¹ Қуроноф Д. «Адабиёт надири» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Адабий-танқидий мақола-лар. 39-бст.

ёндашишнинг йўл-йўриқларини беради.

Хитой мақолларининг бирида шундай дейилади: «Инсоннинг кўлига бир дона балиқ бер — у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат — у бутун умри давомида тўқ юради»¹. Демак, бир иш қилиш учун шу ишни қандай қилиб яхшироқ ва натижалироқ тарзда амалга ошириш мумкин деган саволга жавоб излаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бизнинг ҳолатимизда бу саволга адабиёт ўқитиш методикаси фани жавоб беради.

Методика фанига берилган таърифларнинг ниҳоятда хилма-хил эканлиги кўзга ташланади. Улар ичида энг эътиборлилари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

М.А.Рибникова:

«Методика — бу вақтни тежаш малакаси, ўқувчи кучларини оқилона сарфлаш, ўқув материалидаги асосий ва бош нарсани топиш малакаси, жамоа меҳнатини ташкил қилиш санъати, бу ўқувчилардаги хилма-хил индивидуалликларга таянадиган таъсир тизимидир».

В. В. Голубков:

«Барча методикалар, уларнинг қайси бир фанга алоқадорлигидан қатъий назар, ўқитувчининг иш принциплари, материал ва методларини муайян кетма-кетликда, изчилликда кўриб чиқишига ҳамда учта энг асосий, яъни нима учун? нимани? ва қандай? деган саволларга жавоб беришига кўра бир-бирига ўхшайди».

Н.И.Кудряшев:

«Адабиёт ўқитиш методикаси ўқувчиларни ўқув предмети сифатида тарбиявий аҳамият касб этиб, адабиётни ўқитишдаги ижтимоий жараён манбаи бўлган ва унга тўғри раҳбарлик қилиш мақсадида бу жараённинг қонуниятларини очишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган хусусий педагогик фандир».

А.Зуннунов:

«Адабиёт ўқитиш усули педагогика фанининг узвий қисми бўлиб, бадиий адабиётни тадқиқ этади, адабиёт ўқитиш шартлари ва усулларини илмий асосда ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш, синфда ва уйда ўқиш, шунингдек, синф ва мактабдан ташқари машғулотларнинг шакли ва усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Унинг асосини бадиий асарни таълим ва тарбиянинг муҳим воситаси сифатида ўрганиш, ўқувчиларни эстетик

¹ Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. - // Литература в школе, 2006, № 6, с.25. (25-28)

тарбиялаш жараёни ташкил қилади. Шу жараёнда ўқитувчи ёзувчи яратган бадиий образларнинг аҳамиятини ўқувчилар онгига сингдиради, бадиий образнинг моҳиятини очади, ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади»¹.

Назаримизда, бу таърифларда фаннинг асосий моҳияти анча ёрқин кўрсатиб берилган.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани биринчи навбатда бўлажак адабиёт ўқитувчиларининг касбий шаклланишлари ва дастлабки маҳорат қирраларини ўзлаштиришлари учун имкон берадиган фандир. Бу фан ўқувчи ёшларнинг адабий ривождаги ўзига хос қонуният ва қоидаларнинг англаб етилиши учун омил бўлади. Унинг ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигининг асосларини тушунишда муҳим бўлган эканлиги ҳам катта аҳамиятга эга.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани бу фаннинг тарихи ва ривожланиш босқичларини кўрсатиш, бу босқичларнинг ҳар бирига хос бўлган асосий унсурларни таҳлил қилиш, бадиий асарни таҳлил қилиш ва уни ўқувчилар томонидан қабул қилинишидаги ўзига хос хусусиятларни кўрсатиш, бадиий асарни таҳлил қилишда уларнинг тур ва жанр хусусиятларига эътибор бериш, таълим босқичларида фақат бадиий асарнинг ўзини эмас, балки уларга боғлиқ равишда адабий-назарий тушунчаларни ҳам ўрганиш заруриятини ва йўл-йўриқларни кўрсатиш, адабиёт дарсларини ташкил этиш, адабиётдан синфдан ташқари ва мустақил ишларни ташкил этиш, уларнинг оғзаки ва ёзма нутқларини ўстириш йўллари кўрсатиш билан кифояланмасдан ўқувчиларнинг ўз устиларида мунтазам ишлаш, мустақил ижодий ишларни ташкил этиш йўллари кўрсатиши билан ҳам муҳимдир.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани мустақиллик туфайли ўзининг асл ўзанларини топиб бормоқда. Эндиликда адабиёт ўқитиш назарияси ва амалиётида бир хилликдан қочиш, ранг-барангликка интилиш тамойилларининг тобора кенгроқ тарзда кўзга ташланаётгани сезилади. Бу адабий ҳодисаларга нисбатан эстетик ёндошувнинг устиворлашиб бораётганида, маданий меросга нисбатан муносабатларнинг ҳаққонийлашаётганида, кўплаб адабий ҳодисаларга нисбатан баҳоларнинг ўзгариб, уларнинг ўзларига хос ва ўзларига мос хусусиятларидан келиб чиқиляётганлигида намоён бўлмоқда.

¹ А.Зуннунов, Н.Ҳотамов, Ж.Эсонов, А.Иброҳимов. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент "Ўқитувчи" -1992. 10-бет.

Умумий ўрта таълим мактабалари, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари, олий таълим тизими учун яратилаётган кўплаб дарсликлар, методик ҳамда ўқув қўлланмаларининг янги авлодлари юзага келмоқда.

Биринчи маротаба адабий таълимнинг давлат таълим стандарти яратилди. Унинг такомиллашиш жараёни эса узлуксиз давом этмоқда. Ушбу жараёнда анъанавий таълимдаги энг яхши ютуқларни сақлаб қолган ҳолда жаҳон илм-фани, хусусан, психологияси, педагогикаси ҳамда методикаси соҳасидаги энг янги ва яхши намуналарга уйғунлашиш тамойили кузатилмоқда.

Айниқса ўқитишдаги таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар уйғунлиги методологик асос сифатида қабул қилинмоқда. Буларнинг адабий таълимдаги анъанавий йўналиш билан замонавий талабларни ўзаро уйғунлаштиришнинг оқилона йўли сифатида қабул қилинаётганлиги бежиз эмас.

Ижтимоий ҳаётдаги янгилиниш ва ўзгаришлар адабиётнинг ўзида ҳам, уни ўқитиш соҳасида ҳам янгилинишларни, янгича ёндашувларни тақозо этаётгани аниқ. Шунинг учун ҳам кун тартибига янги ахборот технологияларидан, замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш муаммосининг кўндаланг бўлаётгани тасодифий эмас. Бу нарса таълим методларидан бошлаб дарснинг таркибий қисмларигача, адабий таълим мазмунидан бошлаб ўқитувчи ва ўқувчининг муносабатларигача, ўқув дастурлари, дарсликлардан бошлаб адабиёт дарсларини ташкил этишгача бўлган муаммоларнинг барчасига бир хилда дахлдор бўлиб турибди.

Бугун ахборотлар оқими шиддат билан кучайиб бораётган, компьютер ва умуман техника олами инсон ҳаётида тобора кенг-роқ ва мустақкамроқ ўрин олиб бораётган бир замонда китоб ўқиш, китобхонлик муаммосининг янада долзарблик касб этиши сир эмас. Зеро, китоб ва китобхонлик инсон маънавий оламининг ажралмас қисми экан, китоб ўқишни ўрганиш, китобхон маънавиятини шакллантириш таълим-тарбия жараёнидаги энг асосий вазифа бўлиб қолаверади.

Ўқувчи ёшлар ҳар қандай китобни ўқиганда унга онгли, энг муҳими, эстетик муносабат билдира оладиган, ундан таъсирланадиган, завқланадиган даражага етиши учун биринчи навбатда китоб ўқилиши, завқ билан ўқилиши, китобхон ундан тегишли ҳузур ва руҳий қаноат туйиши керак. Буни ихчам тарзда “эстетик тўйиниш” деб ифодалаш мумкин бўлар.

Аммо бу даража орзу, холос. Унга эришмоқ учун янги-янги иш усулларини, адабий таҳлилнинг муносиб шакл ва кўринишларини, бадиий матн мазмунига, моҳиятига этишнинг турфа йўлларини, хусусан, муносиб изоҳ ва шарҳларга, муайян ижодкор ёки алоҳида олинган бадиий асар қатида мужассамлашган янги поэтик оламга хос бўлган бадииятни идрок этишга, мушоҳада қилишга имкон берадиган иш турларини қўллаш эҳтиёжи кўпроқ билинмоқда.

Бўлажак адабиёт ўқитувчилари ўз иш фаолиятларида ўқувтарбия жараёнларининг инсонпарварлашувига, таълим жараёнида ҳар бир ўқувчининг алоҳида, ўзига хос бўлган табиий-ижодий имконларига эътибор бериши мақсадга мувофиқ бўлади. Бадиий адабиёт яхши инсоний фазилатларни тарғиб қилишга, урушни, зўравонликни қоралаб, тинчликни, халқларнинг осойишта ҳаёти ва ўзаро дўстлигини улуғлайдиган, хунукликдан нафратланиб, гўзалликни тарғиб этадиган, ўсиб келаётган авлодга юксак маънавий фазилатларнинг шаклланиши ва ривожланшига имкон берадиган хислатлари билан эътиборлидир.

Адабиёт фанининг ўзига хослиги шундаки, унда бошқа фанлар билан алоқадорлик бу фаннинг табиатиға сингдирилган. Демак, бу имкониятдан ҳам унумли фойдаланиш жоиз. Унинг ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанлар билан яқинлиги, айниқса, она тили, тарих, санъат йўналишидаги фанлар билан алоқадорлигини исботлаб ўтириш зарурати йўқ. Айни пайтда унинг география, биология, физика, математика сингари фанлар билан алоқадор жиҳатларидан ҳам унумли фойдаланиш, бу боғланишларнинг ички моҳиятини кўпроқ кўрсатиш, амалиётга кўпроқ жорий этиш зарурати бор.

Бир хил мавзуни бир хил ҳажмдаги вақт оралиғида турлича ўқитувчиларнинг ниҳоятда турли-туман тарзда ёритиб беришлари ҳаётда кўп кузатиладиган ҳодиса. Уларнинг орасида энг маъқули ҳозирги жамиятимиз муаммолари билан кўпроқ алоқадорликни таъминлагани, замонавий технологиялардан ўринли ва унумли фойдаланганлари, болаларнинг ёш хусусиятлари, адабий тайёргарликларига таяниб туриб уларнинг мавзуга ҳам, адабиёт фанининг ўзига ҳам қизиқишларини энг кўп даражада ошира олганларидир.

Аслида адабиёт ўқитишнинг бош йўналиши таълимнинг турли босқичларида ўқувчилар онгига бадиий асарнинг мўъжизакор таъсир кучини амалий жиҳатдан таъминлашга қаратилган.

Мактабгача тарбия муассасалари, бошланғич таълим, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар таълимидаги адабий таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлигининг натижаси ўсиб келаётган ёш қалбда гўзалликка бўлган ижобий ва ижодий муносабатни шакллантиришдан, уларга бадиий асарга — китобга бўлган меҳр ва муҳаббатни ўстиришдан, буларнинг замирида эса ундаги бадиий-эстетик дидни такомиллаштиришдан иборат.

Буни замондошимиз Сирожиддин Саййид жуда гўзал тарзда ифодалаган:

*Ҳар бир калла,
Ҳар бир бош
Жаҳолатдан қўрқиши керак.
Ҳар бир бола,
Ҳар бир ёш
Навойни ўқиши керак...
Ватан азал битта Ватандир,
У биз учун сўлмас чамандир,
Шул сабабдан бола чоғлардан,
Майса чоғлар, лола чоғлардан
Ўзни уриб юлқиши керак,
Навойни ўқиши керак,
Дилга недир юқиши керак!¹*

Худди мана шу нуқталар бўлажак адабиёт ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнида диққат марказида туриши лозим. Бўлажак адабиёт ўқитувчисининг адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, адабий жараён ҳақидаги илмий-назарий қарашлари қанчалик асосий ва муҳим бўлишидан қатъий назар, уларнинг ўзи билан кифояланиб қолиш педагогик фаолиятдаги тегишли мақсад ва вазифаларни амалга ошириш имконини бермайди. Тўлақонли муваффақият қозониш учун уларнинг педагогика ва психология туркумидаги, айниқса болаларнинг ёш физиологияси, уларнинг оламни қабул қилиш ва ўзлаштириш хусусиятлари, қизиқишлари ҳақидаги асосий маълумотларни берадиган фан асосларидан хабардорликлари ҳам тақозо этилади.

Бадиий адабиётнинг инсон руҳиятини, ҳатто унинг шахсиятининг шаклланиши ва ривождаги ўрни беқиёсдир. Агар С.Саййид айтганидек, бола «дилига недир юқтирса», адабиёт муаллими ўз вазифасини адо этган, адабиёт дарсларининг

¹ Сирожиддин Саййид. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Тошкент, Шарқ, 2005, 9-10-бетлар.

самараси таъминланган бўлади.

Кўплаб буюк шахслар машҳур бўлишларида, ўзлари эришган ва етишган олий даражаларда бадиий адабиётнинг ўрни ва аҳамиятини эътироф этишади.

Масалан, Алишер Навоий юз мингдан ортиқроқ байтни ёддан билган. Бу байтларнинг энг сара, энг нодир бадиий дурдоналар бўлганлигига шубҳа йўқ.

«Ўқувчилардаги барқарор ғоявий, маънавий-ахлоқий ва эстетик ишонч-эътиқодларнинг шаклланиши, уларнинг энг муҳим ҳаётий тушунчалар мағзини чақа олиши маълум маъноларда адабиёт ўқитувчисининг маҳоратига боғлиқдир»¹.

Шунга кўра таълим босқичлари учун яратиладиган дарслик ва ўқув қўлланмалари, уларнинг таркибига кирадиган бадиий асарларнинг намуналари ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги ва дидларига мос ва муносиб бўлиши, уларнинг баркамол инсон сифатида шаклланишлари ва камол топишларида муҳим омил вазифасини адо этиши керак.

Бугун фақат миллий замингагина таяниш камлик қилади, зеро, жаҳон ҳамжамияти бир-бирига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ интилмоқда. Бу айни пайтда бир-бирини бойитиш жараёни ҳамдир. Бунда бадиий адабиётнинг ўзига хос ўрни бор.

Қолаверса, бошқалар тажрибасини ўрганиш ҳар доим инсониятга ютуқ ва янгилашни омили бўлган.

Жаҳон педагогикаси эндиликда ҳамкорликни асосий таянч нуқтаси деб эътироф этмоқда. «Ҳамкорлик педагогикаси» деган алоҳида тушунча ва атаманинг пайдо бўлганлиги бежиз эмас. Бу ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги муносабатларнинг янгича босқичини англатади. Демак, эндиликда педагогик жараёнда «ҳоким-тобе»лик эмас, том маънодаги ҳамкорлик юзага келди. Бу адабий таълимда, айниқса, айрича аҳамият касб этади. Зеро, бадиий адабиётни ўқиш, ўрганиш ҳамма пайт ижодий жараёндир. Бу жараёнда ўқувчиларнинг миллий қадриятлар, асрий урф-одатлар билан танишиши, яқинлашуви жонли тарзда амалга ошади.

Бўлажак адабиёт ўқитувчиси учун бадиий адабиётнинг ўзига хос томонларини билиш, англаб етиш қанчалик муҳим ва аҳамиятли бўлса, таълимнинг турли босқичларида адабиёт ўқитишнинг ўзига хос қонуният ва хусусиятлари билан боғлиқ

¹ Лесохина Л.Н. Нравственное развитие учащихся в процессе изучения литературы.- Сб. Искусство анализа художественного произведения. М.: Просвещение. 1971, с. 124.

сиру асрорларни эгаллаш ҳам шунчалик муҳимдир.

Таълимнинг турли босқичларида боланинг ёш хусусиятларигина эмас, ҳатто асарнинг жанри, услуби ҳам уни ўқитиш, ўрганишда ўзига хос ёндашувлар бўлишини тақозо этади. Дейликки, қадимги туркий адабиётни ўрганиш билан Яссавий ҳаёти ва ижодини ўрганишда бир хил усулни қўллаб бўлмаганидай, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си билан Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим»ининг таҳлили ҳам бошқа-бошқа нуқтаи назарлардан ўрганилиши керак. Рубойини ўрганиш учун танланган усулни романни ўрганишга татбиқ этиш қанчалик мумкин бўлмаса, мумтоз адибларимизнинг асарларини ўрганиш билан хорижий мамлакатлар адибларининг асарларини ўрганиш орасига ҳам тенглик аломатини қўйиш шунчалик хатодир.

Қайси бир асарни ўрганишда шарҳ ва изоҳларнинг ўрни каттароқ бўлиши, бошқа бир асарни ўрганишдан олдин ифодали ўқиш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Қай ҳолатларда биографик метод ўринли бўлса, қайси ўринларда эстетик таҳлилнинг ўрнини босадиган бирор усул бўлмаслиги ҳам табиийдир. Буларнинг барчаси адабиёт ўқитиш методикасининг фан сифатидаги ўрни ва аҳамияти қанчалик катта эканлигини кўрсатиб турибди. Мазкур курс худди шунинг учун ҳам алоҳида долзарблик касб этади.

Буларнинг ёнида бадий асарни ўқиш, уни тушуниш муаммосининг ҳам борлигини эътироф этишга тўғри келади. Бадий адабиёт сўз санъати сифатида китобхоннинг, унинг маънавий оламининг шаклланишига кучли ижобий таъсир кўрсатади. Агар қабул қилишнинг мутлақо индивидуал хусусиятга эга эканлигини назарда тутадиган бўлсак, бадий асарни ўқиш, уни тушуниш ва «ҳазм қилиш»нинг нақадар катта аҳамият касб этишини тасаввур этишимиз қийин кечмайди.

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов уқтириб ўтганидек: «Адабиёт ўқувчини тарбиялаш учун унинг онги, фикригагина эмас, қалбига, завқига, туйғуларига ҳам таъсир этиши керак. Шундай асарларгина чинакам санъат намунаси деб аталиш ҳуқуқига эга»¹.

Рус методист олимлари замонавий адабий таълим методикасидаги асосий вазифалар қаторида қуйидагиларни кўрсатишади:

---

¹ Шарафиддинов О. Истеъдод жилолалари. – Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. 150-бет.

Биз ихчам тарзда адабиёт ўқитиш методикаси фани зиммасига юклатилган вазифаларни шундай шакллантиришимиз мумкин:

1. Адабиёт предметининг таълим босқичларида нима учун ўрганиш зарурлигини асослаш, яъни адабиёт ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини муайянлаштириш.

2. Адабий таълим мазмунини аниқлаш. Ўқув дастурларининг таркиби ва мазмунини асослаш, ўқувчилар учун яратиладиган дарслик, ўқув қўлланмаларига қўйиладиган талаб ва меъёрларни ўрганиш. Айни пайтда ўқувчиларнинг муайян таълим босқичида ўзлаштириши лозим бўлган адабий билимлари, уларга боғлиқ ҳолда эгалланиши лозим бўлган кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгиланади.

3. Методика фани адабий таълимнинг ўзига хос йўл ва усулларини ўрганиш билан ҳам шуғулланади. Унда алоҳида дарсларни ташкил этиш, унга қўйиладиган талаблар ҳам ишлаб чиқилади.

4. Таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг ўзлаштиришига қўйиладиган талаблар ҳам методика фанига алоқадор. Бунда баҳо меъёрлари ва мезонлари, назорат қилишнинг шакл ва усуллари қамраб олинади.

5. Талабаларга адабиёт ўқитиш методикаси бўйича уларнинг амалий фаолиятларида асқотадиган назарий ҳамда амалий маълумотларнинг энг муҳимларини етказиш.

6. Талабаларни шу фанга алоқадор бўлган таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифаларини амалга ошириш, ижодий фаолият ва илғор тажриба мактабларини ўрганишга тайёрлашдан ҳам иборатдир.

Адабий таълимни такомиллаштириб, ҳозирги замон талабларига уйғунлаштириб бориш энг муҳим вазифалар қаторига киради. Бунинг учун фақат бадиий адабиётнинг ўз ички хусусиятларни билиш, ўрганиш камлик қилади, адабиётнинг ёш авлодга, ўқувчи-ёшларга кўрсатадиган маърифий, маънавий-ахлоқий, эстетик, эмоционал таъсирини янада кучайтириш, таълимнинг турли босқичларидаги адабий таълим узвийлиги, узлуксизлигига алоҳида эътибор бериш, улардаги мустақил ва ижодий фикрлашга оид кўникма ва малакаларни ривожлантириш, сўз санъати воситасида гўзалликни ҳис этишга оид дид ва туйғуларни камол топтириш, адабиётга, адабий асарга, ҳар қандай бадиий матнга нисбатан ижодий ёндашув тамойилларини шакллантириш ҳам зарур бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. *«Адабиёт ўқитиш методикаси» фанининг мақсад ва вазифалари ҳақида нималар дея оласиз?*

2. *Бу фаннинг қандай аҳамияти бор?*

3. *«Инсоннинг қўлига бир дона балиқ бер — у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат — у бутун умри давомида тўқ юради», деган хитой мақолининг методика фанига қандай даҳли бор? Уни изоҳланг.*

4. *Адабиёт ўқитиш методикаси фани олдидаги асосий вазифалар моҳиятини изоҳлаб беринг.*

АДАБИЁТ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ФАНИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Р е ж а:

- 1. Адабиёт ўқитиш методикасининг адабиётшунослик туркумидаги фанлар билан алоқаси.*
- 2. Адабиёт ўқитиш методикасининг тилшунослик туркумидаги фанлар билан алоқаси.*
- 3. Адабиёт ўқитиш методикасининг ижтимоий-гуманитар туркумдаги фанлар билан алоқаси.*
- 4. Адабиёт ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан алоқаси.*
- 5. Предметлараро алоқаларнинг таълимий ҳамда тарбиявий аҳамияти.*

Ҳар бир фан, одатда, фақат ўз қонуниятлари билангина яшамасдан, бошқа фанлардаги имкониятларни ҳам эътиборда тутати. Бу билан у ўзидаги имкониятларни янада кенгайтиради. Адабиёт ўқитиш методикаси ҳам бу борада истисно эмас. Унинг кўплаб фанлар билан барқарор алоқалари мавжуд. Табиийки, адабиётшунослик фанисиз уни ўқитишни тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ўтмишда яратилган маданий-адабий мерос дастлаб «Адабиёт тарихи» фанининг баҳосини олади. Ёки ҳозирги замон асарларининг тарихий, адабий ҳамда бадиий эстетик баҳоси «Адабий танқид» орқали реаллашади.

Сўз санъатининг ўзига хос қонуниятлари, адабиётнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари, бадиий ижод турлари, ижодий жараён ҳақидаги фикрлар эса «Адабиёт назарияси» фани орқали аён бўлади. Буларсиз «Адабиёт ўқитиш методикаси» бир қадам ҳам боса олмайди.

Айрим асарларнинг яратилиши, асар муаллифи, асардаги қаҳрамон ва образлар, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар моҳиятини чуқурроқ англаш учун тарихий шароит ва географик муҳитни билиш зарурати ҳам пайдо бўлади. Бу ўз-ўзича адабиёт ўқитиш методикаси фанининг тарих ва география фанлари билан доимий алоқада бўлишини тақозо этади. Мусиқа, театр, кино, тасвирий санъат ва бошқа санъат турлари билан алоқадорлик ҳақида гапиришга ҳожат йўқ.

Биз бу йўналишда педагогика ва психология туркумидаги фанларни алоҳида таъкидлашимиз жоиз. Модомики, бадиий

адабиётни ўрганишдан кўзда тутилган бош мақсад инсоннинг тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш экан, демак, бунда айрим педагогик ҳамда психологик қонуниятларнинг ҳеч бўлмаганда умумий қонуниятларини билмасдан туриб олға қадам ташлашнинг имкони бўлмайди. Бу санокни яна давом эттириш мумкин. Адабиёт ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан алоқаси фаннинг мақсад ва вазифаларини англашда, унинг таркибий қисмларини белгилашда муҳим ўрин тутди.

Адабиётни бошқа ижтимоий фанлар билан боғлаб ўрганиш ҳаётий заруратдир. Биргина 9-синф Ўзбек адабиёти дарслик мажмуасини шу нуқтаи назардан кўздан кечирайлик. Дарслик-мажмуа «Халқ оғзаки ижоди», «Ўзбек адабиёти тарихи», «XX аср ўзбек адабиёти» ҳамда «Жаҳон адабиёти» қисмларидан ташкил топган. Юзаки қарагандаёқ бу мавзуларни ўтишда этнография, тарих, география, она тили, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, санъат тарихи ранг тасвир, театр билан нечоғлик боғланиб кетганлигини тасаввур этиш мумкин.

IX синфда адабиёт тарихига оид манбалар ўтилганида асарнинг тили ва услубини она тилидаги услуб турлари, тил воситалари, сўзнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари, унинг ўз ҳамда кўчма маъноси ва бошқа тушунчаларга мувожаат қилиниши табиийдир.

V синфда «Афсоналар» мавзусининг ўтилишида ўқувчиларнинг тарих дарсларида олган билимлари қўл келади. Марказий Осиё халқларининг босқинчи душманларга қарши кураши тарихи Широқ, Тўмарис каби образларнинг ижтимоий-эстетик аҳамиятини, тарихий қимматини тўлароқ тушунишга ёрдам беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганишда тарих дарсликларидаги «Бобурийлар сулоласи даврида Ҳиндистон ва унинг маданияти» мавзулари ўқувчиларнинг адабий материални осон ва теранроқ тушуниб етишларига имкон яратади.

Радио, телевидение, аудио ва видео материаллар ҳам адабиёт ўқитишни бошқа фанлар билан алоқадорликда ташкил этишнинг муҳим воситасидир.

Методист олим С.Матжонов тўғри кўрсатганидай: «Дастур ва дарсликларда адабиётнинг тасвирий санъат, тилшунослик, мусиқа эстетика, тарих, руҳшунослик, кино санъати билан боғлиқлиги етарли даражада ўз ифодасини топмаган.

Тарихий мавзудаги асарлар таҳлили, тарих, экранлаштирилган

асарлар таҳлили кино санъати билан боғланмаса, кўзланган натижага эришиб бўлмагани каби, адабий қаҳрамонларнинг феъл-атвори, ўзаро зиддиятли муносабатлари ҳақида сўз юритганда этика ва руҳшунослик фанлари эришган ютуқларга таянилмаса, мурод ҳосил бўлмайди. Бизнингча, масалани шундай қўйиш керакки, ўқувчилар назарий билимсиз, бадий асарни тушуниш, таҳлил қилиш мумкин эмаслигини англаб етсинлар»¹.

Бадий адабиёт оламни ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаси ва манбаидир. Бу жиҳатдан у фан билан яқинлашади. Оламни акс эттиришдаги образлилиги билан ундан ажралиб туради. Бадий адабиёт оламни ҳар доим кўрсатмаларга бой тарзда кўрсатади. Энг муҳими уларда ўқувчи қалбига таъсир кўрсатадиган эстетик лаззат ва ҳузур, маънавий сабоқ мавжуд бўлади. Буларнинг барчаси ўқувчининг қалбда юксак маънавий туйгуларнинг шаклланиши ҳамда улардан баҳрамандлик шарофати билан ҳосил бўладиган маънавий қониқишга олиб келади. Адабиёт ўқитишнинг бошқа фанлар билан алоқадорлигини қисқача тарзда қуйидагича акс эттиришимиз мумкин:

¹ С. Магжонов. Мактабда адабиётдан мустақим ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Адабиёт ўқитиш методикаси кўпроқ қайси фанлар билан алоқадорликда ўрганилади?*
- 2. Адабиёт ўқитиш методикасининг ижтимоий фанлар билан алоқасини қандай изоҳлайсиз?*
- 3. Адабиёт ўқитиш методикасининг даврий матбуот билан алоқаси деганда нималарни тушунасиз?*
- 4. Бешинчи ва олтинчи синф адабиёт дарсларида ўтиладиган мавзулардан бирини танланг ва уни бошқа ўқув предметлари билан боғлаб ўтиш ҳақида дарс ишланмасини тайёрланг.*
- 5. Алишер Навоийнинг ғазаларидан бирини танлаб, уни академик лицейларда бошқа предметларга боғлаб ўрганиш ҳақида реферат тайёрланг.*

АДАБИЁТ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНING ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ¹

Р е ж а :

1. Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи.
2. Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси.
3. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жадидчилик даври.
4. 1930-1990 йилларда адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ўзига хос хусусиятлари.
5. Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш хусусиятлари.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани қачон пайдо бўлган? деган саволнинг ўртага қўйилиши табиийдир. Бу саволга дабдурустан жавоб бериш қийин. Шу нарса аниқки, бадий адабиёт пайдо бўлганидан кейин, уни бошқаларга, замондошларга, шунингдек, кейинги авлодга етказиш, етказганда ҳам уларни бошқа инсонлар қалбига таъсир қила оладиган даражада етказиш асосий муаммолардан бири бўлганлигини ҳис этиш мумкин.

Яқин-яқинларгача ҳам ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси тарихи асосан Октябрь инқилоби билан боғлиқ ҳолда талқин ва тарғиб этилгани сир эмас.

Мустақиллигимизнинг шарофати билан барча фанлар ривожланишининг тўғри ўзанларига тушиб олди. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидай: “Амударё билан Сирдарё ўртасида жойлашган ҳамда Мовароуннаҳр ёки Туркистон номлари билан машҳур ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири ҳисобланган. Буюк ипак йўлидаги боғловчи марказий ҳалқа, Шарқ ва Ғарб учрашадиган, уларнинг фаол савдо - иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги туғиладиган жой бўлган”². Мана шундай ҳолатда бу ерда кўплаб фанлар қаторида адабиётшуносликнинг, тарбияшуносликнинг, улар қаторида эса адабиёт ўқитиш методикасининг муайян ўрни бўлганлигини тасаввур этиш мумкин.

Халқимиз азал-азалдан бадий адабиётни тушуниш, севиш, эъзозлай билишни, адабий ҳодисаларни ҳис қилиш, айтиш пайтда, буларнинг барчасини бошқаларга етказишни ҳам ўзи учун одат

¹ Ушбу қисм Т.Ниязметова билан ҳамкорликда ёзилган

² И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан, Тошкент, «Ўзбекистон». 1996, 332-бет.

деб билган. Бунга биз узоқ тарихимизга назар ташлаб янада тўлароқ ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Методика тарихини билиш эса замонавий таълим технологиялари моҳиятини теранроқ илғаш имконини беради. Зеро, «Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур»¹.

Адабий асарни ўрганиш билан боғлиқ бўлган дастлабки қайдлар Авесто ёдгорлигидаёқ учрайди. Бевосита туркий муҳитда эса буни Ўрхун-Энасой ёдгорликларидаги айрим ишоралар орқали пайқашимиз қийин эмас.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани ўтмишдаги бой тажрибаларни ўрганиш асосида ҳозирги замон мактабларидаги адабиёт ўқитиш жараёнини умумийлаштиради. Адабиёт Шарқ халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳаётида ҳар доим жуда катта ижтимоий-маънавий аҳамиятга эга бўлган. Чўлпоннинг «Адабиёт яшаса — миллат яшар» деган фикри бежиз эмас. Аммо уни ўқитиш бирданига ҳозирги ҳолига келмаган. Туркий халқлар орасида адабиёт ўқитиш анъаналари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Буюк мутафаккирларимиз Ал-Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Синолар таълим-тарбия, ўқитувчи хусусида алоҳида тўхтаб ўтишган. Улар инсоннинг шахс сифатида камол топишида илм олишнинг, таълим ва тарбиянинг аҳамияти ҳақида ўзларининг қимматли фикрларини айтиб ўтганлар.

Ўрта Осиёнинг улуғ мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950) ўзининг илмий ишларида овоз, нутқнинг тарбиявий аҳамиятига алоҳида эътибор беради. У «Илмларнинг келиб чиқиши» («Ихсо ул-улум») номли рисоласида бадиий асарни ифодали ўқиш, ўқиганини ҳикоя қилиб бериш зўр санъат эканлигини айтади. Унинг таъкидлашича, ҳикоячиликда (ўқишда) ўткир таъсири бўлган ана шу санъатда ўзига муносиб ўрин эгаллаган кишилар ҳақим дейилади ва у ўқишни, нотиқликни эгаллаган санъаткор, файласуф, донишманд билан тенгдир.

Фаробий ҳар бир кишининг ўзига хос, индивидуал хусусиятга

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тарихчи олим ва журналистлар билан суҳбат. — Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7.- Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 149-бет.

эга бўлишини, таълим-тарбия жараёнида бу хусусиятларга эътибор бериш шарт эканлигини алоҳида уқтиради: «Кишилар жисмоний ва туғма қобилият, куч-қувватда бир-бирларидан ортиқ-кам бўладилар»¹.

Фаробийнинг таъкидлашича, «Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интилсин, ахлоқли-одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ бўлсин»². Бугина эмас, «Роҳатланиш, дард чекиш ва қайғуриш асосий табиий хислатлар ҳисобланадилар, улар туфайли фазилатлар ва иллатлар ўзлаштирилади. Ва, ниҳоят, балоғат ва билимларга, яъни ривожланишга тарбия ва машқ орқали эришилади»³.

Тарбиянинг буюк имконияти шундаки, у орқали инсон яхши ва ёмон, фойдали ва зарарли нарсаларни ажратишга эришади. «Тарбия оқилликни вужудга келтиради. Кишининг тарбияси бўлмаса, у бемаъниликни хуш кўради»⁴.

Фаробий комил инсонлар ҳақида гапирганида уларнинг бевосита нутқига, сўзни тушуниш ва тушунтириш имкониятларига ҳам эътибор беради. Унинг ёзишича, у суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. ...у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида, чиройли сўзлар билан ифодалай олиши зарур»⁵.

Фаробийнинг бевосита санъат ҳамда адабий таълим ҳақида ҳам бир қатор жиддий кузатишлар олиб борганлиги яхши маълум. «Катта мусиқа китоби», «Лафз — сўзлар ва ҳарфлар ҳақида китоб», «Ритмлар классификацияси ҳақида китоб», «Мусиқа ҳақида сўз», «Ёзув санъати ҳақида китоб», «Абу Насрнинг шеър ва қофиялар ҳақидаги сўзи», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» ва бошқа асарлари шу ҳақдадир.

Фаробий шеър тузилиши, унинг моҳияти, энг муҳими, шеър воситасида бадий адабиётни ўрганиш ва ўргатиш усуллари ҳақида ҳам қимматли фикрлар билдирган. Мутафаккир ритм ва вазн

¹ Фаробий. Афлотун қонунлари моҳияти. - // Фозил одамлар шаҳри. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993, 188-бет.

² Ҳ.Ҳомидий. Кўҳна Шарқ дарғалари. Бадий-илмий лавҳалар. — Т.: Шарқ, 1999, 28-бет.

³ Фаробий. Афлотун қонунлари моҳияти. - // Фозил одамлар шаҳри. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993, 23-бет.

⁴ Ўша китоб, 30-бет.

⁵ Фаробий. Фозил шаҳар одамлари қарашлари. - // Фозил одамлар шаҳри. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993, 159-160-бетлар.

ҳақида гапириб. жумладан, шундай дейди:

«Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинмакетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табиати – тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилиш унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеърнинг энг афзал ва улугвор бўлишига сабаб бўлган»¹.

Фаробий бадиий ижоднинг ўзига хос хусусиятларини қиёсий усулда кўрсатиб беради: «Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади»².

Мутафаккирнинг асарларида айрим тур ва жанрлар, уларнинг ўзига хос хусусиятларини изоҳлаш, шу асосда уларни ўқувчиларга тушунтириш борасида ҳам қизиқарли мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, Юнон адабиёти ҳақида тўхтар экан, олим Гомернинг «Илиада»сини, шунингдек, трагедия, драма, комедия, дифиримби, сатира, эпос, риторика, поэмалар ҳақида тўхтаб ўтади. Уларнинг ҳар бирига хос бўлган тасвир усуллари, ифода тарзлари, уларнинг мавзу ва тили, шаклий-поэтик хусусиятлари ҳақида маълумот беради.

Ибн Сино 980 йил (ҳижрий 370 йил)да Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида дунёга келган. У қомусий олим бўлиб танилади. Олимнинг тиб илмида ниҳоятда беназир бўлганлигини яхши биламиз. Айни пайтда олимнинг асарларида таълим ва тарбия, айрим фанларни ўқиш-ўрганишга оид қимматли фикр-мулоҳазалар ҳам талайгина. У ўз педагогик қарашларида муҳитнинг шахс тарбиясига жиддий таъсир кўрсата олишини махсус уқтиради. Олим илм олишнинг узлуксиз жараён эканлигини, бироқ олам сирларини билишда инсон доимо интилиши, ҳаракат қилиши зарурлигини таъкидлайди:

Ҳеч бир гап қолмади, маълум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди, мавҳум бўлмаган,
Билимим ҳақида чуқур ўйласам,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган³.

Ибн Синонинг қайдларидан биз ўша даврдаги таълим-тарбия тизими ҳамда унинг мазмун ва моҳияти ҳақида айрим тасаввурларга

¹ Фаробий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 15–16-бетлар.

² Ўша китоб, 18-бет.

³ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. Тузувчи Абдусодиқ Ирисов. – Тошкент, 1981, 51-бет.

эга бўлишимиз мумкин. Унинг ёзишича, «Бола олти ёшга етгач, уни мураббий ва муаллим ихтиёрига топширилади. Таълим аста-секинлик билан берилиши керак; бирданига уни китобга боғлаб қўймаслик лозим»¹. Олим айрим адабий намуналарнинг инсон руҳиятига кучли таъсир қилишини кузатган. Жумладан, ошиқлик ҳолати ҳақида гапириб, шундай дейди: «Ғазал эшитганда аҳволи шодлик ва кулгуга ёки ғамгинлик ва йиғига томон ўзгаради, айниқса, жудолик ва ҳажр тилга олинганда шундай бўлади»².

Абу Райҳон Беруний (973-1048) илмий меросида ҳам олам ҳодисаларни ўрганишга имкон берадиган кўплаб фикр-мулоҳазалар мавжуд. У «кўз билан кўрган эшитгандан афзалдир» деган ақидага риоя қилади. Билимни эса «қайтариш ва такрорлаш натижасидир»³, деб билади. У билим олишда ва ўргатишда усулларнинг хилма-хиллигини, шаклларнинг ранг-баранглигини эътироф қилган. Чунки дейди олим, «доимо бир хил нарсага қарай бериш малолли ва сабрсизликка олиб келади. (Ўқувчи) фандан фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди, бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши «Ҳар бир янги нарсада лаззат бор», дейилганидек, уларни кўришга кизиқади ва кўздан кечиришни истайди».

Олим «Авесто», «Калила ва Димна», араб адабиёти, ҳинд адабиётига оид кўплаб мисолларни таҳлил қилади, қиёслайди, улардан ўрнатма ва намуналар олишга чақиради.

Айрим асарларни ўқиш услуби эшитувчиларга таъсир қилишнинг муҳим омили эканлиги қадимги туркийларга яхши маълум бўлган. Жумладан, «Тишаствустик» суграсида декламация билан ўқишга кўрсатма берилган. М.Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк»и орқали XI асргача бўлган туркий таълим-тарбия тизими ҳақида айрим маълумотларга эга бўлиш мумкин. Жумладан, у алоҳида, биргалашиб ва кўплашиб ўқиш ҳақида ишоралар беради.

Маҳмуд Қошғарий XI асрнинг буюк мутафаккиридир. Унинг қомусий олим сифатида кўплаб фанларга оид маълумотларни тўплагани ва ўзининг «Девону луғот ит-турк» асарида акс эттиргани яхши маълум. Олим бу асарида ўзини йирик тилшунос ва

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 1 жилд. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 90-бет.

² Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 2 жилд. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 21-бет.

³ Абу Райҳон Беруний. Ҳикоятлар, ҳикоятлар, нақллар, шеърлар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи А.Ирисов, - Т.: Ёш гвардия, 1973, 22-бет.

адабиётшунос сифатида ҳам кўрсатади. Девондаги адабий парчалар ниҳоятда кенг мавзуларга бағишланган. Уларнинг жанрлари ҳам ранг-баранг. Олим бу асарларга тегишли изоҳ ва шарҳлар беришнинг гўзал намуналарини тавсия этади. Китобда айрим жанрлар, бадиий-тасвирий воситалар, шеърӣй вазнлар ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар, изоҳ ва талқинлар мавжуд. Баъзи ҳолларда айрим адабий асарларнинг ўқилиши, уларнинг маъно хусусиятлари ҳақидаги кўрсатмаларнинг мавжудлиги адабий таълимнинг ўша даврдаги ҳолати ҳақида дастлабки тасаввурларни бера олади.

Олим ўз китобидаги материалларни жойлаштириш ҳақида, уларни китобхонларга етказиш ҳақида узоқ муддат бош қотирган: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим»¹.

Асарда кўплаб адабий парчалар мавжуд. Уларнинг катга қисми халқ оғзаки ижодига мансубдир. Айниқса, мақолларнинг кўплаб намуналари жамланган. Муҳими, олим уларнинг мавзу доираларини, қўлланиш хусусиятларини ҳам кўрсатиб беради. Жумладан, «Ашич айтур: тубум алтун, қамич айур: мен қайдаман?» «Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен қайдаман?»

Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади».

Ёки «Ағилда ўғлақ туғса, ариқда ўти унар — молхонада бузоқ туғилса, ариқда ўти чиқади» мақоли келтирилади, унга шундай изоҳ берилади: «Бу мақол овқат ёки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғуриш керак эмаслиги учун айтилади». Яна бир мисол:

«Эрик эрни йағлиғ, эрмагу баши қанлиғ. — Тиришқоғнинг лаби ёғлиқ, эринчоқнинг боши қонлик. ...Бу матал ялғовликни ташлашга, ғайрат билан ишлашга ундаб айтилади».

Мақолларнинг орасида кам сўзлашга, оз сўз билан кўп маъно ўқтиришга ундайдиганлари ҳам бор:

Талим сўзуг уқса бўлмас, йалим қайа йиқса бўлмас. — Кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йиқитиб (синдириб) бўлмайди.

¹ Қошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғот ит-турк). Уч томлик, I том, Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов, - Тошкент, Фан, 1960, 44-45-бетлар.

Асарда шеър вазнларини аниқлашга доир ҳаракатлар мавжудлигини кўрсатадиган далиллар бор. Жумладан: «кўг» сўзининг изоҳида, шеърнинг вазни, бу йир не кўг уза ул – бу шеър қайси вазнда?» деган мисол учрайди.

«Эрдам баши тил – энг яхши хулқнинг боши тилдир» деган мақол ҳам Маҳмуд Қошғарий ёзиб олган нодир мақоллардан биридир.

Юсуф Хос Ҳожиб сўз ва унинг маънолари ҳақида алоҳида тўхтаб ўтади. У сўзни, айниқса, бадий сўзни муқаддас ҳодиса сифатида санайди:

Яшил кўкдин инди йағиз йерка сўз,
Сўзи бирли йанглуқ ағир қилди ўз.
Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилади.

Адиб тилни уқув ва билимларнинг таржимони деб билади. У элчилар ҳақидаги бобда сўзнинг ички ва ташқи, ўз ва кўчма маънолари ҳақида гапиради. Инсоннинг ақлу заковати мана шу ҳодисаларни ажрата олишида ҳам намоён бўлишини таъкидлайди.

Уқушлуғ керак каз йалавач, ўруг,
Билиглиг керак сўзка, билга, йўруг.
Яна билса сўзнунг ичи ҳам таши,
Этилса анинг ўтру бузмиш иши.
Элчи жуда заковатли, хотиржам (бўлиши) керак,
Билимли, сўзга доно, тадбирли (бўлиши) керак.
Яна сўзнинг ичи ҳам ташини билса,
(Токи) унинг туфайли бузилган ишлар тузалса.

Сўзнинг ичи ва ташини билиш учун уни билдирадиган киши ҳам керак бўлади. Демак, ўша даврларда мана шу зарурат мавжуд бўлган. Биз бундан сўз маъноларини изоҳлаб, шарҳлаб ўрганишнинг яхши йўлга қўйилганини тасаввур этишимиз мумкин бўлади. Бундай ўқитишнинг мадраса таълимидаги устивор йўналиш эканлиги эса фан тарихидаги яхши маълум бўлган ҳодисадир.

Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқа адибларимиз ижодида таълим-тарбия жараёни, унинг шахси ва мазмунига оид қимматли фикрлар мавжуд.

Ўтмишда қиссаҳонлар, ровийлар, воизларнинг жамият ҳаётида катта ўрин тутганлиги яхши маълум. Бу ўлкада шоҳномахонлик, яссавийхонлик, саъдийхонлик, ҳофизхонлик, бедилхонлик, навоийхонлик, машрабхонлик йиғинлари кенг тус олган.

Мактабларда диний асарлар, айниқса, Куръонни ифодали ўқиш, унинг маъноларини англаб етиш билан бир қаторда айрим асарларнинг матни, маъноси, ҳар бир сўзнинг изоҳи, бадий асарни тушунтиришга оид машқлар устида жиддий ишланган. Бадий асарларга шарҳлар битиш анъана тусини олган.

Мактаб ва мадрасаларда фақат туркий тилда эмас, балки араб ва форс тилларида ёзилган бадий китобларни ўқиш ҳам таомилда бўлган. Уларда жуда эрта ёшдан Шарқнинг машҳур классиклари – Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Фузулий, Навоий, Бедил асарлари билан танишиш имконлари яратилган.

Исломдаги илмга нисбатан ижобий муносабат ҳам таълим-тарбиянинг ўзига хос тарзда ривожланишига имконият яратди. Жумладан, ҳадиси шарифларда бу ҳақда шундай мулоҳазаларни кўришимиз мумкин:

«Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар, Чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир»¹.

«Садақанинг афзали мўмин кишининг илм ўрганиб, сўнг бошқа мўмин биродарларига ҳам ўргатишидир».

«Илм ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир. Илм толиби учун ҳамма нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуноҳини сўраб истиғфор айтади».

«Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир».

А.Навоий фақат сўз санъатининг буюк намояндаси, оламшумул аҳамиятга молик бўлган ижодкоргина эмас, таълим-тарбия соҳасида жиддий фикрларни билдирган, бу соҳада назарий фикрларни айтиш билан чекланмасдан, катта ҳажмдаги амалий фаолият билан шуғулланган беназир мутафаккир ҳамдир.

«Маҳбуб ул - қулуб» асарида билим олиб мустақил мушоҳада юрита олмайдиган инсонни «устига китоб ортилган эшак»ка қиёслайди ва «нодон» деб атайди. Шунингдек, улуг шоир асарида ўқувчини чиройли ёзувни, ёзма нутқ малакасини эгаллашга ундайди. У ёд олиш усулининг имконият ва афзалликларини тарғиб қилди. Жумладан, Фарҳод ҳақида гапириб:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,

Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

...Ўқуб ўтмак, уқуб ўтмак шиори,

Қолиб ёдида саҳфа-саҳфа бори, – деган мисраларни битади. «Лайли ва Мажнун» достонида эса матндаги сўзлар маъносини

¹ Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Т.: Фан, 1990, 32-бет.

англаб ўқишни улуғлайди:

Кун бор эдиким беш-ўн сабақни

Англаб эвурур эрди варақни.

Ўзининг устози ва дўсти Паҳлавон Муҳаммадни ҳам «маснавий ва қасида ва газал ва ҳар синф шеърдин хўб ва кўп ёдида»¹ бўлганлигини ифтихор билан эслайди. Навоийнинг ўзи ҳам бу борада бошқаларга намуна эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн»да шундай эътироф этади: «Йигитлигим замони ва шабоб айёми айвонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин **абётининг эллик мингдин ортуқ ёд тутупмен** ва алар завқу хушҳоллигининг ўзумни овутупмен...»².

Навоийнинг ўзи айрим сўзларни изоҳлаш, тушунтириш асар, хусусан, шеъринг асарлар мазмунини тушунишдаги асосий калит деб билади. Ўзи бунинг гўзал намуналарини беради.

Навоийнинг ўқитувчи ҳақидаги қарашлари ҳам ибратлидир. У «Маҳбуб ул-қулуб»да «Мударрислар зикрида» деган алоҳида фасл ажратган. Унда мударрис «ўзи билмаган илмни айтурға муртакиб бўлмаса», дейди. Шогирдларнинг эса устодлар олдида ҳар доим бурчдор эканлигини («Дабиристон аҳли зикрида» фасли) таъкидлайди: «Шогирд агар шайх ул-ислом, агар қозидур, агар устод андин розидур — тенгри розидур.

Байт:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳаққин юз ганж ила»³.

Адибнинг шеър ва шеъринг, назм ва наср, айрим адибларнинг ижодкорлиги борасидаги фикрлари ҳам адабий таълим билан бевосита алоқадордир.

Жумладан, Амир Темур ҳақида шундай ёзади: «Т е м у р К ў р а г о н — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор»⁴.

Унинг мактаб, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари фавқулудда катта аҳамиятга эга. Ўрни-ўрни билан эса адибнинг бевосита адабий таълимга оид фикрлари ҳам мавжуд. Жумладан, Навоий ўқувчиларнинг

¹ Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. — Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том, Тошкент, Фан, 1999, 111-бет.

² Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. — Мукамал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн олтинчи том, Тошкент, Фан, 1999, 32-бет.

³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. — Мукамал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн тўртинчи том, Тошкент, Фан, 1998, 28-бет.

⁴ Алишер Навоий. Мажолис ул-нафоис. — Мукамал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн учинчи том, Тошкент, Фан, 1997, 163-бет.

саводхонлиги, уларнинг дунёқараши, нутқларининг равон бўлиши учун назмий ҳамда насрий асарларнинг ўқитилишини қайд этади:

Ёдимда мундоқ келур бу можаро,
Ким туфулият чоғи мактаб аро,
Ким чекар атфоли марҳум забун,
Ҳар тарафдин бир сабақ забтига ун.
Эмгонурлар чун сабақ озоридин,
Ё каломуллоҳнинг такроридин.
Истабон ташхис хотир устод,
Назм ўқитурким равон ўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқурлар дoston
Бу «Гулистон» янглиғ, ул «Бўстон».
Манга ул ҳолатда таъби булҳавас,
«Мантиқ ут-тайр» айлаб эрди мултамас.

XVI асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача ўтган даврда, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Туркистонда педагогик, методик фикр ўзига хос тарзда ривожланиб борди.

Дилшод Барно (1800 - 1906) берган маълумотларга қараганда XIX аср мактабларида адабий таълимнинг алоҳида ўрни ва мавқеи бўлган. Бу ҳақда, жумладан, шундай маълумотлар бор: «Ҳамдам ва ҳамсуҳбатларим зеҳнли шоира қизлар бўлиб, 51 йил мактабдорлик қилдим. Мактабда аъло ва ўрта ўқувчилардан доим 20 ва 30 қиз таълим олар эдилар. 891 қизни саводли қилиб чиқардим. Улардан яқин тўртдан бир қисми таъби назми бор шоира, оқила қизлар эди»¹. Анбар Отиндек буюк шоира ҳам Дилшод Барно мактабининг ўқувчиси бўлганини эсласак, бу даврдаги адабий таълимнинг натижаларини тасаввур қилишимиз осонлашади.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси, асосан, йигирманчи асрнинг 20-йилларда фан сифатида шаклланди ва ривожланиб борди. Ўзбек адабиётини ўқитиш усулининг мустақил фан эканлиги шундаки, бошқа фанлардаги каби унинг ҳам ўрганиладиган, тадқиқ этиладиган предмети мавжуд бўлиб, у бадиий адабиётдир.

Умумий сиёсий ҳаётдаги ўзгариш маданий ҳаётнинг ҳамма тармоқларига ўз таъсирини кўрсатди. Беҳбудий, А.Авлоний, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, А.Қодирий, Чўлпон каби шоир ва ёзувчилар ўзбек халқининг маърифатли бўлиши, янги тур ва мазмундаги адабиётни яратиш учун ҳаракат қилдилар.

¹ Ўзбек шоирлари баъзи. Дилшод. Анбар отин. Тузувчи ва сўзбоши муаллифи М.Қодинова. — Т.: Фан, 1994, 85-бет.

Беҳбудий «Падаркуш» асарида дастлаб маърифатнинг инсон ҳаёти, инсоният тақдири учун қанчалик катта аҳамият касб этишини бадиий жиҳатдан тадқиқ этади. Миллий, инсоний қадриятни англашда маърифатли бўлиш зарурлигини, маърифат ва жаҳолатни - эзгулик ва ёвузлик тимсоли сифатида тасвирлайди.

Абдулла Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкент шаҳридаги Мерганча маҳалласида Миравлон ака ҳамда Фотима опалар хонадониди дунёга келган. У дастлаб Акрамхон домланинг хусусий мактабиди савод чиқаради, 1890 йилда аввал маҳалладаги мадрасада ўқий бошлади, сўнг уни Шайхонтаҳурдаги Абдулмаликбой мадрасасида давом эттиради.

«Адабиётга ҳавас унда шу йиллари уйғонди. Навоий шеърятига, Фузулий ғазаларига меҳр қўйди. Сўнгсиз бир иштиёқ билан форс тилини ўрганди. Саъдий ва Ҳофизнинг сеҳрли олаmidан завқ-шавқ олди»¹.

Авлоний шоир, носир, драматург, публицист ва мударрис сифатида шуҳрат қозонади. У дастлабки миллий дарслик ва қўлланмалар муаллифи ҳамдир.

Тошкентдаги дастлабки усули жаид мактабларининг ташкил этилиши Авлоний (1904) номи билан боғлиқ. Унинг Миробод (1907-1908), Дегрез маҳаллаларида (1909) мактаб очганлиги яхши маълум. Муҳими, у мазкур мактаблар учун зарур бўлган дарсликларни ҳам яратади. «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» шулар жумласидандир. Б.Қосимов унинг ўз даврида босилмай қолган «Учинчи муаллим», «Мактаб жуғрофияси», «Ҳисоб масалалари» дарсликларини ҳам кўрсатган эди.

«Муҳтарам муаллим афандиларимиздан рижо қилурманки, бизнинг «Биринчи муаллим»имиздан ҳам олуб, тажриба қилуб, ўқутуб кўрсалар», - дейди муаллифнинг ўзи. Унда дидактик руҳ ниҳоятда кучли бўлган ҳикоя ва ибратномалар жамланган. Ёлғончиликни қоралаш («Ямонлик жазоси»), сабр-тоқатли ва қаноатли бўлиш («Қаноат»), яхшилик қилишга даъват («Яхшилик ерда қолмас») сингари эзгу ғоялар уларнинг асосий мазмунини ташкил этади.

«Иккинчи муаллим» китобининг муқаддимасида муаллиф «Биринчи мактабларимизнинг шогирдларина алифбодан сўнг ўқутмак учун очуқ тил ва осон таркиб ила ёзулуб, ахлоқий ҳикоя-

¹ Қосимов Б. Оқ тонларни орзулаган шоир. — Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жиддик. 1-жид. Шеърлар, ибратлар, Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Қосимов. — Тошкент, Маънавият, 1998. 5-бет.

лар, адабий шеърлар ила зийнатланмиш»¹,-деб таъкидлаган бўлса, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари муқаддимасида «Мен бу асари ночизонамни² биринчи мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳиблари³, ахлоқ ҳаваскорларининг анзори⁴ олийларина тақдим қилдим», - дейди.

Абдулла Авлоний тарбиянинг бу ўзгартирувчи кучига, одамзод табиатини ўзгартириш таъсирига катта баҳо беради: «Ахлоқимиз биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур. Баъзилар тарбиянинг ахлоққа таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсарлар, табиат ўзгармас... — демишлар. Лекин бу сўз тўғри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоққа, албатта, таъсири бўладур. Орамизда масал борки, «сут ила кирган жон ила чиқар», мана бу сўз тўғридур».

Тадқиқотчи Р. Баракаев Авлонийнинг «Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом» китобини болалар учун махсус мослаштирилган китоб сифатида баҳолайди: «Аслида Қуръони Каримдаги оятларнинг еттидан бир қисмини ажратиб олиб, бошланғич мактабларда айнан шу қисмини ўргатишнинг ўзи ҳам катталар учун яратилган асарни болаларга мослаштириш (адаптация)нинг бир усули сифатида баҳоланиши жоиз»... «Инчунин, «Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом» ҳам анъанавий «Тарихи анбиё»ларни соддалаштириш ва ёш китобхонлар савиясига мослаштириш маҳсули сифатида ХХ аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётидаги ўзига хос изланишдир»⁵.

Абдулла Авлоний муҳаррир сифатида «Шухрат» газетасини (1907 йил 4 декабрь) нашр этади. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин эса «Турон» газетасини чиқара бошлайди. Бу газетага «Яшасин халқ жумҳурияти!» деган шиор танланган эди. Авлоний «Ҳижрон» тахаллуси билан шеърлар ёзади, публицистик мақолалари остига эса «Мулла Абдулла», «Авлоний», «Абдулла Авлоний», «Индамас» деб имзо чекарди. У театрда айрим ролларни ижро этган актёр сифатида ҳам машҳур эди. Ўзи «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз», «Икки севги», «Пўртугалия инқилоби» сингари драмаларини ёзади.

Абдулла Авлоний «Мактаб Гулистони» дарслигида адабий

¹ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд, Пандлар, ибратлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари. Тупловчи ва нашрга тайёрловчи Б. Қосимов. — Тошкент, Маънавият, 1998, 9-бет.

² Асари ночизона - ҳеч нарсага арзимайдиган, кўч. камтарона

³ муҳиблар — мухлислар, дўстлар

⁴ анзор — қарашлар, «назар»нинг кўплиги

⁵ Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Тошкент, Фан, 2004, 78-бет.

асарларни ифодали ўқишнинг якка ва кўпчилик бўлиб ўқиш, ифодали ўқиш, диалог, драма ҳолига келтириш турларини кўрсатади.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) методика тарихида ҳам тегишли из қолдирган йирик сиймолардан бири. У таълим мазмуни, таълимни ташкил этишнинг ўзига хосликлари, таълим жараёнидаги ўқитувчи ва ўқувчиларнинг мавқелари ҳақида қизиқарли ва жиддий фикрларни билдирган. Жумладан, кўп асрлик тарихга эга бўлган ҳамда Шарқ зиёлиларининг кўплаб авлодларни оламшумул обрў-эътибор топишларига имкон берган мадраса таълимининг ўз замонага келиб оқсаб қолганлигини, ривожланишнинг мазкур босқичида тараққиётдан орқада қолаётганлигини ўзи англайди, буни бошқаларга ҳам англатиш йўлидан боради. Унинг бевосита ташаббуси билан «ибтидоий синфларда диний дарс ва илмлардан намоз ўқиш, ҳафтияки шариф, маорифи иймон ва эътиқод, ибодати исломия, тажвид, тарихи анбиё, аҳли суннат ақидаси кабилар ўргатилса, дунёвий дарс ва фанлардан алифбо, ёзиш, шеър (назм) ва наср, иншо, ҳисобдан тўрт амал, жуғрофия, бир оз аҳволи олам ва дунё одамларидан маълумот берилади, болаларнинг хат ва саводи мукаммал чиқади»¹.

Хайруллахон Саид Носир ўғли Мирзо (Мирзо Хўқандий) (1880-1943) ҳам бир неча йўналишларда иш олиб борган маърифатпарварлардан биридир. У янги усулдаги мактаблар очишда ташаббус ва фаоллик кўрсатган, ўзи шу мактабларда дарс берган, мактаб қошида кутубхона ва нашриёт ташкил этган. Бошқа тиллардаги дарсликларни ўзбек тилига ўгирган, ўзи ҳам «Гулшани Мирзо», «Гулшани хаёл» номлари билан дарсликлар яратган. Болаларнинг ақлий имкониятларини ошириш, уларнинг зеҳнини ўстириш мақсадида «Жумбоқ мажмуаси»ни тузган. Мажмуадан топишмоқлар ўрин олган².

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1911 йили Кўқонда Ҳожибек гузарида янги усул мактаби очди ва ўзи ўқитувчилик қилди. У 1914-15 йилларда «бошланғич мактаблар учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби»ни ёзди. Энг муҳими, Ҳамза ўз китобларини осондан мураккабга ўтиш асосида тузди. Бу китобларда ўқиш, матн устида мустақил ишлаш, синфдан ташқари ўқишга эътибор берди. Уларнинг барчасида ўқувчиларга адабий таълим

¹ Дўстқорасв Б. Маҳмудхўжа Бехбудий – таълим ислоҳотчиси. - // ТП ва адабиёт та'лими, 2005, 4-сон, 94-бет.

² Қаранг: ЎзМЭ, Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2003, 5-жилд, 700-бет.

бериш асосида болаларнинг мукамал тарбия асослари билан ҳам танишишлари бош мақсад қилиб қўйилди.

Илғор фикрли зиёлилар Туркистон мактабларида таълимнинг янги тартибини амалга ошириш учун курашдилар. Натижада таълимда янги турдаги «усули савтия» мактаблари юзага келди. Бу мактабларда она тили (ўзбек тили) асосий ўқув фани сифатида ўқитилди. Таълим жараёнида изоҳлаш (шарҳлаш) усулидан фойдаланилди. Шунга кўра, адабиётда бу таълим «изоҳли ўқув» деган номни олди.

1918 йилда Тошкент эски шаҳар маориф шўъбаси қошида «Макотиб» (методик бирлашма) уюшмаси ташкил этилди ва унга Зуфар Носирий раҳбарлик қилди. Бу шўъбада ҳафталик ўқув режаси тузилиб, мактабларда шу режа асосида дарс ўтилди. 1918 йил «Маориф» журналыда V-VIII синфлар учун она тили ва адабиёти дастури эълон қилинди. Дастурда бадиий асарни ўқишга эътибор берилди. Асар билан таништиришдан олдин адабиёт назариясидан маълумот бериш мўлжаллаган эди. Дастурда назарий маълумотларни ўтишда бадиий асарларга суяниш тавсия этилса ҳам, уларнинг аниқ номи, ҳажми кўрсатилмади.

Шу йиллардаги мактабларнинг бири ҳақида гапириб, Ойбекнинг умр йўлдоши Зарифа Саидносирова шундай хотираларини ёзишган эди: «Мактабда она тили, ҳисоб, жуғрофия, тарих дарслари ўқитилар, бутун дарсликлар татар тилида, Қозон ва Оренбургдан келтирилган эди»¹.

XX асрнинг 20-йилларидаги мактабларда «жуғрофия, табиёт, тарих, ҳисоб каби она тилидан бошқа билимлар ҳам» мактабларда ўқитила бошлаганини Элбек ҳам тасдиқлайди².

Абдураҳмон Саъдийнинг «Сабоқ тузуги» (1920) дастурида ҳам мактабда ўрганилиши лозим бўлган асарлар номи аниқ кўрсатилган эмас, адабий материал танлаш ўқитувчи ихтиёрига топширилган эди. «Адабий ўқиш» термини 1921 йил дастури нашр этилган вақтдан бошлаб мактаб ҳаётида мустаҳкам ўрин эгаллади. Адабий ўқишда асарни ғоявий-бадиий таҳлил қилиш асосий ўринни эгаллайди, яъни ҳар бир асар бутун ҳолда ўрганилади. Аммо материал танлашнинг илмий тамойиллари ҳал қилинмади. Асарлар ғоявий-бадиий, эстетик мазмунига қараб эмас, давр сиёсатига қараб танланган эди.

1924 йилдан 1929 йилгача ўтган давр ичида Элбекнинг «Намуна» (I-IV қисм, 1925), Фитратнинг «Адабиёт қондалари»,

¹ З.Саидносирова. Ойбегим менинг. Хотиралар. Тошкент, Шарқ, 1994, 20-бет

² Элбек. Танланган асарлар.- Т.: Шарқ, 1999, 260-бет.

«Ўзбек адабиёти дарслари» (1925) китоблари яратилди.

«Адабиёт қоидалари» фақат адабиёт назариясига оид китобгина бўлиб қолмасдан, айти пайтда адабиётшуносликка оид дарслик ҳамда методикага доир қўлланма сифатида ҳам баҳоланиши мумкин¹.

30-йилларда ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги ҳамда халқ оғзаки ижоди соҳасида эришилган ютуқлар дастур ва дарсликларда ўз ифодасини топди. «Адабиёт дастури» тарихийлик асосида тузилиб, унда классик ҳамда сўнгги давр адабиётининг йирик намоёндалари асарларидан намуналар берилди.

Аммо, бу дастурлар бўйича адабиёт ўқитишда айрим бадий асарларни ўзлаштириш эмас, балки ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодини баён этишга, ижодининг ижтимоий-сиёсий моҳиятини, ёзувчининг синфий мавқеини очишга кўпроқ эътибор берилди.

Партиявийлик талабининг адабиёт ўқитиш жараёнига ҳукмрон тамойил сифатида киритилиши таълим тизимидаги адабиёт фанларининг ўқитилишини бир ёқламаликка олиб келди.

«Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун программалар» (1938) да адабий асарни ўқишга асосий урғу берилди. Сал кейинроқ тузилган «Ўрта мактаб программалари» (1940)да оғзаки ва ёзма нутқни ўстиришга, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш имконларини ривожлантиришга эътибор берилди, асарни ифодали ўқиш, савол ва топшириқ ҳамда машқлар асосида асарнинг ғоявий мазмунини ўзлаштириш тавсия этилди.

Танланадиган асарларнинг ўқувчиларнинг ёши ва билим савиясига мос бўлишига эътибор қаратилди.

1934 йилда «Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасининг асосий масалалари» деган махсус китоб (А.Саъдий) яратилди. Унда адабиётни махсус фан сифатида ўқитиш, болага адабий таълим беришда тегишли изчиллик ва мантиқий қоидалар бўлиши кўрсатиб ўтилди.

И.Султоновнинг «Адабиёт назарияси» (1940) дарслигининг яратилиши фақат адабиётнинг умумий қоидалари, унинг назарий масалаларини умумлаштириши билангина эмас, балки бу назарий тушунчаларнинг таълим жараёнига олиб кирилиши учун ҳам қўлай замин яратди.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси фанининг ривожиди 50-йилларда фаолият кўрсата бошлаган кўплаб олимларимизнинг хизматлари катта бўлди. С.Долимов, Ф.Каримов, Н.Маллаев,

¹ Бу ҳақда қarang: Х.Болтабоев. Профессор Фитратнинг назарий қўлланмаси. - // А.Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Х.Болтабоев. - Т.: Ўқитувчи, 1995, 3-19-бетлар.

Ҳ.Убайдуллаев, Қ.Аҳмедов, А.Зуннунов, С.Исмаилов сингари олимлар бу соҳанинг мустақил бир соҳа сифатида камол топишига муносиб ҳисса қўшишди. Уларнинг адабиётшуносликнинг турли соҳаларидаги, методика илмидаги хизматлари туфайли ўрта мактаблар учун тузилган дастур ва дарсликлар ҳам маълум даражада мунтазам ҳолатга кела бошлади. Адабиёт ўқитиш методикасига оид дастлабки мустақил тадқиқот - қўлланманинг яратилиши ҳам худди шу даврларга тўғри келади¹. «Адабий ўқиш методикаси» деб номланган бу китоб муаллифлари таниқли методистлар **С.Долимов ва Ҳ.Убайдуллаевлар** эди. Унда ифодали ўқиш ҳақида, унинг мазмун ва моҳияти, турлари ҳақида яхлит маълумотлар берилган. Китоб адабиёт ўқитишдаги назарий асослардан тортиб, унинг бевосита амалиётдаги ҳолатларигача бўлган ҳодисаларни қамраб олади. У тўрт қисмдан иборат. Булар: адабиёт методикаси ва унинг назарий асослари ҳақида маълумот, адабий ўқиш, адабий ўқиш юзасидан синфдан ва мактабдан ташқарида олиб бориладиган ишлар, режалаштириш ва жиҳозлаш масалалари деб номланган. Китобда амалий фаолият билан алоқадор бўлган масалаларга анча катта эътибор берилганлиги унинг асосий ютуқлардан биридир. Муаллифлар ҳар бир назарий муаммони албатта аниқ мисоллар билан далиллаш йўлидан боришган. Шунга қарамай, унда ўша давр мафкурасининг кучли таъсири ҳам очик сезилиб туради.

С.Долимовнинг «5-синф «Ватан адабиёти» хрестоматияси учун методик қўлланма» китоби 70-йиллардаги ўзбек адабиётини ўқитишдаги ўзига хос усуллар ҳақида муайян тасаввурлар беради². Мухими, у ўша пайтларда адабиёт дarsi самарадорлигини ошириш учун амалий тавсияларга бойлиги билан эътиборли бўлган.

Қудрат Аҳмедов ўзбек адабиёти методикаси учун катта хизмат қилган олимларимиздан биридир. У меҳнатқаш олим, ташаббускор раҳбар ва яхши ташкилотчи сифатида адабиёт методикаси раҳнақи учун ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Олимнинг «Ҳамза Ҳақимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасыни ўрганиш»³ деган йирик тадқиқоти бу соҳадаги хизматларининг яққол далилидир.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси фани ривожини профессор **Асқар Зуннунов**нинг номи билан бевосита боғлиқ. **Асқар Зуннунов** Ўзбекистонда айни шу соҳа бўйича етишиб чиққан биринчи фан

¹ Долимов С., Убайдуллаев Ҳ. «Адабий ўқиш методикаси», Тошкент, 1952

² Долимов С. 5-синф «Ватан адабиёти» хрестоматияси учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1974.

³ Аҳмедов Қ. Ҳамза Ҳақимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасыни ўрганиш. – Т.: Ўрта ва Олий мактаб давлат нашриёти, 1963.

докторидир. Олимнинг ўзбек адабиёти ўқитиш методикасига оид кўплаб китоблари, мақолалари методист олимлар ва амалиётчи ўқитувчиларнинг доимий маслаҳатгўйлари дир.

Олим алоҳида адибларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ишига ҳам асос солиб берган. Айниқса, «Мақтабда Фафур Фулом ҳаёти ва ижодини ўрганиш»¹ китоби бу соҳада ўтган асрнинг етмишинчи йилларидаги йирик ютуқлардан биридир.

Унинг бадиий асарни таҳлил қилиш, адабиёт дарсларини ташкил этиш, асарларни жанр хусусиятларига кўра таҳлил этиш усуллари, адабий-назарий тушунчаларни ўрганишнинг илмий-методик хусусиятларига оид кўплаб асарлари мавжуд. Уларда методика илмининг йирик ва ўткир назарий муаммолари қаторида кўплаб амалий масалалар ҳам изчил ёритиб берилган.

Маълумки, таълимнинг турли bosқичларида адабий-назарий тушунчаларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу адабий таълимнинг энг оғир муаммоларидан биридир. Олим шу соҳада ҳам кўплаб мақолалар, алоҳида китоблар chop эттирган².

Олимнинг ниҳоятда катта хизматлари унинг ўзбек педагогикаси, хусусан, адабиёт ўқитиш методикаси тарихини ўрганиш билан алоқадор. «Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар»³ китоби шу соҳадаги ниҳоятда катта меҳнатлар эвазига юзага келган улкан тадқиқотдир. Бу китобда асосан XX асрнинг бошларидан шу асрнинг 70-йилларигача бўлган даврдаги адабиёт ўқитиш методикаси тарихидаги асосий ҳодисалар хронологик изчиликда кўрсатиб берилган.

Олим алоҳида синфлардаги адабиёт дарслари учун методик қўлланмалар яратиш аъёнасини бошлаб берган методист олим сифатида ҳам қадрлидир. Унинг Р.Усмонов билан ҳамкорликда яратган «7-синф «Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматияси учун методик қўлланма»си⁴ шу соҳадаги яхши тажриба бўлган эди. У ўша даврларда амал қиладиган дастур ва дарслик асосида ўқитувчилар учун методик қўлланма сифатида яратилган, ўқитувчиларнинг бевосита иш тажрибаларида фойдаланишлари учун кўплаб фойдали маслаҳат ва иш тажрибалари билан зийнатланган эди.

¹ Зуннунов А. Мақтабда Фафур Фулом ҳаёти ва ижодини ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1977. Бу ҳақда яна қаранг: А.Зуннунов, Н.Ҳотамов. Адабиёт назарисидан қўлланма. Ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчилари учун. – Т.: Ўқитувчи, 1978.

² Зуннунов А. 4-10-синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1974.

³ Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. Ўқитувчилар учун қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1973.

⁴ Зуннунов А., Усмонов Р. 7-синф «Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматияси учун методик қўлланма Т.: Ўқитувчи, 1975.

Бу соҳадаги энг йирик тадқиқот, ҳеч шубҳасиз, «Адабиёт ўқитиш методикаси»дир¹. Гарчи унда камтароналик билан «Мактабда адабиёт ўқитиш усулларига доир барча масалаларни биргина қўлланмада қамраб олиш қийин» дейилган бўлса-да, у адабий таълимнинг асосий муаммолари ҳақида атрофлича маълумот бериши билан эътиборга лойиқдир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришувидан сўнг умумтаълим мактаблари адабий таълимида ҳам янги имкониятлар пайдо бўлди.

90-йилларнинг бошида адабиёт ўқитиш бўйича янги дастур ишлаб чиқишга ҳаракат қилинди ва уларнинг бир неча авлоди яратилди. «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997) қабул қилинганидан кейин таълим тизими ҳам, таълим мазмуни ҳам янгича талаблар асосида шаклланди. Эндиликда ана шу талаблар асосида давлат таълим стандарти, ўқув дастурлари ва дарсликлар, шунингдек, ўқув қўлланмалари яратилмоқда.

Адабиёт ўқитиш методикаси фани мустақиллик йилларида сезиларли даражада ривожланмоқда.

Марғуба Мирқосимова адабий таҳлил борасида узлуксиз изланишларни амалга оширмоқда. У шу соҳага алоҳида қизиқиш билдириб келаётган методист олимидир.

«Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари»² китоби олиманинг бу йўналишдаги ютуқларидан бири сифатида баҳоланиши мумкин. Унда муаллиф ўқувчиларни адабий таҳлилга ўргатиш бир босқичдагина амалга ошириб бўладиган иш бўлмасдан, унга узвийлик ва узлуксизлик тамойили асосида ёндошилганидагина тегишли самара бериши мумкинлигини ишончли далиллар ёрдамида кўрсатиб беради. Бунинг асоси сифатида эса у бадиий таҳлилнинг элементар намуналарини бошланғич синфларданоқ бошлаш кераклигини кўрсатади. Бу ҳақда олима шундай ёзади:

«Дастур талабига кўра, V-VII синфларда адабий материални ўрганиш жараёнида ўқувчининг тўғри, тез, раvon ўқиш малакасини ҳосил қилишга, оғзаки ва ёзма нутқини, боғланишли нутқини ривожлантиришга, сўзларни қўллаш, сўз маъносини, унинг товуш хусусиятларини ўрганиш; жумлалар ва гаплар тузиш воситасида

¹ Зуннунов А., Хотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент, Ўқитувчи, 1992.

² М.Мирқосимова. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Тошкент, Фан, 2006.

ўз мулоҳазаларини мантиқий изчилликда, тасвирий ифодалардан фойдаланиб баён этиш; асарни қайта ҳикоялаш, ўқувчини кузатган ҳодисалари ёки расмлар воситасида мустақил ҳикоя тўқишга ўргатиш лозим. Натижада, бошланғич синф ўқувчисида адабий материални ўқиб ўрганиш, унинг мазмунини ўзлаштириш, китоб устида ишлаш кўникмалари шакллантирилади. Таянч синфларда эса бундай кўникмаларни янада ривожлантириш заминида адабий асарнинг қурилишини ўрганиш, бадиий образ моҳиятини англаш, эстетик дидни тарбиялашга эътибор қаратилади»¹.

Китобда ўқувчиларнинг адабий таҳлил малақасини шакллантиришнинг илмий-методик асосларини кўрсатишга алоҳида эътибор берилганлигини таъкидлаш жоиз.

Унда ёзувчи маҳоратини ўрганиш муаммолари ҳам таҳлилга тортилган. Муаллиф бу фикрлар исботи учун Абдулла Қаҳҳор, Атоий, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан мисоллар келтиради.

Адабий-назарий тушунчаларни ўрганишда изчиликнинг ўрни ва аҳамияти ҳам китобда ўринли кўрсатиб берилади. Унда умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфлари давомида ўрганиладиган адабий-назарий тушунчалар таҳлиliga кенг ўрин берилган.

Мазкур китоб илк марта академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги адабий таълим муаммоларига даҳл қилиши билан ҳам эътиборлидир.

Қозоқбой Йўлдошев адабиёт ўқитиш методикаси фанининг мустақиллик давридаги ривожига сезиларли таъсир ўтказиб ва муносиб ҳисса қўшиб келаётган олимлардан биридир. У адабиёт ўқитиш методикаси фанининг назарий муаммоларини ҳам, унинг амалий жиҳатларини ҳам жиддий тарзда тадқиқ этиб келмоқда. Унинг «Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари»² китоби адабиёт ўқитиш методикаси фанининг жиддий ютуқларидан бири сифатида қайд этилиши мумкин. Олим бу тадқиқотида адабиёт ўқитишдаги янгича тамойиллар ҳақида баҳс юритади. Анъанавий адабий таълимдаги нуқсон ва камчиликлар тўғрисида мулоҳазалар билдиради. Энг муҳими, у янгича, адабий-эстетик таҳлил намуналарини тавсия ҳам этади.

«Алпомиш талқинлари» олимнинг адабиёт ўқитувчилари учун методик қўлланмаларидан биридир³.

Унинг асосий фазилатлари сифатида асар мазмун-моҳиятига теран бир нигоҳ ташланганлигини, дoston матни замирида

¹ Ҳша китоб, 3-бет.

² Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Тошкент. Ўқитувчи, 1996.

³ Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари ёки дoston бадиияти ҳамда миллат маънавияти ҳақида айрим фикрлар. – Т.: «Маънавият», 2002.

яшириниб ётган миллий-маънавий қадриятларнинг бадиий талқинларига алоҳида эътибор берилганлигини, сўз санъатининг бир тури сифатида фольклордаги бадиий жозибанинг ўзига хос қирраларини очиб беришга уринишни кўрсатиш мумкин. У адабиётшунослар, хусусан, фольклоршунослар учун қанчалик муҳим бўлса, методист олимлар, тил ва адабиёт ўқитувчилари, филология факультетларининг талабалари учун ҳам шунчалик кераклидир.

Китоб бадиий асарни таҳлил ва талқин қилишнинг ўзига хос йўллари кўрсатиб бера оладиган яхши намуна сифатида тавсия этилиши мумкин. Муаллиф асарнинг «кўп қатламли» эканлигини кўрсатади, дostonнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ илмий қарашларга янгича нуқтаи назардан ёндошади, бунда соҳанинг йирик олимларига суяниб иш кўради. Шунинг учун ҳам «Гап «Алпомиш» достони устида боргандан сўнг, умуман, халқ дostonлари ҳақида дунё адабиётида мавжуд бўлган қарашларга ёхуд ижтимоий қолипларга эмас, балки асарнинг матнига, ундаги қаҳрамонларга, қўлланилган тимсолларга таяниш, ўшаларга таяниб сўз айтишгина самара келтиради»¹, каби ҳулосалар салмоқли ва илмий-методик жиҳатдан фойдалидир.

Унинг «Адабий сабоқлар.8»² китоби умумтаълим мактабларининг 8-синф «Адабиёт» дарслиги учун методик қўлланмадир. У 8-синф дарслиги билан бир хил тузилишга эга, яъни дарсликдаги «Халқ оғзаки ижодидан», «Ўзбек адабиёти тарихидан», «Янги ўзбек адабиётидан», «Жаҳон адабиётидан» сингари рукнларга бўлинади. Қўлланмада таъкидланганидай «саккизинчи синф «Адабиёт» дастурида миллатнинг келажаги бўлган ўспирин маънавиятини таркиб топтиришга хизмат қиладиган асарларни ўрганишга эътибор қаратилган». Унда адабий материалларнинг мантиқий-хронологик тартибда жойлаштирилганлиги ҳам кўрсатиб ўтилади. Назаримизда, қўлланмадаги «Ўқитувчи бу синфда ўрганилиши мўлжалланган асарларни ўтишда, ўқувчилар билан биргаликда таҳлил қилишда бадиий матндан келиб чиқадиган ижтимоий, сиёсий, миллий, маънавий мазмунидан ҳам кўра, асарлар эстетик хусусиятларининг ўзлагирилишига кўпроқ эътибор қаратиши шарт» деган алоҳида таъкидлар бежиз эмас. Унинг асосий ютуқлари ва ижобий фазилатлари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Қўлланма ўқитувчиларни кўпгина назарий маълумотлар билан танишишга, уларни назарий жиҳатдан бойитишга хизмат қилади.

¹ Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари ёки дoston бадинияти ҳамда миллат маънавияти ҳақида айрим фикрлар. 19-бет.

² Йўлдошев Қ. «Адабий сабоқлар. 8». Умумтаълим мактабларининг 8-синф «Адабиёт» дарслиги учун методик қўлланма. – Т.: Шарқ, 2004.

2. Келтирилган асос ва талқинлар ўқувчиларнинг бадий асар мазмуни ва моҳиятини теран англашларига ҳамда уларни тегишли ўзанларга йўналтиришга ёрдам беради.

3. Ундаги берилган таҳлил намуналари ўқитувчиларнинг иш фаолиятларига амалий жиҳатдан кўмак бўла олади.

4. Айрим таҳлилларнинг адабиётшунослик ва фольклоршунослик фанларига таянган ҳолда умумий ўрта таълим мактабларининг ўқитувчилари учун илк марта амалга оширилганлигини ҳам таъкидлаш ўринли бўлади.

Шунга қарамай, унда айрим мулоҳазатгалаб ўринлар ҳам йўқ эмас. Булар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Қўлланмада умумий тарздаги мулоҳазалар кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг ўрнига аниқ методик тавсиялар берилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

2. Айрим фикр ва мулоҳазаларда умумийлик ва мавҳумлик шу даражада намоён бўладики, уларни амалиётга татбиқ этишнинг йўл-йўриқлари мутлақо берилмасдан қолади.

3. Тавсия этилаётган айрим шакл ва усуллар амалиётга мувофиқ эмас, улар бевосита амалий тажрибалар билан тасдиқланмасдан қолган.

Олим О.Мадаев ва бошқалар билан биргаликда «Адабиёт ўқитиш методикаси» фанидан дастурий қўлланма яратиб, адабиёт ўқитиш методикаси фанига ўзининг тегишли ҳиссасини қўшган. Бу китобнинг ҳозиргача ҳам талабалар ва ўқитувчилар учун муҳим қўлланма бўлиб келаётганлигини таъкидлаш жоиз.

Олимнинг методика соҳасидаги узлуксиз ва баракали ижодининг бу фан равнақига сезиларли таъсир кўрсатиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Сафо Матчонов адабиёт ўқитиш методикаси фанининг равнақи учун жонқуярлик қилиб келаётган олимларимиздан биридир. У ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини ошириш, бунда адабий таълимнинг ўрни, аҳамиятини кўрсатиб беришга катта куч ва меҳнат сарфлаб келмоқда. Болалар китобхонлиги, ўқувчилар нутқини ўстириш усуллари, ўқувчиларни бадийят оламга олиб киришнинг энг мақбул усул ва шакллари борасида олим тинимсиз изланиб келмоқда. Олим «ўқиган одам» ҳамда «ўқимишли одам» тушунчаларининг кескин фарқ қилиши ҳақида тўхтаркан, «китобхонлик тор маънода китоб ўқишни билдирса, кенг маънода танлаб ўқиш, ҳис этиш, англаш ва фикр билдириш тушунчаларини ўз ичига қамраб олади. У бадий адабиётдан озикланади, адабий танқид ва педагогика кўмагида юксала

боради»¹, - деб ёзади.

Олим ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш соҳасида беназир тадқиқотларни амалга оширган. «Узлуксиз таълим тизимида адабиётдан мустақил ишлар»² монографияси бу соҳадаги энг йирик тадқиқотдир. Унинг «Мақтабда адабиётдан мустақил ишлар» номли ўқитувчилар учун методик қўлланмаси ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик. У ерда қайд этилишича, «ўқишда малакасизлик ҳар қандай фанни тинкани қуритадиган оғир меҳнат ва мажбуриятга айлантиради»³. Китоб ўқувчиларнинг мустақил ишларининг ташкил этилиши, турлари, мазмуни, амалга ошириш шароитлари ҳақида баҳс юритса-да, унда асарга ёндошиш усуллари, ўқувчиларнинг ижодий ишлари, матн устида ишлаш, матнни таҳлил қилиш, бундаги метод ва усуллар ҳақида ҳам қизиқарли, муҳими, назарий жиҳатдан тўғри ва амалий жиҳатдан фойдали бўлган кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикасига оид илмий-тадқиқот ишларини бир гуруҳ ёш методист олимлар давом эттиришмоқда. Улар қаторида Қ.Хусанбоева, Р.Ниёзметова, В.Қодиров сингари иқтидорли ёшлар бор. Уларнинг тадқиқотларида методика илмининг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини атрофлича ҳал қилишга уриниш сезилади.

Шу ўринда «Ўзбек тили ва адабиёти», «Тил ва адабиёт таълими», «Узлуксиз таълим» сингари журналлар, «Маърифат», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» каби газеталар саҳифаларида ҳам адабий таълимга оид кўплаб муаммоларнинг ёритилиб бораётганини қайд этиш жоиз.

Савол ва топшириқлар:

1. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихидаги асосий босқичларни айтиб беринг.

2. Алишер Навоийнинг адабий таълим ҳақидаги қарашларидаги асосий ўринлар нималарда деб ўйлайсиз?

3. Жадидчилик даврида таълим-тарбия соҳасида қандай ўзгаришлар юзага келди?

4. Ҳозирги методист олимларнинг қайси асарларини биласиз? Улар ҳақида гапириб беринг.

5. Методист олимларнинг асарларини қисқача конспектлаштиринг.

¹ Сафо Матжон. Китоб ўқишни биласизми? – Т.: Ўқитувчи, 1993, 4-бет.

² Сафо Матжон. Мақтабда адабиётдан мустақил ишлар. (Ўқитувчилар учун методик қўлланма). – Т.: Ўқитувчи, 1995.

³ Сафо Матжон. Мақтабда адабиётдан мустақил ишлар. (Ўқитувчилар учун методик қўлланма). – Т.: Ўқитувчи, 1996, 3-бет.

ТАЪЛИМ БОСҚИЧЛАРИДА АДАБИЁТ КУРСИНИНГ МАЗМУНИ ВА ҚУРИЛИШИ

Р е ж а:

1. *Дастур давлат ҳужжати сифатида.*
2. *Дастурнинг таркиби ва мазмуни.*
3. *Дарсликка қўйиладиган талаблар.*
4. *Ўқув қўлланмалари ҳақида маълумот.*

Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: «Буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда»¹.

Бунинг исботи сифатида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда «Таълим тўғрисида»ги Қонунларни кўрсатиш мумкин. Таълим-тарбия тизимининг барча бўғинлари мана шу Қонун талабларини амалга ошириш учун астойдил ҳаракат қилаётганлиги барчага яхши маълум. Бу борада бир мунча ютуқлар қўлга киритилганлиги, олдинги босқичлар талабларининг деярли тўла бажарилганлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Курснинг мазмуни ва тузилиши ДТС ва давлат дастури билан белгиланади. Унда ДТС асосида ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билим ҳажми, кўникма ва малакаларнинг турлари, методология ҳамда педагогик принциплар, ўқитишдаги ўзига хос методология ҳамда адабий-эстетик талаблар ихчам тарзда баён этилади.

Ўзбекистонда мактаб дастурларининг кўпгина турларига амал қилинди, зеро изланиш янги, мукамал тизимни ифодалайдиган даражага етиш учун ҳаракат узлуксиз давом этиб келмоқда. Фақат Ўзбекистон мустақиллиги билан боғлиқ ҳолдагина адабиёт дастурининг бир неча авлоди яратилди. Таълим тизимидаги ўзгаришлар давлат таълим стандартларининг яратилиши, янги ўқув режаларининг ишлаб чиқилганлиги, ижтимоий-маънавий ҳаётдаги янгилианишлар дастурларни ҳам қайта кўриб чиқиш заруриятини тақозо этмоқда.

¹ Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққийотининг пойдевори. Президент Ислам Каримовнинг IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил 29 август. Тошкент, Шарқ, 1997, 5-бет.

1991 йилдан буён мактаб адабий дастурлари жиддий такомил йўлини босиб ўтди. Бу йўлда, айниқса, 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” алоҳида босқич бўлди.

Давлат таълим стандарти ва ўқув дастурлари бадиий асарларнинг танлаш тамойилларини ҳам белгилаб беради. Таниқли методист М.В.Черкезова кўрсатганидай «Миллий мактабларда асарларни ва уларни ўрганиш методикасини танлаш учун илмий адабиётшунослик мезонлари, адабий факт ва ҳодисаларга нисбатан тарихий-генетик, тарихий-функционал ва қиёсий-типологик ёндашувлар бирлиги асос бўлиб хизмат қилади»¹.

Дастур энг муҳим давлат ҳужжати бўлиб, уни бажариш мажбурийдир. Ўқитувчининг асосий вазифаси давлат дастури талабларини тўла ва самарали тарзда амалга оширишдан иборат. Шунга кўра ҳам ўқитувчи уни тўла билиши, унинг барча қисмлари ҳақида аниқ тасаввур ва маълумотга эга бўлиши шарт.

Дастур ўқитувчининг иш фаолиятидаги энг асосий манбадир. Унда амалий ҳаракатга кўрсатма ҳам, энг муҳим маълумотнома ҳам мужассамлашган. Ҳозиргача дастурлар умумтаълим мактабларининг барча бўғинларини (I-X ёки V-XI синфлар) қамраб оларди. «Таълим ҳақида»ги янги Қонун таълим тизимига бир қатор янгиликларни олиб кирди. Унга кўра энди умумий ўрта таълим I -IX синфларни қамрайди. Бундан кейин эса ўрта махсус касб-ҳунар таълими бошланади. Демак, дастурлар ҳам шундан келиб чиққан ҳолда бошқа-бошқа бўлади.

Умуман, дастурда адабиёт курси тўлалигича тавсифлаб берилади. Ҳар бир синфдан адабиёт курсининг мазмуни ва иш тартиби, ҳар бир мавзунинг моҳияти муайянлаштирилади. Унда ўзлаштирилиши лозим бўлган илмий-назарий, адабий тушунчалар, асарни ўрганиш, нутқ ўстириш, синфдан ташқари ўқитиш, асарлар юзасидан суҳбат учун ажратиладиган соатлар миқдори, адабиётдан ўтказилиши кўзда тутилган оғзаки ва ёзма иш турлари, предметлараро алоқа, синфдан ташқари ўқишдаги асарлар рўйхати берилган.

Давлат дастурини бажариш асосида ўқитувчи ўқувчилардаги адабиёт ва санъатга бўлган муҳаббат, ижодкорлик, ижодий

¹ Черкезова М.В. В поисках новых подходов к созданию учебников по литературе. На материале учебников по русской литературе для национальной школы. - // Литература в школе, 2006, № 5, с.23. (23-27)

фаоллик, юксак ахлоқий анъаналарни такомиллаштириш ва ўстиришга асосий эътибор бермоғи лозим.

Маълумки, адабиёт мустақил фан сифатида бошланғич таълим тугаганидан сўнг (IV синф) ўтилади бошлайди. Бу даврда ўқувчи адабиёт ва ифодали ўқиш малакасининг дастлабки босқичини эгаллаган, сўз санъати ҳақидаги дастлабки тасаввурга эга бўлган бўлади.

Албатта, бола мактабгача бўлган ёшдаёқ сўз санъати ичида бўлади. «Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади»¹. Худди шу даврда у асосан тингловчи, баъзан ўқувчи шаклида дастлабки одимларини ташлайди. Демак, ўқувчи V синфга келганда ўқиш, ёзиш, китобхонлик маданиятига оид дастлабки тайёргарлик билан келади. Улар бадиий асар билан танишишнинг ибтидоий кўникмаларига эга бўлишади. Жумладан, IV синф ўқувчилари матнни ифодали ўқий олишлари, асарда иштирок этувчи шахслар ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун материал тўплаш, уларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш, уларга нисбатан ўз муносабатини ифодалай олиш, адабий қаҳрамон ҳақида ихчам ҳикоя тузишга оид кўникма ва малакаларига эга бўлиш лозим. V синф ўқувчиси ҳам бадиий асар хусусиятларини тўла ўзлаштаришга тайёр бўлмайди. Шунга кўра, М.Г.Качурин таъкидлаганидай: «Бу даврда асарда «нима ҳақида» ёзилгани нуқтаи назаридан ёндашишларини ҳисобга олиш керак»².

Бошланғич синфларда кўпроқ халқ оғзаки ижодига тегишли поэтик жанрлар: эртак, мақол, топишмоқлардан фойдаланилади. Мавзу доирасига кўра эса уларда меҳнат, бахт, Ватан, оила, йил фасллари, атрофимиздаги олам, инсон маънавиятидаги эзгу ва ёмон хусусиятлар илмий оммабоп мақолалар тарзида ёритилган. Демак, қуйи синфлардаёқ болаларнинг бадиий эстетик диди ҳамда китобхонлик маданиятининг шаклланиши учун имкон қидирилган. Энди V синфдан бошлабоқ уларнинг ўқиш ва нутқ кўникмаларига таяниб туриб, асарни бадиий ҳис этиш, эстетик ҳис-туйғуларини ўстиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

V синф дастуридаёқ, турли жанрлардаги асарлар билан

¹ «Таълим тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни. II-модда.

² Методика преподавания литературы. М.Просвещение 1985. с. 57.

танишиш тақозо этилади. Улар орасида қўшиқ, мақол, топишмоқ афсона, эртак, латифа, дoston, ҳикоя, рубойи, масал, қисса, роман каби хилма-хил жанрлар мавжуд. Бугина эмас, дастурда турли адабий тушунчалар ҳамда ёзувчи ва шоирлар ҳақида, уларнинг асарлари ҳақида ҳам маълумот бериш кўзда тутилган, аммо тарихий-адабий изчиллик том маъноси билан IV-VII синф адабиёт дастурлари талаблари сирасига кирмайди, зеро ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам бунга имкон бермайди. Бу вазифалар VIII-IX синфлардан бошлаб амалга оширилади.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида эса йўналиш турига караб адабиёт ўқитишнинг ўзига хос мақсад ва вазифалари белгиланади.

Адабий таълимни тўла амалга оширишда дарслик муҳим аҳамиятга эга. Таълим тизимидаги янгилашишлар дарсликлар мазмуни ва тузилишини ҳам тубдан янгилашни тақозо этмоқда.

Дарслик ўқувчилар билимининг изчил ўсишига, илмий асосга таянишига имкон бериши болаларнинг ёшини ҳисобга олиши, мавзуларнинг мантиқий алоқадорлигига эътибор бериши лозим. Унда миллий ва умуминсоний қадриятлар тарғиб қилиниши, ўқувчилардаги юксак ахлоқий ва эстетик дидларнинг шаклланиши ва тарбияланишига хизмат қилмоғи лозим.

Очиқ айтиш лозимки, ўқув қўлланмаларини яратиш замон талабларидан орқада қолмоқда. Бугун янги педагогик технологияни жорий этиш, жаҳондаги илғор ўқитиш усулларини тарғиб қилиш ва ҳаётга жорий этишга жиддий зарурат сезилмоқда.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўқувчилар умумтаълим тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражасини белгилаб беради.

Давлат таълим стандарти таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усулларини, унинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда (давлат ва нодавлат) таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади. Давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларини яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун ўқув режаси давлат таълим стандартининг таркибий қисми бўлиб, у таълим

соҳаларини меъёрлашни ҳамда мактабнинг молиявий таъминотини белгилашга асос бўладиган давлат ҳужжатидир. Таянч ўқув режаси ўқув предмети бўйича бериладиган таълим мазмунини ўқувчига етказиш учун ажратилган ўқув соатларининг минимум ҳажмдаги миқдорини ифодалайди. У ҳар бир синфда муайян ўқув предмети бўйича давлат стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашга асос бўлади.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун адабиёт фанидан биринчи марта давлат таълим стандарти яратилди¹. Унинг янги авлоди иш тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда тузилмоқда.

Шу асосда ўқув режалари, фан дастурлари тузилди. Бугунги кунда уларга муносиб равишдаги дарсликларга ҳам эгамиз. Бироқ тажрибалар шунини кўрсатмоқдаки, уларда ҳам айрим камчиликлар, нотугалликлар мавжуд. Проф. С.Матжон мустақилликдан олдин ҳамда мустақилликнинг дастлабки пайтларида яратилган айрим дарслик ва ўқув қўлланмаларини назарда тутган ҳолда уларнинг тилини «оғир ва ғализ»² деган эди.

Дарслик ва ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш бўйича ҳаракатлар давом этиб келмоқда, ўқув адабиётлари танлови ўтказилмоқда. 2004-йилда 5-синф учун, 2005-йилда 6-7-синфлар учун танлов ўтказилди, 2006-йилда 8-9-синфлар учун дарсликлар яратилди. Бу дарсликларнинг афзал томони ўқитувчи учун методик қўлланма ҳам биргаликда яратилишида ва уларнинг амалиётда яхши натижага эришишида кўринади.

Дарсликларда айрим рукнлар бўлиши мумкин. Масалан, 5-синфда «Хикмат дурдоналари», «Эртақларнинг сеҳрли олами», «Мумтоз адабиётга саёҳат», «Болаликнинг бегубор олами», «Ватанни севмоқ иймондандир»³, 7-синфда «Халқ оғзаки ижодидан», «Ўзбек адабиёти тарихидан», «XX аср ўзбек адабиётидан», «Жаҳон адабиётидан» рукнлари мавжуд бўлса, 11-синф Адабиёт дарслигида маърифатчилик адабиёти, жадид адабиёти, шўро даври адабиёти, мустақиллик даври ўзбек адабиёти, жаҳон адабиёти сингари рукнлар мавжуд⁴.

Умумтаълим мактабларидан сўнг уч йиллик академик лицейлар ҳамда касб-ҳунар коллежлари истеъмолга киритилди.

¹ Умумий ўрта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент. Шарқ, 1999. 1-маҳсуе сон.

² Сафо Матжон. Китоб ўқишни биласизми? 11-бет.

³ N. Karimov., U.Normatov. Adabiyot 5-sinf uchun darslik.- majmua. - T.: O'qituvchi, 2000, 352 bet.

⁴ N. Karimov., B.Nazarov, U.Normatov, Q.Yo'ldoshev. Adabiyot: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. - T.: O'qituvchi, 2004. 384 bet.

Бу ёшларнинг фан асосларини жиддийроқ ва пухтароқ эгаллашлари учун муҳим омилдир. Айниқса, академик лицейлар бу борада алоҳида аҳамият касб этади. «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да бу борада шундай дейилади: «Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта махсус таълим беради. Ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши чуқур соҳалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди».

Академик лицейда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши бўйича (аниқ, табиий, ижтимоий-гуманитар, хорижий филология) саводларини ошириш ҳамда фанни чуқур ўрганишга қаратилган махсус касб-ҳунар кўникмаларини ўзларида шакллантириш имкониятига эга бўладилар. Бу кўникмаларни муайян Олий таълим муассасаларида ўқишни давом эттириш асносида ёки меҳнат фаолиятида рўёбга чиқаришлари мумкин.

Академик лицейлар учун тузилган «Адабиёт» дастурида¹ таълим босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизликка алоҳида аҳамият берилган.

Дастурда бадиий асарни таҳлил этишдаги мавжуд мафкуравий андозлар билан ёндошишга барҳам берилиб, адабий асарга соф бадиий-эстетик ҳодиса сифатида қаралган ҳамда таҳлил жараёнидаги асосий мезон сифатида ана шу ҳолатга таянилган.

Шу дастур асосида профессор Б.Тўхлиевнинг академик лицейларнинг I-босқичи учун «Адабиёт» дарслиги яратилди. Эндиликда II ва III босқич талабалар учун «Адабиёт» дарслигининг ҳанузгача йўқлиги ачинарли ҳол.

Касб-ҳунар коллежлари учун «Она тили ва адабиёт» дарслиги² А.Рафиев ва Н.Фуломовалар томонидан яратилди. Бу дарслик ҳам кенг ўқувчилар оммасига илк марта тавсия қилинган.

Бизнинг олдимизда турган катта муаммолардан бири методист олимларга тегишлидир. Улар бугунги замон талабларига мос келадиган ўқув методик адабиётларни яратиб бериш борасида республикамиз таълим муассасалари олдида, кўп сонли ўқитувчи ва талабалар олдида қарздор бўлиб туришибди. Бугун филологик таълимнинг долзарб муаммоларини ҳал этишда, янги педагогик технологияларни таълим соҳаларига тезроқ татбиқ қилиш соҳасида

¹ Тўхлиев Б., Саримсоқов Б. «Адабиёт» Академик лицейлар учун ўқув дастури. Тошкент, 2000.

² Рафиев А., Н.Фуломова «Она тили ва адабиёт». Тошкент, 2002.

улар ўз сўзларини айтишлари керак.

Дарсликлар одатда муайян таълим босқичларига мўлжалланган бўлади. Умумий ўрта таълим мактабларида уларнинг синфлари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида эса босқичлари кўрсатилади. Баъзан уларнинг ноаниқ белгиланиши ҳам учраб туради. Жумладан, 2001 йилда яратилган «Ўзбек тили» дарсликларидан бири «олий ўқув юртлари, коллеж ва лицейларнинг рус гуруҳлари учун» деб мўлжалланган. Мантиқан, академик лицей, касб-ҳунар коллежи ва олий ўқув юртида айна бир материални такрорлаб ўтиш зарурати йўқлигини исботлаш шарт эмас.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Адабиёт ўқитишда адабиёт дастури қандай роль ўйнайди?*
- 2. Адабиёт дастурининг таркиби ва мазмуни қандай белгиланади?*
- 3. Адабиёт дастури ва дарсликларига қандай талаблар қўйилади?*
- 4. Мактабда адабиёт ўқитиш тарихида қандай дастурлар тузилган?*

БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Р е ж а:

1. Бадиий асарни таҳлил қилишнинг турлари.
2. Бундаги асосий тамойиллар.
3. Таҳлилда танлов тамойили.
4. Адабий асар таҳлилида кириш машғулдотлари ва якунловчи машғулдотларнинг ўрни.

**«Ҳамма нарсани ўқийвериш ярамайди.
Дилда туғилган саволларга жавоб бера
оладиган китобларнигина ўқиш керак».**

Лев Николаевич Толстой

Бадиий асар таҳлили ҳам бадиий асар устида ишлаш босқичларининг энг муҳимларидан биридир. Таҳлилнинг мақсади. вазифаси, таркиби ва ўзига хос мазмуни мавжуд. Бироқ уларни ҳар доим бир хилда бўлади, деб тасаввур қилиш тўғри эмас. Ҳар бир ижодкор, ҳар бир асар билан боғлиқ ҳолда таҳлил ҳам ўзига хослик касб этади. Бадиий асарни «ўқиш, хусусан, уқиш ўзига хос ижоддир. Китобхон — бадиий матн унга хоҳ ёқсин - хоҳ ёқмаган бўлса-да - ҳис-ҳаяжонга берилади, у ҳақда ўйлай бошлайди. Китобхон ижодининг бу босқичида бадиий матн ё бадиий асар сифатида қабул қилинади, ё бадиийликка алоқаси йўқ матоҳ сифатида инкор этилади»¹.

Сафо Матжоннинг қайд этишича, «Аслида китобхон ҳам ёзувчи сингари ижодкор. У асар мутолааси жараёнида муаллиф фаолиятини такрорлаш йўлидан боради. Ёзувчи ижодининг мураккаблиги шундаки, у хаёлида туғилган гоёни адабий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, курашлари мисолида конкретлаштирса, китобхон унга тескари - адабий қаҳрамон хатти-ҳаракати, курашлари тасвиридан умумий хулосалар чиқариш йўлини тутди»². Демак, таҳлил жараёнида мана шу психологик-ижодий ҳолат назарда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Барча таҳлиллар учун қўйиладиган асосий талаб. — илмийликдир. Реал назарий асосларга, бадиий-эстетик мантиқ талабларига жавоб бера оладиган таҳлил ўқувчининг ҳақиқий

¹ Расулов А. Танқид, Галқин, Баҳолаш. — Тошкент, Фан, 2006, 13-бет.

² Сафо Матжон. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар, 49-50-бетлар.

ёрдамчиси бўла олади.

Таҳлил албатта, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини назарда тутган бўлиши керак.

Таҳлиллар учун қўйиладиган асосий талаблардан яна бири унинг тарбиявий мақсадларни кўзда тутишидир. Фольклор ёки ёзма адабиёт намунаси, ижодкорнинг таржимаи ҳоли ёки муайян бир асар, эпик, лирик ёхуд драматик турга мансуб ижод намунаси таҳлил қилинар экан, улар ўз-ўзича эмас, балки муайян педагогик мақсадни кўзда тутган ҳолдагина таҳлил қилиниши шарт. Бу жиҳатларга эътибор берилмас экан, кўзлаган асосий мақсад самарасиз бўлиб қолаверади.

Методист олима М.Мирқосимова кўрсатиб ўтганидай: «Адабий таҳлил шеър ёки насрий асарни ифодали ўқишдан бошланади; ўқиш давомида ижодкор яратган тафаккур тарзи англанади, ўзлаштирилади, муҳокама қилинади, китобхон кўз ўнгига яратилган поэтик манзара ёки ҳолат ҳам ташқи, ҳам ички ҳаракатлар, туйғулар орқали идрок этилади, ҳис қилинади. Ўша таъсирчан манзарани яратишда шоир ё ёзувчи қўллаган тасвирий воситаларга сиртдан аҳамият берилмайди, асосий эътибор ўқиш жараёнида мазмунга, образнинг ички маъноларига жалб этилади. Аммо, таҳлил жараёнида ана шу маъноларни ифода этишга сафарбар қилинган барча воситалар ўрганилади. Хилма-хил даврда яшаб ижод этган ижодкорлар яратган асарларни бадийлик, ҳаётийлик ва таъсирчанлик мезонлари асосида ўрганиш мактаб адабий таълимнинг бош вазифасини белгилайди»¹.

Таълим жараёнларида қўлланадиган таҳлил турлари ниҳоятда ранг-барангдир. «У бадий матнни ўқиш жараёнида ўқитувчининг изоҳи шаклида ҳам, асарни деталлаштириб кўздан кечириш шаклида ҳам, қаҳрамонларни тавсифлаш ёки тасвирий ифода воситаларини аниқлаш шаклида ҳам бўлиши мумкин, чуқур маънодорлик адабий таҳлилнинг энг биринчи ва асосий шартидир.

Таҳлилнинг ҳаминша маълум мақсадга қаратилиши унинг шакли ва мазмунини белгилайди»².

Таҳлил асарни қисмларга ажратиш ҳамда бу қисмларни яна янгидан яхлит ҳолда идрок этишни ҳам англатади. Таҳлил жалб этилган асарнинг жанри, мавзуси ва ҳатто ҳажмига ҳам боғлиқ бўлади. Нисбатан йирик эпик асарлар таҳлил қилинганда

¹ М.Мирқосимова. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006, 18-бет.

² Сафо Матжон. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. 21-бет.

уларнинг дастлабки «қисмларга ажралиши» назарда тутилиши керак. Ҳар бир асарни таҳлил қилишда ажратилган соат ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда унинг тахминий режалаштирилиши амалга оширилади.

Таҳлилнинг бош мақсади асарда акс этган бадвий олам моҳиятини англаш, унинг асл мазмунини тўғри ва тўла идрок этишдан иборат. Ўқувчилар асарда акс этган воқеа ва қаҳрамонлар муаллифнинг нуқтаи назари билан алоқдорлигини, шунга қарамай асардаги бадий олам билан ҳақиқий ҳаёт орасига тенглик аломати қўйиб бўлмаслигини англай бошлайдилар.

Таҳлил жараёнида ўқувчилар ёзувчи томонидан танлаб олинган ҳаётий материалларнинг муайян мақсад ва вазифаларга бўйсунган ҳолда тегишли изчилликда келишини ҳам билиб олишади. Бу изчилликни танлаш ва таъминлаш ҳам ёзувчининг бадий-эстетик ниятларига алоқдорлигини кузатишади, бунга ишонч ҳосил қилишади. Асардаги мавжуд сюжет ва композициянинг ўз-ўзидан юзага келмаслигини онгли равишда тасаввур эта бошлашади. Танланган ҳар бир шакл, жанр, услубнинг асл моҳияти ёрқинлашади.

Таҳлил бирданига яхлит тарзда амалга ошмас экан, демак, муайян мавзу ёки йўналишларнинг танлаб олиниши табиийдир. Шунга қўра, асарнинг сюжети ва композицияси, унинг образлар тизими, мавзу ва ғоялар қамрови, поэтикасига хос бўлган хусусиятлар алоҳида-алоҳида таҳлил этилиши мумкин. Кичикроқ ҳажмли асарларда эса буларнинг барчаси бирданига ҳам майдонга чиқа олади.

Катта ҳажмли асарларнинг айрим қисмларигина танлаб олиниши ҳам таълим-тарбия жараёнида тез-тез учраб туради.

Бадий асарнинг таҳлили одатда уч қисмни ўз ичига олади. Булар: асар билан танишишнинг дастлабки босқичида унинг яхлитлигини идрок этиш, унинг алоҳида элементлари бўйича жиддий таҳлил қилиш, ниҳоят бу қисмларни яхлит ҳолатда бирлаштириш. Адабиётшунослиқдаги бу тамойил мактаб таҳлили учун тўла татбиқ этилиши жоиз.

Шунга қарамай, мактаб таҳлилида булардан ҳар бирининг қатъий танлаш, сайлаш асосида олиб борилиши ҳам талаб этилади. Албатта, бунинг бир қатор сабаблари бор. Биринчидан, таълимнинг муайян босқичида, яъни умумий ўрта таълим, академик лицей ва касб-ҳунар таълими босқичида бадий асарнинг барча қисмлари бирданига эмас, балки мазкур босқич учун энг муҳим деб

ҳисобланган томонларигина таҳлилга тортилади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва дунёқараши, умумий адабий тайёргарлиги назарда тутилади. Учинчидан эса, вақт имкониятларининг қатъий чегараси ҳам шунини тақозо этади.

Агар битта асарнинг барча жиҳатларини қамраб оладиган таҳлилни амалга оширмакчи бўлсақ, бунинг умуман мумкин бўлмаслигини тасаввур этишимиз қийин бўлмайди: бунга қанчалик катта куч ва кўп вақт кетишини жуда яхши биламиз. Борди-ю шундай ишга амалий жиҳатдан киришиладиган бўлса ҳам у фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирган бўлар эди, чунки бундай ишнинг, биринчидан, ўқувчилар учун зарурати йўқ, демак у зерикарли ва кераксиз машғулотга айланади. Иккинчидан эса, ўқувчининг адабиётга, бадий асарни ўқиш ва ўрганишга бўлган иштиёқи сўни, ундан оладиган завқи йўққа чиқади.

Дарс жараёнида бадий асарнинг ҳамма қисмларини бирданига таҳлил қилиб бўлмас экан, унда нима қилиш керак? Асарнинг қайси жиҳатларига урғу бериб, қайси жиҳатларини орқа планга суриш лозим? Таҳлил учун танланган қисм ва элементлар қандай илмий ёки методик тамойилларга таянади? Асарнинг гоёвий-бадий мазмунидаги қандай унсурлар таҳлилга тортилиши керак? Эндигина иш бошлаган адабиёт ўқитувчиларининг жуда кўпчилиги шу саволларга дуч келишади, бу табиий ҳолдир.

Мактабдаги адабий таҳлиллар кўпинча биртомонламаликда, муайян қолиплар ичида чегаралланиб қолишда айбланади. Жумладан, адабиётшунос А.Б.Есин шундай ёзади:

«Мазмун соҳасида мавзу, характерлар, гоё ҳамда сюжет элементлари, шакл соҳасида эса персонажлар ва бадий нутқнинг айрим хусусиятлари (кўпроқ муваффақиятли қўлланган икки-учта кўчим) кўриб чиқилади», бироқ «бадий тузилманинг проблематикаси, пафоси, композицияси, унда тасвирланган олам сингари энг муҳим масалалар ташқарида қолиб кетади»¹. Олимларнинг айримлари мактаблардаги таҳлилни тасодифий, муаллифнинг шахсий инон-ихтиёри билан танланган тамойилларгагина таянади, деб ҳисоблайди ҳамда бундай таҳлилларнинг илмий-методологик асосини ё йўққа чиқаради ёки тасаввур этолмайди.

Албата, ҳар қандай танлов ва ҳар қандай чегараланиш бадий асарнинг камбағаллашувига, унга бир томонлама ёндашувнинг юзага

¹ Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 1998. с. 191.

келишига сабаб бўлади. Аммо бу ёндашувларга фақат тасодифийлик ёки субъектив фикр маҳсули сифатида қараш ҳам тўғри эмас. Мактаб таълими тажрибасининг ҳозиргача тўпланган ҳолати бу хил қарашларни рад этади. Қолаверса, мактаб таҳлилида ҳар қандай илмий-назарий асос йўқ дейиш ҳам тўғри эмас. Буларнинг барчаси биринчи навбатда, адабиётшунослик назарияси, адабиёт тарихи, ҳозирги адабий жараён, шунингдек, педагогика-психология туркумидаги фанларнинг ютуқ ва хулосалари замирида юзага келади. Қолаверса, адабиёт ўқитишнинг ўз тажрибалари ҳам бор, методика назарияси ва амалиёти бу борада ўзининг айтар сўзига эга.

Мактаб таълимидаги бадий асар таҳлили ҳатто бадий матнни ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам тўла бўлолмайди. Бунинг қатор сабаблари маълум албатта. Шунга қарамай биз «бадий асарларнинг ниҳоятда хилма-хил мавзу қирраларидан қайси бирларини етакчи сифатида танлашимиз керак? Бундай танловга нималар асос бўлади? Ўқитувчининг шахсий тажрибасими? Интуициями? Адабиётшуносликдаги илмий асосларми ёки яна бошқа бирор нарсаларми?» деган савол беришга ҳақлимиз.

Ўқитувчининг, адабиёт ўқитувчисининг асосий вазифаси ўқувчига ёзувчи кўзда тутган бадий олам эшикларини очиб кўрсатишдан иборат. Бадий олам дейилган қутлуғ қасрнинг муборак ва муқаддас остонасига олиб келинган ўқувчи бу қасрнинг чексиз осмонидаги рангин юлдузларидан ҳайрат туйғуларини юқтириши, улардан олам ва одам сирларини ўрганишнинг сеҳрли калитларини топиши даркор.

Маълумки, бадий асарлар, айниқса, ҳажман катта бўлган йирик жанрлар, бир қатор мавзуларни бирлаштириб туради. Иззат Сулгон уни «мазмундаги салмоқдорлик» деб атаган эди¹. Уларнинг орасида етакчи ва бош мавзуларнинг бўлиши ҳам табиий. Масалан, Чўлпоннинг «Кеча ва Кундуз»и мавзуларга бойлиги билан эъгиروفга лойиқ. Унда адиб «ўзбек халқининг XX аср бошларидаги ҳаётини бадий гавдалантиришни мақсад қилиб қўйган», «Туркистоннинг тарихий тақдирини», «XX аср бошларида, яъни капиталистик муносабатлар эндигина шакллана бошлаган шароитда майдонга кела бошлаган буржуача ишбилармон қорчалон одамлар тоифасига мансуб»² кишиларни кўрсатган. Табиийки, унда ижтимоий зулм, севги ва муҳаббат, ота ва бола

¹ Адабиёт назарияси. Икки томлик, биринчи том, Адабий асар. Тошкент, Фан, 1978, 67-бет.

² Н.Қаримов, С.Мамажонов, Б.Назаров, У.Норматов, О.Шарафидинов. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент. «Ўқитувчи», 1999. 188-бет.

муносабати, ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатлар, миллий ва маънавий қадриятлар ҳақида ҳам баҳслар юритилган.

Бироқ асардаги проблематика ҳамма вақт ҳам таҳлилда етакчи унсур бўлмаслиги мумкин. Бу дегани асосий муаммо ўқувчилар эътиборидан четда қолади, дегани эмас. Таҳлил учун асарнинг қайси бир унсури жалб этилмасин, ундан кўзланган мақсад битта бўлади. Бу ҳам бўлса, муаллиф кўзда тутган асосий масалага эътибор беришдир. Мактаб дастурларида бу тўғридан-тўғри таҳлил объекти сифатида белгиланган ҳам. IX синф «Адабиёт дастури»да айрим романларга берилган тавсифларни кузатиш мумкин:

Унда Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»и - фалсафий, таълимий-ахлоқий дoston. Дунёни тасаввуфий идрок этиш. Исломий ахлоқ тарбияси: иймон, илм, адаб, саховат, ростгўйлик, халққа наф етказиш..., нуқтаи назаридан кўрилса, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи «XX аср миллат маънавий ҳаёти ва равнақидаги ўрни»га кўра эътиборга олинган. «Қутлуг қон» ва «Улугбек хазинаси» романлари таҳлилида ҳам мана шундай ўзига хосликлар назарда тутилади¹.

Бир қарашда бу асарларнинг фақат ғоявий оламига эътибор тушгандек кўринса-да, аслида ундай эмас. Буларнинг барчасида муаллиф нуқтаи назарининг рўёбга чиқиши учун ҳам қўшимча чора-тадбирлар кўзда тутилган.

Матнга кўра таҳлил етакчи ўрин тутишини ҳам таъкидлаш жоиз. Бу таҳлил қамровига кўра кенг ва типига кўра энг оммавийсидир. Уни барча тур ва жанрлардаги асарларга татбиқ қилиш имконияти мавжуд. Албатта алоҳида олинган ҳар бир асарга нисбатан ёндашувлар ниҳоятда хилма-хил бўлади. Масалан, мақолларнинг матни устидаги ишлар билан, фард, туюқ, рубоий, мурабба, мухаммас, мусаддас, ёки ҳикоя, қисса, романлар матни устидаги ишлар бир-бирига ўхшамайди. Мақол матнида алоҳида олинган сўз, мақол таркибидаги сўзларнинг ўрни, ўзаро муносабати, унинг тузилиши эътиборда турса, нисбатан каттароқ ҳажмдаги асарларни таҳлил қилишда уларнинг матнидаги алоҳида қисмларни ажратиб олиш, шу қисмлар орасидаги алоқадорлик ва муносабатларнинг даражасини белгилаш муҳим бўлади.

Шунга кўра, матн режасини тузиш, бунда асосий, энг муҳим, биринчи даражали масалаларни ажратиб олиб, иккинчи

¹ Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарт ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун). / Таълим тараққиёти. ЎзР ХТВнинг Ахборотномаси, 1-махсус сон. Тошкент, Шарқ, 1999, 226-240-бетлар.

даражалиларга берилиб кетишдан асраниш ҳам зарур бўлади. Бунда қисмлар орасидаги мантиқий боғланишларни ҳис этиш, белгилаш ва ёзувда уларни акс эттириш ҳам керак.

Режанинг хилма-хиллиги ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий фикрлаш лаёқатларининг кўрсаткичи бўла олади. Шунга кўра унинг фақат дарак гаплардангина иборат бўладиган шаклидан мунтазам фойдаланиш ўринли бўлмайди. Режа бандларининг сўроқ гаплардан тузилиши, режа тузишда асар матнидаги ифодалардан фойдаланиш ҳам ўқувчиларни ўйлашга, ижодий фикрлашга ундайди.

Жумладан, педагогик амалиёт чоғида, Тошкент шаҳридаги 73-мактабда 7-синф ўқувчилари томонидан Ҳамид Олимжоннинг «Ҳолбуки тун» шеъри юзасидан шундай режалар тузилган:

1. Шеърнинг бошланиши.
2. Шеърий лаҳзалар акс этган вақт тасвири.
3. Шеърнинг бадиий-тасвирий воситалари ҳақида.
4. Шеърнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти.

Мазкур шеърга саволлар тариқасида тузилган режа қуйида келтирилади:

1. Шеър қандай бошланади? Нима учун уни айнан шундай бошланган деб ҳисоблайсиз?

2. Дастлабки олти мисрада «шақирлайди» сўзининг такрорланиб қўлланшини қандай изоҳлаш мумкин?

3. Шеърда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай вазифаларни бажармоқда?

4. Шеър сизда қандай таассуротлар қолдирди?

Энди бевосита матндаги ифодалардан фойдаланиб тузилган режага эътибор беринг:

1. Шағирлайди бетиним дарё,

Шағирлайди ваҳм тўлган жар.

2. Шағирлайди... Бермайди уйқу,

Хаёлларим бўлар паришон.

3. Ҳолбуки тун – бунда одатда

Бутун борлиқ ухларди сокин.

4. Сойга тушдим, кўкка чиқди ой...

5. Нур ёғилди қоронғи жарга.

6. Тикилганча кўзим қоғозга,

Қўлларимда титгарди қалам.

7. Ҳолбуки тун...

Ушбу режаларни тузган ўқувчиларнинг ўзларини кўрмай

турибоқ айтиш мумкинки, биринчи режа муаллифи билимларни репродуктив даражада ўзлаштирган. Иккинчи режа эгаси эса матнни онгли даражада ўзлаштиришнинг уддасидан чиққан. Матн мазмунига кўпроқ ижодий ёндаша олиш намунаси учинчи режа муаллифига тегишлидир. Демак, иш жарёёнида бундай хилма-хилликлардан фойдаланиш ўқувчиларнинг мустақил, ижодий фикрлаш қобилиятларини ҳам ўстириш имконини беради.

Сюжетли асарларни қайта ҳикоялаш ҳам матн устидаги ишларнинг таркибий бўлагидир. Бунда асар воқеаларини қайта баён қилиш эмас, балки бадиий асардаги муаллиф қўллаган сўзлардан фойдаланган ҳолда қайта ҳикоялашга, асардаги сўзловчи шахсини ўзгартириб ҳикоялашга, асар мазмунидаги асосий ўринларни сақлаган ҳолда, уни қисқартириб айтиб беришга, асар воқеаларига ўз шахсий муносабатларини билдирган ҳолда ҳикоялашга эътибор бериш кўпроқ самара беради.

Адабий таълимда айрим асарлар матнини қисқартириб, айрим мумтоз асарларимизнинг насрий баёнларидан фойдаланиш тажрибалари бор. Бу адаптация ҳодисаси билан алоқадор.

Айрим ҳолларда адабий адаптация меъёрларининг бузилиши ҳам кўзга ташланади. Шундай ҳодисаларнинг иккитасига йирик адабиётшунос А.Абдуғафуров эътиборни тортган эди. Улардан бири собиқ совет давридаги 4-синфлар учун яратилган «Ватан адабиёти» дарслигида Навоийга нисбат берилган бир парча билан, бошқа бири эса Навоий мактубларининг талқини билан алоқадор. Дарсликдаги парча куйидагича:

«Бор эмиш аввал замонда бир киши,
Доимо ёлғончилик қилган иши.
Бир кунни уйини ўт олган эмиш,
«Қутқаринг» деб дод-вой солган эмиш.
Сўзига ишонмабди ҳеч бир одам,
Уйи кул бўлиб ёниб кетди шу дам.
Унга айтмиш бир киши – ақли расо,
«Кимки ёлғон сўзласа, алдар эса,
Ҳар нечукким рост турур онинг сўзи,
Эл аро ёлғон эрур онинг сўзи.
Гарчи ёрдам бермади ҳеч сенга эл,
Бошқадан эмас, ўзингдан ўпка қил»¹.

Олим бу тизмаларни «бадиият ва жозибадан батамом бебаҳ-

¹ Қаранг: А.Абдуғафуров. Буюк бештик сабоқлари. Мақолалар. - Тошкент, Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. 58-59-бетлар.

ра, ҳатто оддий вазн ва қофия талабларига ҳам изчил риоя қилинмаган бу ниҳоятда жўн ва мажруҳ мисралар» деб тўғри баҳолайди.

Аслида бу Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонидаги қуйидаги матннинг адаптацияси бўлиши лозим эди:

Бор эрмиш бурун чоғда козибваше,
Уйига тушуб шулаъи саркаше,
Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад,
Эшитганга бўлмай сўзи мўътамад.
Чу куймиш уйи юмуб - очқунча кўз,
Демиш анга соҳибдиле бўйла сўз.
Ки: «Ёлғон ангаким форовон дурур,
Чини ҳам эл олинда ёлғон дурур.
Агар эл қилмади ҳимоят санга,
Ўзунгдин керакдур шикоят санга!»¹.

Матн устида ишланининг таркибий қисмларидан бири асар луғати билан алоқадор. Айниқса, мумтоз адабий асарларнинг матни устида ишлаш унинг луғавий таркибини алоҳида ўрганишни тақозо этади. Аммо бу фикр замонавий асарлар устида ишлаганда луғат устида ишланининг зарурати бўлмайди, деган хулосага олиб келмаслиги керак. Айниқса, тарихий мавзулардаги бадиий асарларда муайян тушунча ва ҳодисаларнинг номлари, айрим атамалар шундай изоҳларни шарт қилиб қўяди.

Шунга қарамай, луғат устидаги ишнинг мумтоз адабий асарларни ўрганишдаги устивор йўналиш эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади. Эндиликда ўқитувчиларнинг қўлларида бир қатор луғатлар мавжуд. Булар орасида К.Қосимова², Ж.Лапасов³, В.Раҳмоновлар⁴ луғатини, мумтоз адабиётимиз, хусусан, Алишер Навоий⁵ ва Бобур асарлари учун тузилган луғат ва қўлланмаларни эслатишимиз мумкин.

Мумтоз адабий асарлар, айниқса лирик жанрга мансуб бўлган асарлар матни устида ишлашда улардаги тасвир воситалари, тил хусусиятлари ҳам диққат марказида бўлиши керак. Мисол учун Хусайн Бойқаронинг қуйидаги ғазалини кузатайлик:

Эй жафо тиғи, келиб мажруҳ кўксумни ёру,
Қўл яланг айлаб солиб ҳар ён ичимни ахтару.

¹ Ўша китоб, 60-бет.

² Қосимова К. 5-синфда луғат устида ишлаш. – Т.: Ўқитувчи, 1971.

³ Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати Т.: Ўқитувчи, 1994.

⁴ Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Ўқитувчи, 1983

⁵ Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Т.: Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I. – Т.: Фан 1983. II т. – 1983. III т. – 1984; IV т. – 1985.

Ахтарурда топсанг ул кўнглумки, мажнуншевадур,
Ҳар нечук бўлса адам саҳроси сори бошқару.
Бошқарурда бормаса кўнглум адам саҳросига,
Тўш-тўшидин санчибон ул сори они қайтару.
Қайтарурда воқиф ўлким, ёна қайтиб келмасун,
Тенгри учун нотавон жонимни андин қутқару.
Қутқарурда нотавон жонимни ул бебокдин,
Юз жафо айлаб ани келтур, қошимдин ўтқару.
Истабон келса яна кўксум шикофин топмагай,
Ваҳки, бир марҳам қўюб ул чок кўксум бутқару.
Айласанг мискин Ҳусайний жонини андин халос,
Вирди бу бўлғай дуода сен дағи доим ёру.

Энди шеър матни бўйлаб кузатишни давом эттирайлик. У қуйи-даги матлаъ билан бошланади:

Эй жафо тиғи, келиб мажруҳ кўксумни ёру,
Кўл яланг айлаб солиб ҳар ён ичимни ахтару.

Энг аввало мумтоз адабий асарлар учун тузилган луғатлардан фойдаланиб, байтдаги ҳар бир сўзнинг луғавий маъносини, унинг ўз ёки кўчма маънода қўлланаётганини, унинг бошқа сўзларга муносабатни аниқлаб олиш талаб этилади.

Лирик қаҳрамоннинг мажруҳ кўксини ёришга таклиф этилаётган тиғга эътибор бердингизми? У оддий тиғ эмас, балки **жафо тигидир**. Кўкис, яъни кўкракни ёриб, ялангоч кўл билан унинг ичидан изланган нарса нима? Жавоб кейинги байтда мужассамлашган:

Ахтарурда топсанг ул кўнглумки, мажнуншевадур,
Ҳар нечук бўлса адам саҳроси сори бошқару.

Демак, изланган нарса кўнгил. У қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар (*ҳар нечук бўлса*), уни адам саҳросига - йўқликка йўналтириш (*бошқару*) лозим. Ушбу байтда ҳам изоҳланиши лозим бўлган бир қатор сўзлар бор. «Мажнуншева», «нечук», «адам саҳроси», «сори», «бошқару» шулар жумласидандир. Ўқувчилар ушбу сўз ва истиораларнинг маъносини тўла тушуниб етмас экан, шеърнинг умумий моҳиятини идрок этиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Бошқарурда бормаса кўнглум адам саҳросига,
Тўш-тўшидин санчибон ул сори они қайтару.

Ўзингиз молни, кўй - қўзилар ёки эчки - улоқларни далага ўтлатиш учун олиб борганмисиз? Ёки чўпоннинг шу ҳолатини кузатганмисиз? Дала-дашт (*саҳро*) йўналишидан четга чиқаётган

жониворлар таёқ ёрдамида (яъни куч ишлатиб, мажбуран) йўлга солинади. Бу ҳолат кўпинча баҳордан кузнинг ўрталаригача бўлган муддатда уй ҳайвонларини тоғ ёки саҳроларга ёзги мавсумни ўтказиш учун олиб кетилаётган ёки аксинча, у ердан олиб келинаётган пайтда учрайди. Байт мазмунида мажозий тарзда бу кўнгилга нисбат берилмоқда.

Қайтарурда воқиф ўлким, ёна қайтиб келмасун,
Тенгри учун нотавон жонимни андин қутқару.

Бу ерда кўнгил ва жон бир-бирига зид қўйилмоқда. «Нотавон жон» «мажнуншева кўнгил»га тобе. Шунинг учун ҳам жон тобеликдан қутулмоқчи.

Қутқарурда нотавон жонимни ул бебокдин,
Юз жафо айлаб ани келтур, қошимдин ўтқару.

«Бебок» кўнгилнинг сифати. Унинг маъноси «кўрқмас, ҳайиқмас, тортинмайдиган; бевош» демакдир. Жонни кўнгилдан қутқаришда, барибир, уни яна бир марта кўриш иштиёқи устунлик қилади.

Ҳар қандай яранинг тузалиши учун кўп вақт керак бўлади. Қолаверса, яра тикилар экан унинг ўрни қолади. Ошиқликда эса бундай яранинг ўрни мутлақо бошқача битади. Мана унинг тасвири:

Истабон келса яна кўксум шикофин топмагай,
Ваҳки, бир марҳам кўюб ул чок кўксум бутқару.

Бу ерда «шикоф» сўзи ёриқ, дарз, чок, тешик маъносини, «марҳам» эса малҳам, ярага қўйиладиган дори маъноларини англатади. Ҳар қандай ярага малҳам қўйилса, унинг битиши — тузалиши учун муайян муддат талаб этилади. Ошиқ кўнгилидаги — кўксидаги шикоф - ёриқни битириш учун эса ёрнинг биргина марҳами кифоя. Энг муҳими, у шу заҳотиёқ битади.

Айласанг мискин Ҳусайний жонини андин халос,
Вирди бу бўлғай дуода сен дағи доим ёру.

«Вирд»нинг маъноси бирор иш ёки сўзни қайта-қайта такрорлаш демакдир. Эътибор беряпсизми? Шоирнинг қутулмоқчи бўлгани нима эди? Тўғри, кўнгил эди. Жони ундан халос бўлгандан кейин ҳам дуода «кўксимни ҳар доим ёргин» дейилиши ошиқ кўнгил орзуларининг, ниятларининг барқарор ва мунтазамлигидан гувоҳлик беради.

Эътибор берган бўлсангиз, шеър - ғазалда олдинги байтни тугаллаётган сўз кейинги мисранинг бошланишида қўлланмоқда. Бу усул орқали шоир айтмоқчи бўлган фикрига янада кўпроқ

эътиборни тортишга муваффақ бўлади. Айни пайтда шу фикрнинг мантиқий ривожини ҳам таъминланади.

Бу жуда оддий мисоллардан биттаси холос. Аслида мумтоз адабиётимизнинг ҳар бир намунаси шундай ёндашувни тақозо этади.

Йирик методист олим Н.И.Кудряшев матн устида ишлаш асосида «ўқувчиларни ёзувчи фикрлари изидан, унинг образлари мантиқини изидан асосли ва онгли кузатиб бориш, адабий асарни бадиий бутунлик сифатида англаш»га ўргатиш деб баҳолайди. Айни чоғда бу иш «жула мураккаб кўникма бўлиб, чуқур мушоҳада, қиёслаш, анализ ва синтезга тақозо» этишини кўрсатади.

Матн устида ишлашнинг асосий нуқталаридан бири асарни ўқишдир. Унинг турлари ҳам ниҳоятда кўп. Булар орасида ифодали ўқиш, адабий ўқиш, шарҳли ўқиш, яққа ва гуруҳ бўлиб ўқиш, ролларга бўлиб ўқиш каби турларни кўрсатиш мумкин.

Рус методист олимаси О.Ю. Богданова бу ҳақда шундай дейди: «Ўқиш муаммоси, китобхонликни, китобхон маънавий оламини шакллантириш муаммоси ҳанузгача энг долзарб илмий муаммо бўлиб қолар экан, методика фанида бадиий матнни яхлит идрок этишни, уни чуқур шарҳлашни, ёзувчи поэтикасини англашни таъминлайдиган иш усулларига устунлик бериш давом этаверади. Адабий таълимдаги асосий компонент сифатида бадиий асарни ўқиш ва ўрганиш, уни шарҳлашнинг айтилиши тасодифий эмас»¹.

Бир қарашда унчалик қийин кўринмайдиган мана шу адабий ўқишга ҳам алоҳида эътибор зарур. Қанчалик галати кўринмасин, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бошланғич синфларда, шунингдек, умумий ўрта таълимнинг дастлабки босқичида, 5-6-синфларда нисбатан яхши йўлга қўйилган мазкур усул юқори синфларда, бугунги академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида бир озгина эътибордан четда қоляпти.

Республикаимиз Президенти Ислам Каримов «Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий ахлоқий жиҳатдан етук, жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоқимиз зарур»², деган эдилар. Бу вазифани амалга ошириш учун адабиёт дарсларидаги матн мазмунини

¹ Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О.Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия». 2-е издание, стереотипное. 2002. - с.13.

² Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маъруза. 1999 йил 14 апрель. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 24-бет.

англаш устидаги ишлар ҳам катта ёрдам беради. Ана шу жараёнда бадиий асар матнини таҳлил қилишнинг турли шакл ва усулларидан унумли фойдаланиш зарурати бор. Шулар орасида кириш машғулоти, яқунловчи машғулотлар ҳам ўзига хос ўринга эга.

Бадиий асар матни устида ишлашда **кириш машғулотларининг** ўрни айниқса, катта. Таълимнинг турли босқичларида ўрганиладиган адабиёт курсининг асосий мазмун ва моҳиятини бадиий асарларни ўрганиш ташкил этади. Бу жараён бир неча таркибий қисмлардан иборат бўлиши мумкин. Хусусан, кириш машғулоти, бадиий матни таҳлил қилиш, яқунловчи машғулотлар шулар сирасига мансубдир.

Кириш машғулоти ўқувчилар эътиборини асар муаллифининг алоҳида хислатлари ёки шу асарга хос бўлган энг муҳим қирраларни, асосий бадиий-эстетик жиҳатларни англашга, ҳис этишга имкон бериши билан эътиборлидир. Янада аниқроқ айтиладиган бўлса, кириш машғулоти ўқувчиларни бадииятнинг навбатдаги янги оламига олиб киришдаги ўзига хос йўлдир.

Ҳар бир янги асар – янги олам. Уларда оламдаги ҳодисаларнинг ўзига хос тасвири ва талқини берилади. Демакки, мана шу асарларда тасвирланган қаҳрамонлар – образлар ҳам бир-бирларини такрорламайди. Уларнинг ҳар бирида шу оламга хос бўлган одамлардаги такрорланмаслик хислатлари мужассамлашган бўлади. Кунтуғди, Ойтуғди, Ўғдулмиш, Ўзғурмиш («Қутадғу билиг») сингари образларни адабиёт тарихининг кейинги босқичларида яратилган қайси образлар билан ўхшаш дея оламиз? Уларни айнан такрорлайдиган бирор бадиий асарни кўрсата оламизми?

Навоий яратган қаҳрамонларни эслаб кўрайлик: Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром, Худхуд... Буларнинг қайси бирларини такрорий ҳолда кўриш мумкин. Худди шунга ўхшаш Кумуш, Отабек, Зайнаб, Зеби, Акбарали, Мирёқуб, Йўлчи, Унсин, Қоратой, Улуғбек, Навоий, Бобур, Низом сингари образларнинг ҳар бири адабиётимиздаги такрорланмас воқеалар сифатида эътироф этилади. Демак, улар билан боғлиқ тасвир ва талқинларнинг барчасида ўзига хослик, такрорланмаслик хислатлари бор. Демак, шу образларни яратган муаллифларнинг ўзларида ҳам бошқаларга ўхшамайдиган, оламни фақат ўзларига хос тарзда кўрадиган ва кўрсата биладиган қирралар мавжуд. Кириш машғулоти мана шу қирраларнинг намоён қилинишига

имкон бериши керак.

Кириш машғулотлари ўқувчилар ўрганилаётган асарни тўла ва ҳиссий қабул қилишлари учун муносиб замин яратиши билан ажралиб туради. Натижада, уларда асарни ўрганиш учун иштиёқ, қизиқиш шаклланади, пайдо бўлади. Кириш машғулотларининг шакл ва мазмуни хилма-хил бўлиши мумкин. Баъзан у бир-икки муҳим деталлар тавсифи ва баёнидан иборат бўлса, баъзан муайян тарихий давр ва шароит, ёзувчининг таржимаи ҳолидаги энг муҳим қирралар, муайян асар агрофидаги муҳим ижтимоий-сиёсий ва бадиий-эстетик ҳодисалар таҳлилидан иборат бўлиши мумкин.

Айрим янги, ўқувчилар учун маъноси нотаниш бўлган сўзлар изоҳи ҳам кириш машғулотларининг мазмунини ташкил эта олади. Демак, кириш машғулотлари мазмунини қатъий тарзда чегаралаб қўйиш мумкин эмас. Бу вақт нуқтаи назаридан ҳам шундай хусусиятга эга. Баъзан кириш машғулотлари дарсларнинг бир қисмини, дейлик 3-5 минутдан 15-20 минутгача бўлган қисмини қамраб олса, айрим ҳолларда бугун бошли бир дарс фақат кириш машғулотларига ажратилиши мумкин. Бу ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, адабий тайёргарлик даражаларига ҳамда ўрганилаётган асар ёки мавзунинг моҳиятига боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Бунда бошқа фанлар имкониятларидан, фанларнинг ўзаро интеграциясидан унумли фойдаланиш имкони мавжуд. Асарда акс этган давр ва воқеалар, характерлар ва образлар мантиқини тушуниб етишда алоҳида олинган тарихий даврларнинг, уларга хос бўлган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар оқимининг ўзига хосликларини тасаввур этиш ўқувчилар учун асар моҳиятини билишга бўлган қизиқишларини янада кучайтиради. Масалан, 5-синфда Алишер Навоийнинг тавозе ва одоб тўғрисидаги адабий-бадиий қарашларини ўрганиш кўзда тутилган. Шу мавзу олдидан кириш машғулотларини Навоийнинг шахсий ҳаётдаги хислатлари тўғрисида суҳбат уюштириш ҳам, ўқувчиларнинг Навоий ҳаёти ва ижодига оид билимларини умумий тарзда савол-жавоблар воситасида муайянлаштириш ҳам мумкин бўлади. Худди шу ўринда Навоий ҳақида яратилган тарихий ҳамда фольклор манбаларидан фойдаланиш ҳам самарадор усуллардан бири бўла олади. Бунда юксак инсоний фазилатлар ҳақида сўз юритган адибнинг ўзида ҳам шу хислатлар ва фазилатларнинг мужассам эканлиги ёш қалбларда адиб шахсига нисбатан қизиқиш ва муҳаббатнинг шаклланиши ва барқарорлашувига олиб келиши шубҳасиз.

Ёки академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида «Бобур

лирикаси» мавзусини ўрганишдан олдин кириш машғулотларини бир неча шаклларда ташкил қилиш мумкин.

1. Бобур шеърятадаги мавзуларнинг бевосита унинг ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатиб бериш. Бунинг учун Бобур ҳаётидаги энг муҳим эпизодлардан айримларини, имкони борича, тарихий асарлардан, хусусан, «Бобурнома»да акс этган тарихий-адабий парчалардан фойдаланган ҳолда шарҳлаш, изоҳлаш мумкин.

2. Бобурнинг ўзига замондош бўлган тарихчилар, санъаткорлар асарларидан фойдаланиш. Бунда кўпроқ тарихий асарлар ёки ўша давр санъаткорларининг миниатюраларидан, айниқса, бевосита «Бобурнома»нинг ўзига ишланган расмлардан фойдаланиш имконияти мавжуд.

3. Бобурнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бизнинг давримизда яратилган тарихий, адабий, санъат асарларидан фойдаланиш. Бунда алоҳида олинган шеър, ҳикоя, расмлардан бошлаб, аудио ва видео имкониятларидан фойдаланиш мумкин бўлади. Бобур газаллари билан айтиладиган қўшиқларнинг магнитофон тасмаси ёки компьютер вариантыдан («Сочининг савдоси тушди бошима бошдин яна», «Қаро зулфинг фироқда паришон рўзгорим бор», «Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ») фойдаланиш ўқувчиларнинг адиб асарларини эмоционал қабул қилишлари учун ҳам муҳим восита вазифасини бажариши табиийдир.

«Ўткан кунлар» романи таҳлилида миллий қадриятлар, қадимги урф-одатлар талқини айрича ўрин тутиши бор гап. Кириш машғулотларида бевосита асарнинг ўзига мурожаат қилиниши мумкин. Ундан истаганча мисоллар келтириш ҳам қийин эмас. Жумладан, «Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайига теккизиб олган ўз қўлини ўпди».

II-синф «Ўзбек адабиёти» дарслигининг муаллифлари бу ҳақда шундай ёзишди:

«Ҳиндлар бир-бирини кўрганда кифтини жуфтлаб таъзим қилади, французлар аёл кишининг қўлидан ўпиб саломлашади, ўзбек эркаги эса, фарзанди қатори аёлни оталарча эркалаганда, унинг манглайини силайди-да, ўз қўлини ўпади.

Одамни титратиб юборадиган яна бир ёрқин миллий лавҳа: Кумуш заҳарланиб, ўлим тўшагида ётибди. Қайнотаси Юсуфбек ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўтиради. Келиннинг кўзи юмуқ,

сочлари юзи устида паришон. Ҳожи келинининг сочларини тузатиб, манглайига қўлини босади, «ойим... ойим» дея мурожаат этади. Бунақа тигиз ҳолатда ёши улуғ одам, қайнотанинг келини ёнига келиб паришон сочларини тузатиши, манглайига қўлини қўйиб ҳол-аҳвол сўраши табиий бир ҳол. Шунга қарамай, Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлайди ва таниб ... кўзғалмоқчи бўлади. Қарангки, беҳуш ётган келин бир дам ўзига келиб қайнотасини таниб қолиб, унинг олдида афтодаҳол ётганидан хижолат чекиб, ўша ночор ҳолатда ҳам одоб юзасидан кўзғалмоқчи, ўрнидан турмоқчи бўлади»¹. Кириш машғулотларида бундай парчалардан унумли фойдаланиш имкониятлари бор.

Кириш машғулотларида ўқувчиларнинг ўрганиладиган асар моҳиятини тўлароқ англаб етишлари учун айрим нотаниш сўзлар маъносини изоҳлаш ҳам яхши самара беради. Қадимги туркий ёдномаларни, мумтоз адабиётимиз намуналарини, шунингдек, айрим таржима асарларини ўрганишда бу омилларнинг ўрни беқиёс. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини ўрганишда фақат «элиг», «зоҳид» сўзларигина эмас, бош қаҳрамонлар номи (Кунтуғди, Ойтўлди, Ўғдулмиш, Ўзгурмиш), айрим тушунча ва ифодалар («очун», «билга», «тўру», «қарағу», «юла», «тақи», «эрдам», «авучга сўзи»), географик атамалар (Ила, Ўтукан, Қуз ўрду), шахс номлари (Алп Эр Тўнга, Рустам, Қорун, Искандар), касб-ҳунар номлари («су башлар сипаҳсалар», «улуғ ҳажиб», «қапуғ башлар», «таригчи», «игдишчи», «уз»)нинг изоҳи ҳам ўринли бўлади. Турди ҳаёти ва ижодини ўрганишда эса айрим эскирган ва нотаниш сўзлар қаторида тикувчилик атамалари, этнонимлар устида тўхташ ҳам жоиз бўлади. Булар қаторида «минг», «юз», «қирқ», «тириз», «ўнгир» каби сўзларни келтириш мумкин. Бундан замонавий асарларни ўрганишда сўз маъноларини изоҳлаш ва шарҳлаш зарурати бўлмайди, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак.

Масалан, Абдулла Ориповнинг машҳур «Ўзбекистон» шеърисида шундай мисралар бор:

Америка сеҳри диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали,
Денгиз ортин ёритди илк бор,
Берунийнинг ақл машъали.
Колумбда бор алаим маним,
Ўзбекистон - Ватаним маним.

¹ Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. Тошкент, Ўқитувчи, 2002, 147-бет.

Бу ерда Колумб ва Берунийнинг ким эканлигини изоҳлашдан ташқари, «ухлар эди». «аламим бор» ифодалари ҳам шарҳланишни тақозо этади.

Амалдаги дастурларга кўра 7-синфда Омон Матжоннинг «Кўрдим: Шукур Бурхон...» шеъри ўрганилади. У шундай бошланади:

Кўрдим: Шукур Бурхон «Ҳамза»дан чиқиб,
аста пиёдалаб кетди бир қуни.
Бир ён гавжум кўча, бир ён расталар,
оламон...
Қўпчилик билмади уни.
Репетиция ўтган. Мана у борар,
Чарчоқ, тунд...
Парвосиз ҳаракат аро.
Ҳозиргина улуғ шоҳ Эдип эди,
Энди фуқародан багтар фуқаро.

Агар биринчи навбатда Шукур Бурхоннинг буюк ўзбек санъаткори, жаҳоний эътирофларга сазовор бўлган актёр эканлиги айтилмаса, «Ҳамза»нинг машҳур театр эканлиги изоҳланмаса, Эдипнинг қадимги юнон адиби Софокл асарининг бош қаҳрамони эканлиги тушунтирилмаса, ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш у ёқда турсин, асар мазмун ва моҳиятини тўғри илғашлари ҳам мумкин бўлмай қолади.

Қолаверса, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Турди, Чўлпон, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Абдували Қутбиддин ва бошқаларнинг ўз асарларида фойдаланган сўзларини истеъмолга киритиш бу сўзларнинг ўқувчиларнинг ҳам сўз мулкига айланишига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кириш машғуллари адабий таълимнинг узлуксизлиги ва узвийлигини таъминлашда, шу муҳим принципнинг амалга ошишида ҳам ўзига хос ўрин тутаети. Унинг воситасида олдин ўтилган мавзулар билан, шу адибнинг олдинги синфларда ўрганилган асарлари билан алоқадорлик йўлга қўйилади. Масалан, «Уфқ» романи ҳақида гап борадиган бўлса, ўз-ўзидан Ватан ва ватанпарварлик, ватан ҳимояси ва алоҳида олинган шахс, масъулият, бурч сингари тушунчалар ҳақидаги хотиралар уйғонади. Шу муносабат билан олдинги синфларда ўрганилган «Широқ», «Тўмарис», Ўрхун обидалари, «Сухайл ва Гулдурсун» достони, Навоийнинг «Садди Искандарий» достони, шунингдек, «Олтовлон ва еттинчи» сингари асарлар эсланиши мумкин.

Буларнинг ёнига ўқувчиларнинг ўзлари мустақил тарзда ўрганган асарлар ҳам келиб қўшилади.

Кириш машғулотилари ўқувчиларни асар билан ошно бўлиш жараёнларининг оstonасига олиб келса, уларни шу жараёнга тайёрласа, **яқунловчи машғулотлар** олинган билимларни мустақкамлашга, тегишли малака ва кўникмаларни барқарорлаштиришга имкон яратади. Худди шу босқич ўқувчининг бадиий асар ҳақидаги яхлит, узил-кесил хулосаларининг пайдо бўлишига асос бўлади.

Яқунловчи машғулотлар таҳлилни яна давом эттиради. Энди бу таҳлилда олдинги таҳлилнинг такрори эмас, балки асл қаймоғи кўрсатилди. Ҳар қандай асарнинг якуний қисми бутун асардан олинадиган таассурот салмоғини белгилайди. Сўз санъаткорлари – адиб ва ёзувчилар асардаги бундай хусусиятни жуда яхши билишган. Худди шунинг учун ҳам улар асосий зарблардан бирини айнан яқунловчи қисмга қаратишлари бежиз эмас.

Агар Навоий ғазаллари кўздан кечириладиган бўлса, уларнинг кўпчилигида шу ғазалдан кўзда тутиладиган асосий ғоявий-эстетик мақсаднинг рўёбга чиқишида мақтанинг айрича роль ўйнашини кузатиш қийин эмас.

Навоийнинг бир ғазали қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Меҳнат ўқидин қабақдек қолмишам афғон аро.

Ким бугун чобуксуворим йўқтурур майдон аро.

Меҳнат ва машаққатларнинг ўқи туфайли мен афғонлар ичида қолдим. (Бунинг асл сабаби), бугун отни усталик билан бошқара оладиган (ғўзалимнинг) майдон ичида йўқлигидир.

Шундан кейин навбатдаги байтларда ёрнинг ошиқ ҳузурида йўқлиги. унинг рўпарасида бошқаларнинг пайдо бўлиши, кутишнинг интизорли лаҳзалари, ёрнинг келиши учун чорловлардан иборат. Буларнинг сўнггида эса мақта шундай сўзлар билан зийнатланади:

Эй Навоий, кет бу майдондинки ул ҳур ўлмаса,

Биллаҳ, ўлсам турмағаймен равзайи ризвон аро.

Агар ўша ҳур бўлмас экан, эй Навоий, бу майдондан кетгин, Худо ҳаққи. (агар ўшал ёр бўлмаса,) жаннат боғи ичида ҳам турмас эдим.

Кўриниб турибдики, барча байтлардаги фикрлар занжири айнан сўнгги қисмда ўзининг энг баланд такомилга етган. Агар ҳозиргача «майдон» деган сўз «очиқ жой, сайҳонлик, дала» деган маънони англатиб келган бўлса, бу ерда у кўчма маънода «бу

дунё» деган маънони ҳам англатади.

Бошқа бир ғазални кўрайлик:

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ ондин вафо?!

Бирор киши шу пайтгача даврон аҳлидан вафо кўрган эмас,
Давроннинг ўзига офат етказадигандан қандай қилиб вафо
кутиш мумкин?

Кейинги мисраларда «ул ой»нинг бевафолиги, ёрнинг вафо бобидаги илтифоти, даврон аҳлининг вафосизлиги ва, умуман, ер юзида вафога ўрин йўқлиги борасида гап боради. Ниҳоят, хулосада қуйидагиларни ўқиймиз:

Кимса кўнглин кимсадин истаб вафо, олдурмасун,
Ким манга худ етмади ул кўнглум олгондин вафо.

Агар матлаъда фикр йўналиши умумийлик устида бораётган бўлса, мақтаъда аниқ ва конкрет шахс — мен устидаги мулоҳазалар устунлик қиляпти.

Бу жиҳатдан қуйидаги ғазал ҳам олдингисига ҳамоҳанг бўла олади:

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаққаристондин жудо.

Кўриниб турганидай, дастлабки байт умумий руҳ билан сугорилган. Унда табиатдаги уйғунлик ва мутаносиблик ҳақида фикр билдириляпти. Мақтаъда эса яна аниқ ва конкрет шахс — лирик қаҳрамон майдонга чиқади:

Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.

Бундай ҳолат эпик асарлар учун ҳам хосдир. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари бунинг ёрқин мисоли бўла олади.

Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, яқунловчи машғулотлар олдинги дарсларнинг тақрори бўлиб қолмаслиги керак. Гарчи бу машғулотларда олдин ўтилган адабий факт ва ҳодисалар ўрни-ўрни билан эсланса-да, улардан янги ҳукм ва умумлашмалар чиқариш учунгина фойдаланиш ўринли ва мақсадга мувофиқ бўлади.

Ушбу босқичда ўқувчиларни янада чуқурроқ мушоҳада юритишга, асарнинг янги ва яхши қирраларини теранроқ англаб олишларига йўллайдиган иш турларидан фойдаланиш лозим бўлади.

Дейлик, Алишер Навоийнинг «Хамса» туркумига кирувчи асарлар билан танишиб бўлинди. Таҳлиллар амалга оширилди.

Эндиги гал якунловчи машгулотларга етиб келади.

Маълумки, «Хамса» ўз моҳиятига кўра адабиёт тарихидаги энг мураккаб адабий ҳодисалар сирасига киради. Назаримизда, якунловчи машгулотда бир неча йўналишларда иш олиб бориш имконлари мавжуд. Уларнинг энг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. «Хамса» яратиш анъанаси, Бу анъананинг ривожланишида Алишер Навоий асарларининг ўрни ва аҳамияти.

2. Достонлардаги қаҳрамонларга муаллиф муносабатининг акс этиши.

3. «Хамса» достонларида замонавийлик муаммосининг ифодаланиши.

4. Эпик асарлар яратишда Навоийнинг маҳорати.

5. «Хамса»да тарихий шахслар сиймосининг яратилиши.

6. «Хамса»да шеър маҳоратининг акс этиши.

Бундай мавзуларни янада кенгайтириш мумкин. Бу ўқитувчининг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади.

Фақат битта – бешинчи банд устида ўйлаб кўрайлик.

Маълумки, Алишер Навоий «Хамса» достонларида реал тарихий шахсларга таянадиган кўплаб бадий образларни яратган. Бу жиҳатдан Мажнун – Қайс, Искандар алоҳида аҳамият касб этади. Бугина эмас, адиб конкрет тарихий шахслар билан боғлиқ бўлган кўплаб кузатишларини ҳам ўз асарларида мужассамлаштирган. Улар қаторида мамлакат бошлиқлари – ҳукмдорлар, йирик амалдорлар, алоҳида мавқега эга бўлган ижод аҳли, адибга шахсан таниш ва кўнглига яқин бўлган шахслар ва бошқалар бўлишган.

Уларнинг таъриф ва тавсифлари, уларга хос тасвир маромида Навоийнинг ўзига хос қарашлари акс этган. Муҳими, бу тарихий шахслар тасвири орқали муаллиф асарда олға сурган асосий концепция, долзарб ғоявий–бадий мавзулар янада теранроқ очиб берилади, уларнинг тасвири асардаги умумий руҳ билан уйғунлашиб кетади.

Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Фахр Розий, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Султон Бадиуззамон сингари тарихий шахслар ҳақида гап борса, «Сади Искандарий»да Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Султон Бадиуззамон, Султон Абусаид Кўрагон каби

тарихий шахслар қаламга олинган.

Умуман олганда, кириш машғулоти сингари яқунловчи машғулоти раинг ҳам шакл ва кўринишлари ранг-барангдир. Энг муҳими, улардан айни шу синф ва айни шу ўқувчига мос ва муносиблари танланиши керак. Бу ўқитувчининг маҳоратига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Бадиий асар таҳлилидаги асосий ҳолатларни изоҳлаб беринг.*
- 2. Кириш машғулоти қандай ташкил этилади? Аниқ мисоллар воситасида тушунтиринг.*
- 3. Яқунловчи машғулоти қандай педагогик аҳамияти бор? Мисоллар билан тушунтириб беринг.*
- 4. Проф. А.Зуннунов кириш машғулоти муайян шарт-шароит ва унга ажратилган вақтга кўра қуйидаги турларга бўлади:*
  - 1. «Асарнинг яратилиши ёки унда акс этирилган тарихий даврни тушунишга ёрдам берадиган кириш машғулоти.*
  - 2. Адабий асар ёки унинг мавзуи ҳақида ўқувчиларда таассурот ҳосил қилишга мўлжалланган кириш машғулоти.*
  - 3. Ўқувчиларнинг шахсий таассуроти ёки амалий кузатишлари асосида ўтказиладиган кириш машғулоти.*
  - 4. Таржимаи ҳолга доир кириш машғулоти». Уларнинг ҳар бирини тегишли тарздаги мисоллар билан тушунтириб беринг.*

ЭПИК АСАРЛАРНИ ЎРГАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Р е ж а:

1. Таҳлилда асарнинг жанрий хусусиятларини ҳисобга олиш.
2. Эпик асарларнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Эпик асарлардаги таҳлил турлари.
4. Каҳрамонлар тизимини ўрганиш усуллари.
5. Асар сюжети ва композициясини ўрганиш.
6. «Муаллиф изидан» таҳлил

Адабий асарларни таҳлил қилишда уларнинг тур ва жанр хусусиятлари алоҳида аҳамиятга эга. Асарнинг тур ва жанри уни таҳлил қилишга оид метод ва усулларнинг белгиланишига асос бўлади. Таниқли методист М.А.Рыбникова: «Методик усулларни асар табиати тақозо қилади... Балладани режа асосида таҳлил қилиш мумкин, бироқ лирик шеърни режалаштириш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Кичкина ҳикоя тўлиқ ҳажмда ўқилади ва таҳлил қилинади. Романдан алоҳида, етакчи бобларни ажратиб оламиз, улардан бирини синфда, бошқасини уйда, учинчисини синчиклаб таҳлил қиламиз ва матнга яқин ҳолда қайта ҳикоялаймиз, тўртинчи, бешинчи. олтинчиларини тезроқ таҳлил қилиб қисқача қайта ҳикоя қиламиз, еттинчи ва саккизинчи бобларнинг парчалари алоҳида ўқувчиларнинг бадиий ўқишлари шаклида берилади, эпиклогни синфга ўқитувчининг ўзи айтиб беради. Топишмоқларнинг жавоби топилади ва ёд олинади, мақоллар изоҳланади ҳамда ҳаётий мисоллар билан далилланади, масал эса унда кўзда тутилган хулоса назарда тутилган ҳолда таҳлил қилинади»¹.

Буларнинг барчаси адабий асар таҳлилияда унинг тур ва жанр хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этишини кўрсатиб туради. Проф. Қ. Йўлдошевнинг ёзишича, «турли адабий асарлар билан иш юритилганда таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетмайди, лекин ўқувчининг асарга ёндашиши, муносабат тарзи ўзгаради». Бунинг жуда катта назарий ва амалий аҳамияти бор. Зеро, «асарларни тур ва жанр хусусиятларига кўра ўрганиш санъатдан лаззатланиш, асарни унинг бадиий бутунлиги ҳамда

¹ Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. – М., 1985. – С. 58.

такрорланмас моҳиятини ҳис этиш қобилиятни ривожлантиришни назарда тутати»¹.

Адабий асарнинг бадиий-эстетик моҳияти унинг композициясини, яъни ундаги турли-туман қаҳрамонлар, бир-бирига ўхшамайдиган саҳналар, алоҳида жой, манзара, вазият тасвирлари, монолог, диалоглар, ўй, хаёл, туш ва бошқа турли компонентларнинг мураккаб тартибини ўрганиш, шарҳлаш орқали ўзлаштирилади. Таҳлил жараёнида ўқитишнинг хилма-хил усулларида фойдаланилади. Буларнинг орасида адабий ўқиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки адабий ўқишда матннинг асл моҳияти дастлабки тарзда тасаввур этилади. Унинг ўзак муаммолари ўқувчининг кўз олдида осонроқ гавдаланади. Адабий ўқишда дастлабки ургу тушиши лозим бўлган ўринлар ажратилади, улар ўқувчиларнинг онгига ҳам, туйғуларига ҳам кучли таъсир кўрсатади.

Гап эпик асарлар устида борар экан, уларда «ҳар қандай ҳиссиёт воқеалар қаърига беркитилган» бўлишига эътибор бериш зарурати бўлади, чунки «қаҳрамонларни ҳаётий воқеалар оғушида кўрсатиш хусусияти эпик асарларда инсоний кечинмаларни тасвирлар жараёнига жойлаш имконини беради ва ўқувчидан бу сезимларни илғаб олиш талаб қилнади. Адабиёт ўқитувчиси ўз ўқувчиларида айни шу малакани — эпик асар замиридаги бадиий маънони илғай олиш ва мантиқий хулосага кела билишни шакллантириши муҳим вазифа ҳисобланади»².

Адабий ўқиш ўқитувчининг иш фаолиятидаги асосий методик восита бўла олади. Адабий ўқиш воситасида алоҳида олинган қаҳрамоннинг, ёки бир неча қаҳрамонларнинг савияси, уларнинг асарда тутган мавқеи, асар мавзуси, ёзувчи кўзда тутган бадиий-эстетик ниятнинг ифода тарзига эътибор тортилиши мумкин. Масалан, академик лицейларнинг I-босқичида Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» достони ёки Рабғузийнинг «Қиссайи Рабғузий» асарини ўқиш жараёнида ҳар икки адиб танлаган жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари тушунтирилмаса, ўқувчилар мазкур асарларнинг асл моҳиятини, уларда кўзда тутилган бадиий-эстетик моҳият маъзини чақа олмайдилар. Натижада улардаги ҳақиқий бадиий тароват йўққа чиқади, улар ўқувчилар онгига етиб бормади, уларнинг қалбларида тегишли ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлишига ёрдам беролмайди.

¹ Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. с.136.

² Нурдодов К. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. 127-бет.

Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб ҳунар коллежаларининг адабий дастурларида халқ оғзаки ижоди, мумтоз ва замонавий адабиёт, шунингдек, жаҳон адабиётига мансуб бўлган хилма-хил жанрлардаги эпик асарларни ўрганиш кўзда тутилади. Жумладан, 5-синфда «Уч оға-ини ботирлар», «Сусамбил» халқ эртаклари, Ҳ.Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», Ҳанс Христиан Андерсеннинг «Булбул», Жанни Родарининг «Ҳуришни эпложмаган кучукча», Анвар Обиджоннинг «Одил Бургутшоҳ ва «Замбуруг» лақабли жосус ҳақида этак» адабий эртаклари, Алишер Навоийнинг «Шер билан Дуррож», Саъдийнинг кичик ҳикоялари, Абдулла Қодирийнинг «Улоқда», Фафур Фуломнинг «Менинг ўгрiggins болам», Ойбекнинг «Фонарчи ота», Н.Норқобиловнинг «Оқбўйин», Нодар Думбазенинг «Хелладос» ҳикоялари, Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари», Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема», қиссалари берилган. Кўриниб турибдики, фақат 5-синфнинг ўзидаёқ эпик турга мансуб бўлган хилма-хил жанрлардаги асарлар тақдим этилган. Айни пайтда бошқа синфларда оғзаки ижоднинг дoston, ёзма адабиётнинг роман жанрларидан намуналарни ўрганиш ҳам кўзда тутилади. Худди шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирига ўзлари мансуб бўлган жанрлар нуқтаи назаридан ёндашилиши зарур бўлади, акс ҳолда ўқувчиларда нотўғри таассурот юзага келиши, кўзда тутилган бадий-эстетик самара олинмаслиги мумкин.

Адабий асарнинг, жумладан, эпик турга мансуб бўлган асарларнинг матни устидаги иш адабий таълимнинг ўзак масалаларидан биридир. У «ўқувчиларни бадий адабиёт оламига олиб кириш, тасвирланаётган воқеаларга нисбатан муаллифнинг муносабати ва ниятларини пайқаб олишга имконият»¹ яратади. Бадий матн устида ишлаш жараёнида ўқувчилар асарнинг поэтик моҳиятини англаб етади, унинг мазмунини таҳлил қилади, мавзунинг талқинларига эътибор қаратади, тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар ва умуман, асардаги воқеалар ривожига муаллиф муносабатини аниқлашга ҳаракат қилишади.

Ҳатто айни бир хил жанрлардаги эпик асарлар таҳлилида ҳам ўзига хос ёндашувлар талаб этилади. Алишер Навоийнинг «Хамса»си таркибида бешта дoston бор. Уларнинг барчаси бир хил жанрда ёзилган. Шунга қарамай, уларнинг ҳар бири ўз олдига мутлақо бошқа-бошқа бадий-эстетик мақсадларни қўйган. Демак,

¹ Зуннунов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. 16-бет.

уларни таҳлил қилишда ҳам шу андозадан келиб чиқиш зарур бўлади. «Ҳайрат ул-аброр» фалсафий-дидактик дoston. Унда адибнинг олам ва одамга қарашидagi ўзига хосликлар фалсафий-ахлоқий руҳдagi ҳикоя, қисса ва мулоҳазалар орқали ифодаланади.

«Фарҳод ва Ширин»да қаҳрамонлик йўналиши устивор. У ишқий-романтикага тўйинтирилган қаҳрамонлик дostonидир. «Лайли ва Мажнун» эса адабиётимиз тарихидagi «энг фожиавий ишқ қиссаси» сифатида машҳурдир.

«Сабъайи сайёр» - ишқий-саргузашт йўналишида бўлса, «Садди Искандарий» қаҳрамонлик дostonидир. Уларда инсониятнинг ўзига хос руҳий олами, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маънавий қарашлари, ўша даврлардagi ижтимоий ҳаёт манзаралари акс этган. Уларда воқеалар қамрови ниҳоятда кенг, иштирок этувчи қаҳрамон ва персонажларнинг сони ҳам кўп, уларнинг ҳар бирига боғлиқ равишда эса муаллиф кўзда тутган бадиий ният ҳам ранг-барангдир. Таҳлил жараёнида мана шу ранг-баранглик ҳам доимий эътиборда туриши керак бўлади.

Уларнинг қай бирини таҳлил қилаётганда қандай усул ва йўллardan фойдаланиш керак деган саволга бир хилдagi жавоб бериш мумкин эмас. Бу вазифани алоҳида олинган шароит, синфнинг ўзига хослиги, ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги, қолаверса, ўқитувчининг ўз билим ва тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Эпик асарларни таҳлил қилишда ҳам ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, уларнинг адабий тайёргарлиги асосий ўринда туради. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-6-синфларида асосан эпоснинг кичик жанрлари: эртақ, ҳикоя, қиссалар, айрим дostonлар ўрганилади. Йирик эпик асарларни ўрганиш эса юқори синфларда, шунингдек, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида ўрганилиши режалаштирилган. Уларнинг ҳар бирини ўрганишда ўзига хос усул ва шакллardan фойдаланишга тўғри келади.

Масалан, академик лицейларнинг 2-босқичида Навоийнинг эпик асарлари, жумладан, «Хамса» дostonларини ўрганиш белгиланган. Дастлаб, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилар экан, унда адибнинг адабий мероси, бу мероснинг фақат ўзбек адабиёти ривожиди эмас, балки умумтуркий адабиёт тарихида ҳам, жаҳон адабиёти тарихида ҳам ниҳоятда улкан воқеа бўлганлиги қайд этилади. Сўнг адибнинг асар устидagi жиддий меҳнатини кўрсатиб

берувчи эпизодларга эътибор тортилади. Бундай ўринлар бешала дostonда ҳам истаганча топилади.

Ўқитувчи ўзи учун қулай бўлган вариантдан фойдаланиши мумкин. Буларнинг натижасида ўқувчиларда Алишер Навоий даҳосини таъминлаган ижодий ривожланиш босқичлари ҳақидаги асосли ва реал тасаввурлар ҳосил бўлади. Улар адиб ижодининг илмий-маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамиятни теранроқ илғайдилар. Бунга эришиш эса осонликча кечмайди. Бу натижа турли-туман метод ва усуллар қўлланишини тақозо этади. Булар орасидан биз ўқитувчининг кириш сўзи, якунловчи маърузаси, ўқувчиларнинг мустақил ижодий ишларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Уларда асарлардаги асосий ғоявий-бадиий мағиз, алоҳида олинган эпизодларнинг асардаги яхлит сюжет ва композиция билан алоқадорлиги, олдинги синфларда Навоий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ ҳолда ўрганилган материалларни эслаш ва такрорлаш назарда тутилса мақсадга мувофиқ бўлади. Яна бир нарсани эслатиш ҳам ўринли бўладики, ҳажмига кўра йирик бўлишига қарамай, замонавий романларни таҳлил қилиш ҳам осон бўлмаса-да, Навоий асарларини, умуман, мумтоз эпик асарларни таҳлил қилишнинг қўшимча қийинчиликлари оз эмас. Айниқса, улардаги эскирган сўзларнинг кўплиги, ўша давр бадиий талаблари, шунингдек, бевосита адиб услуби билан боғлиқ ҳолатлар шулар жумласидандир. Бунинг устига йирик эпик асарларни ўрганиш учун талаб этиладиган вақт ҳам ниҳоятда чегаралаган. Қисқа вақт ичида ниҳоятда катта вазифаларни ҳал қилиш зарурияти ўқувчилар учун ҳам, ўқитувчилар учун қўшимча имкониятларни қидиришни тақозо этади.

Методист олим Сафо Матжоннинг кўрсатишича, «Айрим ўқитувчилар эпик асарлар таҳлилини жўнлаштириб, ёзувчини ўқувчи билан ёнма-ён қўйиб қўядилар. Ҳолбуки ўқувчиларни ёзувчининг бадиий-ижодий оламига бошлаш зарур. Бунинг учун асар таҳлиliga оид мустақил ишларни ўтказишда ўқувчилар олдига «Қаҳрамоннинг бу иши тўғрими?», «Унинг ўрнида бўлганда нима қилар эдинг?» каби ижодий фикрлашга қаратилмаган саволлар ўрнига: «Шу вазиятда қаҳрамон ўзини бошқача тутиши мумкинмиди?», «Ёзувчи уни нима учун айнан шу ҳолатда тасвирлайди?» сингари саволлар қўйилса, ёзувчининг ижодий лабораторияси билан чуқурроқ танишишга имкон туғилади»¹.

Рус методистларининг гувоҳлик беришича, «Белкин қиссалари» ва «Дама қарға»ни ўқиган ўқувчилар Пушкин прозасини унинг бор бойлиги бўйича тасаввур қила олишмайди. Асосан қиссаларнинг сюжети тушинилади, бу ҳам унинг қисқалиги учун жуда чуқур ўзлаштирилмайди. Ўнинчи синф ўқувчилари мустақил ўқишдан кейин муаллиф нуқтайи назарини ҳам, Пушкин прозасининг бадиий фазилатларини ҳам англаб етишмайди»².

Биз бу фикрни Алишер Навоий ва мумтоз адабиётимизнинг бошқа намояндлари ижодига нисбатан ҳам татбиқ қилишимиз мумкин.

Аслида Алишер Навоий ижодининг, айниқса, «Хамса» дostonларининг поэтик ўзига хосликларини пухта ўзлаштириш, кейинги даврлардаги мумтоз адабиётимиз вакиллари яратган асарлар моҳиятини осон ва қулай ўзлаштиришнинг пухта асоси бўлиши керак.

Алишер Навоий ўзбек адабиёти тарихидаги такрорланмас сиймодир. Унинг «Хамса» асари эса адиб ижодининг гултожи ҳисобланади. «Хамса» дostonлари адибнинг дунёни бадиий идрок этишдаги ўзига хос кашфиётидир. У фақат ўзбек эмас, балки бутун туркий халқлар адабиёти, Шарқ адабиёти, ҳатто жаҳон адабиёти тарихида бадиий-эстетик тафаккур тараққиётини янги босқичга олиб чиққанлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Машғулотларнинг дастлабки босқичида ўқитувчи Алишер Навоийнинг муҳташам «Хамса»сининг яратилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот бериши мумкин. Бу маълумотлар ўқитувчининг маърузаси тариқасида ҳам, синфнинг тайёргарлигига қараб суҳбат асосида ҳам ўтказилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, «Хамса» 1483-1485 йиллар орасида — икки йилда ёзилган. Шунга қармай, унинг таркибидаги ҳар бир дoston мазмун моҳиятига қўра ҳам, тузилиши ва таркибига қўра ҳам бир-бирига ўхшамайди. Ўқитувчи маърузаси давомида ҳар бир дostonга хос бўлган хусусиятларни муайянлаштириш учун орада ўқувчиларни суҳбатга чорлаши, савол-жавоблардан фойдаланиши мумкин.

«Ҳайрат ул-аброр»ни ўрганишда асардаги фалсафий ҳамда ахлоқий-маърифий муаммолар талқинига асосий урғу берилса, «Сабъайи сайёр»ни таҳлил қилишда унинг композициясига

¹ Сафо Матжон. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар., 22-23-бетлар.

² Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы, с. 138

эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади. «Ҳикоя ичида ҳикоя» қабилдаги бу асарда мавзу қамровининг кенглиги, талқинларнинг турфалиги, инсоний характерларнинг катта миқдори ва тасвир имкониятларининг ранг-баранглиги ўқувчилар онгига етказилиши ўринли бўлади.

Навоний «Ҳайрат ул-аброр»ни мақолотларга бўлади. Бу сунъий ва тасодифий характерда бўлмасдан, муаллифнинг аниқ гоъвий-бадий мақсадлари билан алоқадордир. Ундаги ҳар бир мақолот учун танланган мулоҳазалар, келтирилган далиллар, қўлланган мақол ва ҳикоялар муайян бадий мақсадларни кўзда тутди. Энг муҳими, улар бадииятнинг олий намуналари сифатида намоён бўлади. Асардаги бирорта образнинг тасодифийлиги ёки воқеалар мантиқига «сиғмай қолиши» ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Улардаги ҳар бир қаҳрамон, ҳар бир персонаж, уларнинг хатти-ҳаракатлари тўлиқ асосланган, бу асосларнинг ўзагини ҳаётнинг мантиқ ва бадий ҳақиқатлар ташкил этади.

Достон композициясидаги барча унсурлар жуда катта маъновий ҳамда эмоционал «юк» кўтариб туради.

Достон матнининг ўқилиши таҳлили жараёнида муаллифнинг шахсий нуқтаи назари, унинг инсон шахси билан алоқадор бўлган бош концепциясига урғу бериш ўринли бўлади.

«Хамса» туркум достонларини ўрганишда Навонийнинг адиб сифатидаги, шу асарнинг муаллифи сифатидаги муносабатлари айрича аҳамият касб этади. Достонларнинг барчасида инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни, унинг инсон сифатидаги масъулияти алоҳида эътибор билан чизилади. Инсон табиатидаги ўзига хосликларни муаллиф – Алишер Навоний турлича нуқтаи назарлардан кўрсатади.

Хамса достонларининг сюжет қурилишида, композициясида ҳам бу масалалар тегишли инъикосини топган. Жумладан, улардаги алоҳида олинган бир қатор образлар борки, адиб ўзи замондош бўлган давр воқеалари ёки тарихий ўтмиш мисолида инсоний характерларнинг такрорланмас қиёфаларини кўрсатиб беради. Баъзан уларни воқеаларнинг табиий ривож ичида тасвирлаб берса, баъзан уларга ўзининг конкрет муносабатини жуда очиқ равишда ифодалайди. Ҳар қандай ҳолатда муаллифнинг шу қаҳрамонларга бўлган муносабати унинг китобхонларга ҳам айтадиган гапи борлигининг далолати бўла олади. Ўзи тасвирлаётган воқеа ёки характерлар силсиласи воситасида у китобхонни ҳам тегишли манзилларга йўллаб тургандай бўлади.

Навоний асарларида ижтимоий ҳаётга оид барча

қатламларнинг вакилларини кузатиш мумкин. Улар орасида шоҳлар, вазирлар, савдогарлар, деҳқонлар, кемачилар, косиблар, олимлар, шоирлар ва бошқалар мавжуд. Буларнинг барчаси тилга олинар экан, уларнинг орасидаги ўзаро муносабатлар ҳам, бу муносабатларнинг намоён бўлиш шакллари ҳам бир-бир қаламга олинади. Яхлит ҳолда эса биз ўша даврдаги жамият учун муҳим бўлган асосий қонуниятлар билан ҳам танишиб борамиз.

Савол ва топшириқлар:

1. *Эпик асарларнинг қандай ўзига хосликлари мавжуд. Ўқув таҳлилида улардан қандай фойдаланиш мумкин?*

2. *Эпик асарларнинг сюжети ва композициясини ўрганишда қайси жиҳатларга кўпроқ эътибор берилиши керак, деб ўйлайсиз? Нима учун?*

3. *Асарнинг образлар тизимини таҳлил қилишда қандай ўзига хосликлар мавжуд? Уни аниқ бир асар мисолида тушунтириб беринг.*

4. *«Муаллиф изидан таҳлил»ни қандай тушунасиз?*

ЛИРИК АСАРЛАРНИ ЎРГАНИШ

Р е ж а :

1. *Лирик асарларни жанр хусусиятларига кўра ўрганиш.*
2. *Лирик асарларни қабул қилишининг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Поэтик матнни таҳлил қилиш йўллари.*
4. *Лирик асарларни ўрганишдаги педагогик техника.*
5. *Лирик асарларни мактабда ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари.*
6. *Лирик асарларни академик лицей ва касб ҳунар коллежларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари.*
7. *Лирик асарларни олий таълимда ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари.*

Бизда шеърий жанрлар, лирик асарлар ҳақида ёзилган тадқиқотлар ниҳоятда кўп. Бу бежиз эмас. Аслида бизнинг адабиётимиз тарихи том маънодаги лирик асарлар тарихи десак муболага бўлмайди. Классик адабиётимиздаги газал минг йиллар давомида адабиётимизнинг бутун куч ва қудратини, тилимизнинг назокат ва тароватини кўрсатадиган бир белги, кўрсаткич бўлиб келганлиги бунинг ёрқин далилидир.

Лириканинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Дастлаб шу саволга жавоб бериб кўрайлик. Бунинг учун назарий китобларни варақлашга тўғри келади. Биз «Адабиётшунослик терминлари дугати, адабиётшуносликка кириш, адабиёт назариясига оид дарсликлардаги таърифлар билан қизиқамиз. Мана улар:

Жамол Камолда:

«Қадим Юнонистонда лирика мусиқа ва рақс санъатлари билан узвий, чамбарчас ҳаёт кечирган экан, Шарқда ҳам шундай бир ҳолни кузатиш мумкин. Шарқда энг буюк мутасаввуф шоир Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам ўзининг сўфиёна газалларини рубоб жўрлигида, рақсга тушиб айтган. Ўзбек халқининг сеvimли классик шоири Бобораҳим Машраб ўз шеърларини танбур оҳанглари билан орасталаб куйлаб юргани эл орасида маълум.

Лирика инсон ўз шахсини таниган, ўзини шахс сифатида англаган, ўзини олам ичра яна бир олам деб билган ва ташқи, объектив оламга янгича қараган шароитларда пайдо бўлади... Лирика парвозини ҳамиша жамият ҳаёти белгилайди».

Тўхта Бобоевда:

«Лирика (Юнон лирис – лира жўрлигида куйлаш) – бадий адабиётнинг асосий турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётий воқеа-ҳодиса таъсирида инсон қалбида тугилган руҳий кечинма, фикр ва туйғулар орқали воқеликни акс эттиради».

Дилмурод Куроновда:

«Лирика (юн. чолғу асбоби) адабий тур сифатида қадимдан шаклланган бўлиб, ўзининг бир қатор хусусиятларига эгадир. Лириканинг белгилловчи хусусияти сифатида унинг туйғу кечинмаларни тасвирлаши олинади. Яъни эпос ва драмадан фарқли равишда лирика воқеликни тасвирламайди, унинг учун воқелик лирик қаҳрамон руҳий кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган омил сифатидагина аҳамиятлидир».

«Адабиётшуносликка кириш»да:

«Лирик турга кирувчи асарлар одатда кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хусусият ва белгиларига эга. Лирик турга кирувчи асарларда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади. Шу орқали лирик асарда бадий умумлаштириш вужулга келади».

Эркин Худойбердиевда:

«... лирик тур хусусиятлари асосан тўртта:

1. Лирика ва эпосда ҳам объектив ва субъектив дунё акс этади, лекин эпосда биринчиси, лирикада иккинчиси биринчи ўринга чиқади. Чунки лирика ўз-ўзини ифодалашдир, аммо дунё лирикага лирик қаҳрамоннинг онги орқали ўтади, «мен» тилидан аён бўлади»...

2. Лирика эмоционал-ҳиссий (медитатив) фикрлашдир, яъни у ички олам, қалб диалектикаси аксидир. Дунёдаги зиддиятлар дилга кўчади; лирика ички поэзиядир, руҳий ҳолат ойнасидир.

3. Эмоционал- ҳиссий фикрлаш шахсий кечинма тусини олади, яъни лирика негизида кечинма туради, ҳаёт шеърда кечинма шаклида акс этади, кечинма лирик таъриф ва лирик образга айланади, шу сабабли, шахсий кечинма ўзига хос типик тарзга киради, одамлар бу кечинмада ўзини кўради, уни ўзиники қилиб олади. Баъзи шоирнинг кечинмалари ҳаётга нисбатан тор, баъзилариники кенг бўлиши мумкин. Кечинмалари бой, теран шоир лирикасининг халқчиллиги ва умуминсонийлиги ортади.

4. Эмоционал-ҳиссий фикрлаш ҳис ва фикр муносабати

маҳсулидир. Ҳаёт доимо шоирда қувонч ё нафрат ҳиссини кўзгайди, ҳис эса аста-секин фикр ва хулосага айланади. Ҳис кўнгилдаги тўлқинланиш ҳосиласидир. Шеърдаги ҳис тингловчида ҳам худди шундай ҳис туғдиради. Бу эса шеърдаги бадиий идрок ва эстетик таҳлил ҳам лирик умумлаштиришдан келиб чиқади.

Булардан келиб чиқадиган хулосаларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

- лириканинг бошқа санъат намуналари билан алоқадорлиги очик сезилиб туради;

- лирика қанчалик индивидуал, хусусий ҳолатларни акс эттиришига қарамай, унда жамият ҳаётининг ифодаси акс этган бўлади;

- лирик асарлар инсон ҳис-туйғуларини жуда аниқ ва ёрқин тасвирлаши билан ажралиб туради;

- Улардаги туйғу ва кечинмалар тасвири ҳаётий воқеалар тасвирини иккинчи даражага ўтказиб қўяди;

- уларда том маънодаги ривожланиб борадиган сюжет мавжуд бўлмайди;

- қисқача қилиб айтганда, уларда ўзига хос шеърый нутқ амал қилади.

Абу Наср Фаробий шеърятнинг ўзига хослиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, жумладан, шундай дейди:

«...исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ хаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа бирор нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлиғи ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлиғига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлғон бўлиб, фақат хаёл қилинган тақдирда ҳам, бу ҳаракат – феълни амалга оширади»¹.

Таниқли олим А.Шаропов ёзганидай: «лирик кечинма оқими поэтик тасвир орқали ўқувчида юзага келадиган руҳий ҳаяжон тўлқинларида ўз ифодасини топади. Поэтик тасвирнинг ҳаққонийлиги, унинг характери, аниқлиги ёки ёрқинлиги, босиқлиги ёки кўтаринкилигига қараб, ўқувчида бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини такрорламайдиган руҳий кайфият ҳосил бўлади. Бу ранг-баранглик, биринчидан, шоирнинг борлиқ воқеа-ҳодисаларни ҳис

¹ Абу Наср Фаробий. Шеър санъати. Арабчадан таржима. изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов – Тошкент, Фафур Фулом номидаги Атабиёт ва санъат нашриёти. 1979, 18-бет.

қилишдаги ўзига хослиги, бетакрорлиги билан узвий боғлиқ бўлса, тўғрироғи, объектив ёки субъектив моментнинг белгиловчилиги билан изоҳланса, иккинчидан, давр талаби, ўқувчи руҳий дунёсининг ранг-баранг қатламлари, унинг бадиий диди савияси билан боғлиқдир»¹.

Шу ўринда яна бир тадқиқотчининг мулоҳазаларини кузатиш ўринли кўринади. Унинг ёзишича, «бадиий асарда объект ва субъект тили терминлари (бу ерда «тил» сўзи нутқ маъносиди) қўлланади. Адабий турлар – лирика, эпос ва драма тили ўртасидаги айирма ҳам айнан шу нуқтадан – объект ва субъект нутқидан бирининг доминантлик (устунлик) қилишидан бошланади. Субъект – муаллиф, объект - қаҳрамонлар эканлигини назарда тутсак, лирикада субъект нутқи ҳукмронлик қилишини сезиш қийин эмас. Лирик асарларда бевосита реал-ҳаёт воқеа-ҳодисалар баёни эмас, балки ана шу воқеа-ҳодисалар натижасида муайян бир шахс қалбиди туғилган ҳис-ҳаяжон, туйғу-кечинмалар тасвири берилади. Демак, муайян ҳис-туйғу айрим олинган бир кишиники - субъектники, шу ҳис-туйғуни ифодаловчи ҳам субъектнинг ўзи. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Чорлаш» шеърини:

Дўсти ғариб, кел, қўлингни тут.

Юрагингда ёқай аланга,

Кел, бир зумга дунёни унут,

Кўтарайин сени баландга.

Кўриниб турибдики, нутқ муаллифи – лирик қаҳрамон. «Дўсти ғариб»га ҳамдардлик туйғуси ифода этилган бу ўн иккилик бошдан-охир шу лирик қаҳрамон монологидан иборат. Айрим ҳоллардагина лирик асарларда (воқеабанд шеър ёки ғазалда) қаҳрамон (объект) нутқи кўриниб қолади, аммо у барибир субъект нутқидан кейинги ўринда туриши билан характерланади. Шу маънода лирика тилини субъект тили дейиш мумкин»².

Лириканинг бу хусусиятлари таълим жараёнида эътиборга олинishi шарт. Психологларнинг таъкидлашича, IV-VI синф ўқувчилари VII-VIII синф ўқувчиларига қараганда лирик асарларни тушунишга ва ўқишга мойилроқ бўлади. Бу мойиллик IX-XI синф ўқувчиларида яна янгидан ривожланиб боради.

Демак, таълим жараёнида бу хусусиятларни эътиборга олиш, керак бўлса, улардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланиш лозим. Шеър – эмоционал кайфият ифодаси. Бу кайфиятни ўқувчиларга

¹ Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Рисола. Тошкент, Фахур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 41-42-бетлар.

² Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Тошкент, Фан, 2005, 180-181-бетлар.

ноқтира олиш эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

Шеърый асар бир кишининг — шоирнинг оламни ўзига хос кўриши натижасида юзага келган ҳосиллардир. Ҳамма гап шу ўзига хос қараш ва кўришни англаб, ҳис қилиб етишда ҳолос. Ана шу конкрет битта одамга тегишли туйғулар, ҳиссиётлар айти пайтда бутун инсониятга, ҳамма одамларга бир ҳилда алоқадорлигини англаш шеърни ҳис қилишдаги биринчи қадам, дастлабки одим бўлади.

Шеърый асарни англаш, ундаги муаллиф кўзда тутган ниятни, мақсад ва вазифаларни тушуниб етиш, шеър гоёсининг мағзини чақиш уни ўқишдан, янада аниқроғи ифодали ўқишдан бошланади.

Имкони бўлса, шеърый асарни профессионал актёрлар, таниқли сўз усталари, ўрни билан эса уларнинг мусиқа ёрдамидаги ижросидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунда шеърый асардаги ритм, товушлар уйғунлиги, сўзнинг кўп маънолилиги, айти пайтда ҳар бир сўз ва товушнинг жаранги, янги сўзнинг оҳори осонроқ ва таъсирлироқ тарзда намоён бўлади.

Шеърый асарларни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ёши алоҳида эътиборда тутилиши керак. Мисол тариқасида академик лицейларнинг ўқувчиларини оладиган бўлсак, уларнинг қалбига лирик асарлар моҳиятини синдиришда мангиқийлик ва эмоционалликни қўшиб олиб боришнинг самарали бўлишини таъкидлаш жоиз.

Бу ёшда уларга шеърый асарнинг образлар тизими ҳақида гапириш, муҳокама ва мунозараларни шу соҳага буриш ўринли бўлади. Айти пайтда шеърнинг эмоционал-образли қирраларидан назарий тушунчалар томонга ўтиш имконияти ҳам мавжуд бўлади. Назарий тушунчалар асосида шеърый асар образларини тушуниш томон бориш ҳам амалиётда синовдан ўтган ва ўзини оқлаган усуллардан ҳисобланади. Буни Навоий ғазаллари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

Академик лицейларнинг иккинчи босқичида ўқиётган ўқувчилар умумий ўрта таълим мактабида Ҳамид Олимжон, Шукрулло, Мақсуд Шайхзода, Атоий, Бобур, Муқимий, Фафур Фулом, Миртемир, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Зулфия, Абай, Азим Суюн ва бошқа турли давр ва турли йўналишларда ижод қилган шоирларнинг шеърлари билан танишиб улгурган бўлишади. Айти пайтда улар мумтоз шеърятнинг жанрий бўлинишларини, аруз вазнида ёзилган асарларни ҳижолаарга бўлиб ўрганишни, шеър тузилишига оид тушунчаларни ўзлаштирган бўлишади.

Навоий ижодига оид дарслар воситасида ўқувчилар онги ва

тасавурида буюк адиб сиймосини — унинг ижодий қиёфасини шақлантириш мумкин бўлади.

Навоийнинг гашқи қиёфаси унга замондош бўлган санъаткорлар томонидан чизиб қолдирилган. Имкони бўлса дарсда шу расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Адибнинг сўз воситасидаги портрети эса кўплаб ижодкорларда мавжуд. Биз Ойбек ижодига («Навоий» романи) мурожаат қилишимиз мумкин.

Бобурнинг «Бобурнома»сидаги таъриф ҳам асқотади:

«Алишербек назирӣ йўқ киши эрди. То туркий тил била шеър айтибтурлар, ҳеч ким ончалиқ кўп ва хўп айтқон эмас».

Навоийнинг шахсий фазилатлари, алоҳида қобилият ва иқтидори ҳақида ҳам махсус тўхташ жоиз. Айниқса унинг зеҳни, хотираси ҳақидаги тарихий фактлар ўқувчиларнинг қалбига кучли таъсир кўрсатади ва бу ҳолат уларнинг адиб ижодига бўлган қизиқишларини оширувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра адибнинг ёд олган асарлари, замонавий ва ўтган адиблардан ёд олинган шеърларнинг миқдори ҳақидаги мулоҳазаларни уларга етказиш жоиз.

Навоий фавқулодда қобилият эгаси бўлган. Унинг иқтидори чеку чегара билган эмас. У жуда эрта шуҳрат қозонган. Ўзидан бир неча марта катта ёшда бўлган замондошлари унинг иқтидорини тан олишган. унга қойил қолишган.

Навоий шеърляти билан мулоқот ўқувчиларнинг ички оламларининг, маънавиятининг бойишига катта ҳисса қўшади.

Навоийнинг ватан ва ватанпарварлик ҳақидаги шеърлари фақат ўша давр кишисининг кечинмалари сифатидагина эмас, балки бутунги авлод, хусусан, ёшлар учун ҳам ибрат ва намуна мактаби бўлиши табиийдир. Ўқувчилар онгига мана шу ҳолатлар етказилиши керак.

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олгун қафас ичра гар қизил гүл битса,
Булбулға тикандек ошиён бўлмас эмиш.

Шеърни таҳлил қилиш жараёнида унинг юзага келишига омил бўлган ҳаётӣ воқеаларнинг тилга олинishi ҳам шеър моҳиятини англаб етишда асосий омиллардан бири бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шеър остидаги руҳий ҳолатни аниқлаш ва англаб етишнинг анча қийинлиги, баъзан эса умуман мумкин бўлмаслигини ҳам эътироф этиш керак.

Навоий шеърляти туйғулар ва фикрларнинг етуқлиги, табиийлиги, фавқулодда гўзал ва таъсирчанлиги, сўз маъноларининг

камалакдек товланиши билан ажралиб туради.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул.
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.
Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.
Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.
Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.
Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Шеър ифодали ўқилгач, саволлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Шеърни ўқиш натижасида сизда қандай туйғулар пайдо бўлди? Шеърда қандай образлар мавжуд?

2. Биринчи байт мазмунини қандай изоҳлаш ёки шарҳлаш мумкин?

3. Шеър мавзусини аниқланг. Унга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин деб ўйлайсиз? Қўйган сарлавҳангизни асослаб бера оласизми?

4. «Балолиғ кун» ифодасини изоҳлаб беринг. Шеърда яна қандай сифатлашлар қўлланган? Улар қандай вазифаларни адо этмоқда?

5. Шеърнинг қофияси ва радифларини аниқланг. Нима учун айни шу сўзларнинг қофияда қўлланганлигини изоҳлаб беринг.

6. Байтлар орасида мантиқий боғланиш борми? Уни қандай изоҳлаш мумкин. Байтдан байтга ўтган сари шоирнинг ички кечинмалари тасвирида қандай ўзгариш ва янги қирралар кузатилади? Изоҳлаб беринг.

7. Фазалда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай бадиий-эстетик вазифаларни бажармоқда?

8. Фазалнинг тили, унда қўлланган сўзларнинг эмоционал-экспрессив томонлари ҳақида нималарни айта оласиз?

Навоийнинг мазкур фазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Мана шу кайфиятни туғдириш учун шеър ифодали ўқилади. Ифодали ўқишдан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга.

Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ кўнгилининг соғинчли иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада шу ошиқликдан пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода (не балолиғ кун эдиким) мужассамлашган. Қофияга «мубтало» ва «ошно» сўзларининг сурилиш мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Мисралар охирида такрорланаётган радиф – «бўлдум санго» мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қаҳрамонга дахлдорлигини таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар қолмайди. Аксинча уларда лирик кайфиятнинг бошқа қирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қаҳрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,

Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг гадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қаҳрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуқанинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,

Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилган. Фақат олдинги мисраларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. Ушбу байтда эса айни шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик «мен»га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюқлаштирилади. Лирик қаҳрамон бунга бевосита маъшуқага мурожаати воситасида эришади:

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,

Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Мазкур мурожаат ёнида сўзлар такрори, улар воситасидаги мантиқий қайтариқ лирик қаҳрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилади.

Кейинги байтда ҳам мурожаат қилиш усули қўлланган. Бироқ, бу мурожаат энди ёрга эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ўзигадир. Ўз-ўзига мурожаат шакли сифатида **кўнгул** танланган:

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл.

Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Бу ерда зиддият юз ва бир ўртасида содир бўлмоқда. Кейинги байтда эса зиддиятнинг мантиқий кучи яна бир пардага кўтариллади. Одатда, Жами Жамга мушарраф бўлган киши ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида «Хизр суйи» ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсага имкон дегани билан баробардир. Шунга қарамай, у соқий ҳузурда бир гадо холос.

Жами Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,

Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Охирги байт – мақта шеърининг ўзига хос якуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқимини давом ҳам эттиради, айти пайтда уларнинг мантиқий поёнини ҳам кўрсатади.

Ғусса чангиндин навое топмадим ушшоқ аро,

То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Бу байт таҳлилида ўқувчилар эътиборини «ғусса чанги», «наво», «ушшоқ» сингари сўзларга боғлиқ бўлган сўз ўйинларига тортиш завқли бўлади.

1. Тасаввур қилинг, сиз академик лицейларнинг иккинчи босқичида (ёки умумий ўрта таълим мактабларининг VIII синфида) шу ғазални таҳлил қилмоқчисиз. Ўқувчиларингизга қандай саволларни берган бўлар эдингиз? Шундай саволлардан 6-10 тасини ёзма равишда кўрсатинг.

Академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида Навоийнинг қатор рубоий, ғазал ва қитъаларини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг классик шеърят, лирик қаҳрамон, лирик кечинма, лирик кайфият ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва бойитиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларга шеърини асарни талқин қилишда жуда кўп йўл ва усуллар борлигини, шоирнинг нияти кўпинча таг маъноларда яширинган бўлишини, шунга кўра шеърининг ҳар доим кўпмаънолилиқ касб этишини тушунтириш, уларда мана шунга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш керак бўлади. Мисол тариқасида Абдулла Ориповнинг машҳур шеърини эслатиш мумкин:

Бозорга ўхшайди аслида дунё,

Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло
Молим ёмон деган бирор кимсани.
Ёки бошқа бир адибнинг шеърини кўриш мумкин:
Доно ўйлар кўриб нодонни,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ғанимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Нодон ўйлар кўриб донони,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ғанимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Савол ва топшириқлар

1. Умумий ўрта таълим мактаблари ва академик лицейларда лирик асарларни ўрганишда қандай фарқли жиҳатлар бор?

2. Лирик асарларни таҳлил қилишда асарнинг жанри қандай аҳамият касб этади? Буни конкрет мисоллар ёрдамида тушунтириб бера оласизми?

3. Таҳлил жараёнида ўқувчилар лирик асарларни қабул қилишининг қайси жиҳатларига алоҳида эътибор беришлари керак бўлади, деб ўйлайсиз?

4. Лирик асарларни ўрганишда ифодали ўқишининг қандай роли ва аҳамияти бор? Тушунтириб беринг.

5.1. Адабиётлар билан ишлаш:

Тавсия этилган манбалар (адабиётлар) билан танишиш.

5.2. Битта поэтик матн устида қиёсий таҳлилни амалга ошириш (мактаб дарслигида берилган таҳлилга ўз таҳлилини қўйиш).

5.3. Иккита дарс парчаси (фрагменти) ишланмасини тузиш. Ундаги асосий вазифа ўқувчиларга (5,6-синфлар) қофия ҳақида маълумот бериш бўлади.

5.4. Берилган шеърий асар таҳлили учун саволлар тизимини ишлаб чиқиш.

5.6. Алоҳида шеърий асарни таҳлил қилиш учун дарс конспектини тузиш. (7-синфдаги, 8-синфдаги, 9-синфдаги, Академик лицейларнинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичларидаги шеърлар мисолида) (танлаш ихтиёрий).

ДРАМАТИК АСАРЛАРНИ ЎРГАНИШ

Р е ж а :

1. *Драматик асарларнинг жанр хусусиятларига доир.*
2. *Уларни ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Драматик асарларни ўрганишида асар тилига эътибор бериш.*

Драматик асарларга драма, комедия, трагедия (фожеа) сингари жанрлар мансубдир. Бундай асарларда воқеялик асарда бевосита иштирок этувчи шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, нутқлари орқали очилади.

Драматик асарлар саҳнага мослаб ёзилган бўлади. Ёзувчининг фикрлари асарда иштирок этувчиларнинг сўзлари ва ҳаракатлари воситасида кўрсатилади.

Лирик ёки эпик асарларда муаллиф нуқтан назари кўп ҳолларда очиқдан-очиқ билдирилади. Драматик асарларда эса айни мана шу ҳолат мавжуд эмас. Бу ўқувчилар учун қўшимча қийинчиликларни юзага келтиради. Шунга кўра, бу ердаги муносабатларнинг ўзига хос тарзда аке этишини уларнинг онгига, идрокига етказиш зарурати бор. Саҳна асаридаги ҳар бир ҳаракат ва ҳар бир сўзнинг катта маъно ташиши ўқувчилар томонидан англаб етилиши керак. Бунинг учун таҳлил жараёнларида асарнинг шу хусусиятларига асосий ургу беришга тўғри келади.

«Сўз санъатининг асосий турларидан бири бўлган *драма* юнонча сўз бўлиб, ҳаракат, амал-фаолият деган маъноларни билдиради. Пьеса, асосан, саҳнада ижро этиш учун мўлжалланган бўлиб, суҳбат-диалог шаклида ёзилади. Унга баён ва тасвирлашга хос усуллар ёт бўлганидан, муаллиф персонажлар хатти-ҳаракатини, ҳодисаларни бевосита таҳлил этиш имкониятига эга эмас. Бундай вазифалар диалоглар етакчилигида, монолог, ремарка ва намузалар ёрдамида муайян вақт ичида кўз ўнгимизда содир бўлаётган қисматлар шаклида амалга оширилади. Ҳар бир воқеага йўналиш берилади. Драматик асар танаффуслар билан кўрсатилганлиги сабабли, ҳар қайси қисми *парда* деб юригилади. Парда ичида кўринишлар бўлади. Бир кечага мўлжалланганлиги сабабли драма асари ҳажман чеклангандир»¹.

Драматик асарлар композицион тузилиш жиҳатидан бошқа жанрлардаги асарлардан фарқ қилади.

¹ Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Х. Узбек драматургияси тарихи. Тошкент. «Ўқитувчи», 1995. 5-бет

Шунинг учун драма жанри сўз санъатига мансуб бўлса ҳам, саҳнада ижро этилиши билан роман ва қисса жанридан фарқ қилади. Драма ҳар бир образ ўз характериға хос хислатларни жонли тили, хатти-ҳаракати орқали намоиш қилади. Шунга кўра, драмада проза ва поэзияға хос бўлган бевосита муаллиф нутқи бўлмайди, балки унинг нутқи қавс ичида изоҳланади. «Насрчи ва назмчи ҳикоя қилиш, воқеаларни изоҳлаш, ҳодисаларни ифодалаш, характерларни тасвирлаш йўлидан боришса, драматург эса сўзларни ҳаракатға солиш, қаҳрамонларни сўзлатиб қўйиб, характерларини очиш услубидан фойдаланади»¹. Китобхон ёки томошабин драмада содир бўлаётган воқеа ва қаҳрамонларнинг ўзидан пайқаб олади. Бинобарин, драматург ўз қаҳрамонларининг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилмайди, балки уларни ҳаракатда кўрсатади.

Драматик асарларда оҳанг, пауза ва овознинг баланд-пастлиги катта аҳамиятға эга бўлиб, нутқнинг ўзиги хос бу хусусияти саҳнада янада аниқроқ кўринади.

Драма адабиётнинг гултожи ҳисобланади. Унда драматургга нисбатан ташқи воқеа-ҳодисалар, ҳаётий масалалар, иштирок этувчи шахсларни ўз-ўзини намоён қилиш воситасида акс эттирилади. Ҳар қандай ҳодиса ҳам драматик бўлавермайди.

Таълим жараёнида ўқувчи ва талабалар бир неча драматик асарлар билан танишиб чиқишади. Улар орасида қадимги Юнон драматургларининг асарларидан бошлаб, хорижий мамлакатлардаги адиблар қаламиға мансуб бўлган саҳна асарларигача мавжуд. Табиийки, уларнинг орасида ўзбек драмалари асосий ўрин тутади.

Мақсуд Шайхзода драматургияси ҳам шу сираға киради. Драматик асарларни таҳлил қилишда адабиётшуносликдаги мавжуд тадқиқотларға таяниш мумкин. Айниқса, Иззат Султон, Н. Маллаев, Ҳ. Абдусаматов, Б. Имомов, И. Фафуров, Ш. Ризаевларнинг тадқиқотлари бу жиҳатдан эътиборлидир.

Чўлпоннинг драматургия соҳасидаги илк асарлари 20-йиллар арафасида майдонға келган бўлса-да, улар, шунингдек, 1920-йилда ёзилган “Ёрқиной” драмаси ҳам кичик саҳна асарлари эди. Шунинг учун ҳам Москвадаги ўзбек драма студиясида саҳналаштириш учун маҳаллий мавзудаги асарларға эҳтиёж туғилганида Чўлпон мазкур пьесани қайта ишлаб, уни 1926-йилда

¹ Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 2000, 210-бет.

китоб шаклида нашр этган.

Пьесага Чўлпоннинг куйидаги сўзлари илова этилган: “Тотли ва бой тили билан эртак (чўпчак) айтиб бериб, шу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган КАМПИР ОНАга ҳурмат билан бағишлайман”.

Бу сўзлардан маълум бўлишича, “Ёрқиной” пьесаси заминида Чўлпоннинг “кампир онаси”дан эшитган халқ эртаги ётади. Айрим манбаларда эса “Ёрқиной” пьесасида Андижондаги Пўлатхон кўзғолони билан боғлиқ воқеалар акс эттирилган, деган фикр ҳам мавжуд. Аслида ҳам, Чўлпон ёшлигида “кампир онаси”дан Пўлатхон кўзғолони ҳақидаги эртакнамо воқеани эшитган ва мазкур асарни яратишда шу эртак-воқеадан фойдаланган бўлиши мумкин. Кўпгина тадқиқотчилар шу фикрни қўллаб-қувватлашади.

“Ёрқиной”нинг қисқача мазмуни куйидагича:

Ўлмас ботир исмли саркарданинг қизи Ёрқиной билан унинг қароргоҳида боғбонлик қилган Пўлат ўртасида муҳаббат ришталари боғланади. Пўлат бу уйнинг оддий хизматкори. Ёрқиной эса ўзига тўқ хонадоннинг фарзанди бўлгани учун боғбон йигит ўз эзгу ниятининг амалга ошишига кўзи етмаганлигидан бу хонадондан кетмоқчи бўлади. Кутилмаганда Пўлатни Ёрқиной билан ёлғиз учратиб қолган Ўлмас ботир уни номуссизликда, кўрнамакликда айблайди. Бу ҳам кифоя қилмасдан ўз қизи Ёрқинойни ҳам ор-номусни унутиб, номуносиб, камбағал, бечора бир хизматкор билан учрашгани учун ўлдиришга тайёр эканлигини айтади.

Ёрқиной эса ҳақ йўлида ўлимдан ҳам қайтмайди, шу йўлда у ўлимга ҳам тайёр. Шунинг учун ҳам у бўйинини экканида Ўлмас ботир: *“Отанг ноҳақ ерга бир қатра қон тўккан эмас. Мундан кейин ҳам тўкмайди!”* деб мағрур жавоб беради.

Ўлмас ботир ва унга ўхшаш кимсалар учун ҳақ ва ҳақиқатнинг талқини бир хил эмас: ўз манфаати учун ҳаққа қараш бошқачароқ; бу йўлда у одамларни қириб ташлаш, истаганча қон тўкишни ҳам жоиз ҳисоблайди. Ўз манфаатидан келиб чиққан ҳақ тушунчаси уни ўзининг ёлғиз қизини жазолаш тўғрисида ўйлаб кўришга ҳам ундамайди. Айни шу пайтнинг ўзида ўзгалар учун ҳақ тушунчаси уни Пўлатни қатл этиш учун изн бераверади: *“Аммо, -давом этади у Пўлатни кўрсатиб, - мана бу кўрнамакнинг қони тўкилса, асло ноҳақлик бўлмайди!”* Ана шундай эътиқод билан яшаган Ўлмас ботирнинг ҳалол инсон эмас, балки зolim ва қонхўр саркарда эканлиги маълум бўлади.

У билан жуда ноқулай аҳволда тўқнашган ва ўз шаъни, йигитлик ор-номусини ҳимоя қилишга мажбур бўлган Пўлат ўзи ва отаси ҳақидаги аниқ маълумотларни билишга интилади. Худди шу нарса Ўлмас ботирнинг қаҳрини янада кучайтиради. Зеро, бу ваҳшийлик Ўлмас ботирнинг ҳеч кимга очиб беролмайдиган энг даҳшатли сирини эди.

Чўлпон пьесанинг бу муҳим драматик нуқталаридан бирини бундай тасвирлайди:

“П ў л а т (*қалтираб*)”. Ботир, пардани очиш замони келганга ўхшайдир. (*Кўзига қараб олиб.*) Менинг отам ким?

Б о т и р (*бир қуршашиб ранги ўчиб оладир, сўнгра ўзини тўхташиб олиб, бемалол*). Отанг - бир қишлоқи!

П ў л а т. Қани ўша қишлоқи? Нимага мен сизнинг даргоҳингизда, сизнинг нон-тузингизга қараб қолганман?

Б о т и р. Ўзини боқолмаган бир қишлоқи сени бити билан боқсинми? Ўзи боқолмагандан кейин менга бериб кетган-да! Отанг сени: “Ботирнинг қизи билан ўйнашсин, Ботирни эл-халқ олдида ерга қаратсин!” деб қолдирган эдимиз? (*Қизиб.*) Қани, айт, беномус, гапир!

П ў л а т (*қалтираб, ботирнинг кўзига қараб олиб*). Уялмайсизми? Уялмайсизми? Астаффуруллоҳ... (*Бир-икки қадам орқасига қайтадир.*)

Б о т и р. Мен кимнинг она қўйнидаги қизи билан ўйнашибманким, уялсам?

П ў л а т (*юзуриб келиб*). У...ёнғоқнинг тагидаги хандақ кимнинг ғори? (*Ботир чўчиб, орқасига жиладир, лекин ўзи жим; Пўлат борган сари унлиқиб.*) Бир хандақда неча кишининг боши бор? (*Қўйнидан бир рўмолчада майда суяклар олиб ташлаб.*) Мана бу суяклар кимники? Нимага ёнғоқ тагидаги хандақда чириб кетган? (*Ёнидан бир қоғоз олиб.*) Мана бу ариза кимники? (*Бақириб.*) Кимники дейман? Ариза берганлар қани? (*Ердан суякларни олиб, Ёрқинийнинг олдига ташлайдир*). Мана шулар эмасми ариза берганлар? Менинг отам, акам, тоғам, яна бошқа қанча қавм-у қариндошларим шу бир ҳовуч суякнинг ичида эмасми? Гапиринг! Нимага дамингиз чиқмай кетди? (*Ботирнинг қиличи қўлидан тушиб кетадир, ранги оппоқ оқарадир, касал одамдай бўшашиб, ҳолсиз туриб қоладир.*)...

Пўлат билан Ўлмас ботир ораларида бўлиб ўтган ана шу диалогнинг драмадаги ўрни жуда ўзига хос. Ушбу парча асар қаҳрамонларининг характери уларнинг дунёқараши,

гасаввурлари, бир-бирларига бўлган муносабатларини ҳам ойдинлаштиради. Ана шу воқеалар туфайли отасининг қандай инсон эканлигини билиб олади. Бунга Пўлатнинг сўзлари имкон беради.

Ёрқинойнинг Пўлат томонига тўла «ўтиб кетиши» ҳам мана шу сахна кўриниши билан асосланади.

Ёзувчи бу ҳаётга ҳақиқатга бадиий тасвир орқали бизни ишонтира олади:

“Ё р қ и н о й (*қалтираб*). Ота, ота дейман! Бу нима гап? Бу нима? Бу қандай гап? (*Ботир жим*.) Пўлат, сен айтиб бер, бу нима гап? Мен уламан. Мен чидаёлмайман. Бу қандай сир?

Пўлат (*сўзини босиб олиб, бўшашиброқ*). Бу сирларнинг тагини отангиздан сўрайт. Ота-она, қавм-у қариндошларини бир умр кўрмаган, уларнинг ширин гапларини эшитмаган, ўзларини куриш ўрнига бир халта чириган суюкларига эга бўлган киши ўша суюкларни чиригган даргоҳда тура олмайди. Амакингизга қизни бермагани учун хонавайрон бўлган бир қишлоқи, ўша қишлоқини “ҳақ” дегани учун ер билан яксон қилган қишлоқ... Яна мендек бахти қаро ўглини шу даргоҳга бир умрлик қул қилиб берибди! Мен шу тўрт оғиз гапни сизга айтиб қўйиб, шу даргоҳдан буткул бони олиб кетмакчи эдим... Ойим пошшо, менга нон-туз берди, деб отангиздан ҳалоллик сўрамайман. Нимага десангиз, ҳар бир тишлаган ноним — ота-оналаримнинг бир бурда эги, ҳар бир қагга татиган тузим — уларнинг кўз ёшлари, балки қонлари билан гўлган экан”.

Бу ерда энди драманинг бошқа бир имкониятидан фойдаланилмоқда. Унинг номини биз монолог деймиз. Монолог — битта қаҳрамоннинг нутқи. Аммо у ўз йўналишига кўра хилма-хил бўлиши мумкин. Баъзан, у қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларини, ўй-кечинмаларини асослаш учун хизмат қилса, айрим ҳолатларда бошқа қаҳрамонлар билан муносабатларини ойдинлаштириш учун бўйсундирилади. Бу ердаги монолог эса Ўлмас ботир қароргоҳида содир бўлган даҳшатли воқеаларнинг илдизини очишга қаратилган. Бу ерда мантиқан бир моҳиятга эга бўлган ҳодисага икки хил қараш, икки хил нуқтаи назарнинг ўзаги кўрсатиб берилмоқда. Аслида, Пўлатнинг отаси, акаси, тоғаси, ҳатто бугун уруг-аймоқлари Ўлмас ботирнинг амакисига қизини бермагани учун ўлдириб ташланган.

Пўлатнинг нутқи мана шу ҳақсизликка қарши исён тарзида намоён бўлади. Айни шу диалог Ёрқинойнинг ҳам шундай

тенгсизликка, ижтимоий адолатсизликка қарши Пўлатнинг ёнида биргаликда бош кўтарганлигини асослаш учун хизмат қилган.

Драматик асарнинг саҳнадаги ижроси алоҳида аҳамиятга эга. Театрдаги драматик асарнинг қўйилишини кузатиш беҳад катта таъсир кучига эга. Албатта, бунда актёрларнинг маҳорати ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ҳамид Олимжоннинг ёзишича:

«Уйғур «Гамлет»ни саҳнага қўйди. Аброр Ҳидоятлов Гамлет ролини, кейин эса Отелло ролини, Сора Эшонтураева Офелия ролини, кейин эса Дездемона ролини ижро этди. Сеҳргар драматург Шекспирнинг пьесалари ҳаммани илҳомлантириб юборди. Спектакль катта муваффақият қозонди. «Гамлет» сурункасига 22 кун қўйилди. Аброр Ҳидоятловнинг дублери йўқ эди. Шекспир пьесаларининг сеҳрли кучи Аброр Ҳидоятловни ҳорғинликка эътибор бермасликка мажбур этарди. У жазавага тушиб ўйнарди. Спектакллардан бирида Гамлет саҳнада беҳуш бўлиб йиқилди. Аброр касал бўлиб қолди. Узоқ вақтгача халқ артисти саҳнага чиқа олмади»¹. (Курсив бизники – Т.Б.) Демак, ўқувчиларга имконияти борича драматик асарларнинг бевосита ижроси билан таништириш, ҳеч бўлмаганда унинг радиопостановкаси ёки теле ёки видеонусхаларидан парчалар кўрсатиш уларнинг мазкур асарларни англаш ва ҳис этиш жараёнларига ижобий таъсир кўрсатади.

Драматик асарларда конфликт алоҳида урғу билан намоён бўлади. Шунга кўра, таҳлил жараёнида асардаги асосий конфликтнинг намоён бўлишига эътибор бериш шартдир. Масалан, «Падарқуш»да Зиёли билан Бой ўртасидаги зиддият ҳам мавжуд. Бу зиддият Бой билан Домулло орасида ҳам мавжуд. Муаллиф икки томоннинг ўзига хос дунёқараши, ўй-фикрлари, мақсад-муддаоларини бир-бирларига қарама-қарши қўйган ҳолда тасвирлайди. Зиёли ва Домулло эзгуликнинг, янгиликнинг тарғиботчиси ва мухлиси сифатида кўринса, Бой эскиликка муккасидан кетган, янгилашиш ва ўзгаришларга нисбатан бепарво, ҳатто душман мақомида тасвирланади. Икки образда юрт қайғуси, эл-юрт ташвиши, унинг келажаги учун қайғураётган кишилар кўрсатилса, Бой қиёфасида ўзининг тор, биқиқ дунёсидан ташқарини кўра олмайдиган, манфаатпараст ва жоҳил шахс намоён бўлади. Асарда илм ва илмсизлик, маърифат ва

¹ Ҳамид Олимжон. Ўзбек халқининг адабиёти — Асарлар мажмуаси. Беш томлик. Бешинчи том, Мақолалар Танқид. — Тошкент, Фафур Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 265-266-бетлар.

жаҳолат орасидаги зиддият ҳам ёрқин кўрсатиб берилган.

Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмасидаги зиддиятларнинг намоён бўлиши ҳам ўзига хосдир. Бир қарашда у мутафаккир ога ва мансабпараст ўғил орасида содир бўлаётгандек кўринади. Аслида эса у шахс билан замон, алоҳида шахс ва ижтимоий тузум орасидаги зиддиятларга таянади. Энг муҳим ва бўртиб кўринадиган зиддиятлар Улуғбек билан унинг ўғли Абдуллатиф, Улуғбек билан Гавҳаршодбегим, Улуғбек билан Саид Обид, Улуғбек билан Пири Зиндоний орасида кўзга ташланади. Бу зиддиятларда ақл — идрок ва жаҳолат, эзгулик ва қабоҳат, бағрикенглик ва манфаатпарастлик, донолик ва жоҳиллик сингари бир-бирига зид бўлган фазилат ва нуқсонлар ҳам ўзаро бир майдонга туширилади. Улар орасидаги баҳсу мунозаралар, кескин қурашлар орқали чуқур ҳаётий мантиқ ва ҳулюсалар ёрқин намоён бўлади.

Драматик асарларнинг ўрганилишида уларнинг тилига алоҳида эътибор бериш керак бўлади. Йиприк адабиётшунос олим ва драматург Иззаг Султон айтганидай: «Киши роман ўқир экан, унда тушунмаган сўз устида ўйлаш, унинг матносини эсга олиш ёки луғатлардан қараб топиш имконияти бор. Томошабин бундай имкониятларга эга эмас. Шу сабабли саҳнада айтилган ҳар бир сўз тушунарли бўлиши шарт»¹.

Драматик асарларни таҳлил қилишда асардаги қаҳрамонларнинг ҳаракати, бир-бирларига муносабатигина эмас, балки ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир ишора ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Шунга кўра уни таҳлил қилишда муаллиф ремаркасидан бошлаб, қаҳрамонларнинг бир-бири ҳақидаги фикрлари, уларнинг ўз сўзлари, муаллиф қўллаган тасвир воситаларининг барчаси, тил имкониялари ҳам ҳисобга олинishi керак. Буни ихчам намунасини «Ёрқиний» драмаси мисолида шундай кўрсатиш мумкин:

¹ Иззаг Султон. Адабиёт назарияси. — Тошкент, Ўқитувчи, 1980. 289-бет.

«Ёрқиной» драмасидаги Пўлат образига тавсиф:

Муаллиф ремаркаси	Пўлат ҳақида бошқалар	Нутқидан намуналар	Мақола ва образли ифодалар	Пўлат нутқи учун хос бўлган сўзлар
<p>Пўлат - боғбон йиғит. 30-35 ларда Улмас ботирнинг кўрғон боғчасида ўрик дарахтларининг таги. Турда - ўрикзордан сўнг олмасор, унинг орқасида узун-узун сарғал (ишком)лар. Куклам бошлариг ҳамма дарахтларининг япроқларин кўм-кўк-гоза, гуллар чаман-чоман бўлиб оchild-гонлар. Вақт ярим кечга яқинлашган. дарахтларининг орасидан ойдинлик тушади, йироқлар сўтдек ёйдин. Оқир ва сирди бир жимлик.</p> <p>Бир пилмава, бир шер териси - дастак билан иккига ястиқ кўтариб Пўлат чиқар, содда-хизматкорларча кийинган. Белида ёлғиз боғбон пилочи осилган.</p>	<p>Қумри: Биламан, биламан, кимни севганингизни ҳам биламан. Ким учун кўз ёши тўкканингизни ҳам биламан. Сиз севган гузалинниг сиз учун кўз ёши тўкиб турганини ҳам биламан. Сиз севган гузалинниг ўзингизга тенг бўлмаганини, шу учун унга ета олмасингизни, менга ўхшаган ноумид бўлганинни ҳам биламан.</p> <p>Момо: Пўлат бўлса ўз гаида-сиздан бошқа ҳеч нарсади йўқ бир боғбон, бир ялашқоқ.</p> <p>Ботир: Беномас, кўрнамал! Гапир дейман сенга, беҳаё! .. Мен сенини мардлигингни билганим учун сен билан майдонда учрашганимга жуда хурсанд эдим. Шу учун урушда бир мартаба ҳам ҳўила ишлабмадим, ҳамма вақт сенга ҳўрмат билан урш қилдим.</p> <p>Ёрқин: Мана шундай тоза қиличлар мана бу Бекка ўхшаган инсоф зодиларга эмас, ўйла Пўлат бошига ўхшаган инсофни, ҳақ йўлида тортишиб ётган авамларга келишадир.</p>	<p>... мен билмадимким, ярим кечга бу тарақ-туруқ шима учун ва ким учун бўлса?</p> <p>Йўқ, мен ўз шермангизнигизни сира ўйламайман. Лекин унинг шарманда бўлишидан жуда ёмон қўрақман. Унга тарикдай бир гап тегса, хайфа булзаман.</p> <p>Севса-да, сева-да... У - осмонда, мен-сизга Умкин ўйлайдир, мен - тоғу тоғларни... Мен гожу тахт ўғрилари билан мардларча олишиб турган бир йиғитман!</p>	<p>Унга тарикдай бир гап тегса, хайфа булзаман. Улмас ботирининг бувиб қўйди-да, Бек билан буи ўлчабмакши булган бой</p>	<p>Пошшам, Ота, стажон, худого шукур, Биз қўлвини келганини қилдик</p>

Драматик асарлар моҳиятини яхши англаш учун матн устида ишлаш катта ёрдам беради. Айниқса, ифодали ўқиш, шарҳли ўқишнинг нафи катта. Бунда муаллиф кўзда тутган маънонинг юзага чиқарилишига имконият пайдо бўлади. Ўқитувчининг ўзи ифодали ўқиш намунасини кўрсатиб, ўқувчиларини шу йўналишга бошласа, асар мантиғидаги бош маънонинг англаниши осонлашади. Шарҳ ва изоҳлар эса шу мантиқнинг таркибий қисмларини кўрсатишга қаратилиши керак.

Драматик асарларни тушунишдаги енгилликни таъминлайдиган яна бир қадам асарни ролларга бўлиб ўқиш билан алоқадор. Аммо бу ҳам ўз-ўзича, осонлик билан амалга ошмайди.

Ролларга бўлиб ўқиш учун ҳам жиддий тайёргарлик керак. Зеро, ҳар бир асар қаҳрамонининг ўзига хос хусусиятлари, унинг руҳиятидаги мавжуд ҳолат теран илғаниши, уларнинг ҳар бирига хос бўлган ҳатти-ҳаракат ва ҳатто овознинг тезлиги, баланд-пастиги ҳам аҳамиятли бўлади. Уларнинг асарда тасвирланаётган воқеа ва характерларга алоқадорлиги ўқиш шаклиданоқ сезилиб туриши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу жараёнларда ўқувчиларнинг муаллиф ғояларини тушуниши, муаллиф билан биргаликда кашф этиб бориши керак бўлади.

Биз «Ёрқиной» мисолида мулоҳаза юритадиган бўлсак, дастлабки парда билан танишишдан кейин ўқувчиларга шундай саволлар билан муурожаат қилишимиз мумкин:

1. Биринчи пардада биз нималарни кўрдик? Унинг иштирокчилари кимлар?

2. Иштирокчиларнинг кийимларида қандай ўзига хосликлар бор?

3. Биз саҳнадаги иштирокчилар, уларнинг кийимлари, қиёфалари, ёши, характери ҳақидаги маълумотларни қаердан ёки қандай билиб олдик?

4. Қумри ва Пўлат нутқларидан айрим намуналарни ўқинг. Уларда ифодаланаётган асосий моҳият нимада деб ўйлайсиз?

5. Қаҳрамонларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларида қандай оҳанглар устивор? Улар қандай ифодаланипти? Бу муносабатларнинг англанишида муаллиф ремаркаларининг ўрнини тушунтириб бера оласизми?

Ўқувчиларга асарнинг саҳнадаги кўринишини тасаввур этириш ҳам унинг моҳиятини теранроқ илғаш йўлларида биридир. Бунинг учун ўқувчиларга «Ёрқиной» драмасидаги бирорга кўриниш учун саҳна безакларини танлашни тавсия этиш мумкин. Турли ўқувчилар бунда бир неча вариантни тавсия қила оладилар. Бутун синф билан ҳар бир тавсияни муҳокама қилиш, уларнинг қайси бири асар руҳиятига кўпроқ даражада мос ҳолатларни топганлигини белгилаш ўқувчилардаги мустақил ва ижодий фикрлашни, уларнинг оғзаки ва ёзма нутқларининг ривожланишини таъминлайди, муҳими уларнинг асар ғоясини чуқурроқ англаб етишларига замин ҳозирлайди.

Учинчи мажлис воқеаларини олиб кўрайлик. Бу ерда Ўлмас ботир билан Пўлатнинг юзма-юз сўхбатлари берилади. Аслида, драманинг энг ўткир кўринишларидан бири ҳам шу ерда. У ерда

ғоялар кураши, мафкуралар кураши, шахслар кураши, улар орасидаги зиддият ўзининг бутун қамров ва мантиги билан намоён бўлган. Сюжет нуқтаи назаридан воқеаларнинг кумуляцион нуқтаси ҳам шу ерда. Парча билан танишиб, ўқувчиларга шундай саволлар бериш мумкин бўлади?

1. Ўлмас ботирнинг келганлиги ҳақидаги хабарни Пулат қандай қабул қилди?

2. Пулатнинг шу ҳолатдаги монологада унинг кайфияти ва қарашлари қандай ифодаланган?

3. Ўлмас ботирнинг «Пулат, ҳозир сен билан бизга дунёда ҳеч бир маҳрам, дўст, ота-она демасдан, ёлғиз гаплаштурган вақт келиб қолди» деган гапларини Пулат қандай қабул қилди? Шу манзарадаги Ўлмас ва Пулатларнинг ҳолатига қандай баҳо берамиз?

Шу тарзда асар матни устида ишлаш асносида воқеаларнинг ривожланиб бориш хусусиятлари ҳам изоҳланади, тушунтирилади. Бундай мулоҳазалар асарнинг мазмунини теран аниқлатади. Ўқувчиларни роҳларга бўлиб ўқишга тайёрлайди. Шундан кейингина биз алоҳида образларнинг тавсифига ўтишимиз мумкин бўлади.

Асардаги иштирокчиларнинг ҳар бири билан танишган ўқувчи, уларнинг ўзига хосликлари ёзувчи маҳорати тўғрисида юзага чиққанлигини ҳис этиши керак.

Биргина Ўлмас образини олиб кўрайлик. Асар давомида уни хилма-хил кўринишларда учратамиз. У вазият ва шароитга қараб ўзини турлича тутати. Буларнинг барчаси унинг нутқида ўзига хос тарзда ифодаланади. Асарни таҳлил қилиш жараёнида Ўлмаснинг ботирлиги, ўз фарзанди учун филокор ота эканлиги, мақсадига эришиш йўлида ҳеч нарсадан (ҳатто одам ўлдиришдан ҳам) қайтмаслиги, айна пайтда нодон ва жаҳолатга ботганлиги ҳам кўриниб қолади. Бундай ҳолатларнинг барчасида қаҳрамон нутқи тегишли услубий ранг-баранглик ва тасвир воситалари орқали намоён этилади.

Ўқувчиларга Ўлмас ботирнинг нутқида тавсиф бериш вазифасини топшириш мумкин.

Ўлмас ботир асарнинг биринчи парданинг охириги - ўнинчи мажлисида пайдо бўлади. Унинг нутқи дашном ва нафратга тўла ҳолда кўринади:

(Ботир *(ташқаридан бақириб келар)*. Ҳой беорлар, беномуслар!
(Тез кириб келиб бир тўхтаб оладир-да, сўнг бирдан Пулатга ҳамла

қилиб) Беномус, кўрнамак!).

Пўлатнинг кескин саволларидан кейин эса у бирданига ўзгаради:

(Ботир *(оғир)* Пўлат, сенга нима дейишни билмайман... Менга мунча қаттиқ даъволаринг бор экан. Ўзимга хилват қилиб туриб айтсанг бўлмасмиди?)

Шундан кейин уни бешинчи пардада кўраемиз. У ёлғон хабарларга ишониб келган ҳолатда намоён бўлади. Ўз фарзанди учун ҳаётини таҳлика остига қўйиб бўлса-да, Пўлатнинг ҳузурига келади. Ҳатто махрамини ҳам ташқарида қолдириб, Пўлатнинг ҳузурига ёлғиз бир ўзи киради. Мана шу саҳнада Ботирнинг нутқидан унинг Пўлатга, қизига, ўзига, бошқаларга бўлган муносабатларини атрофлича илғаб олиш мумкин.

Унинг Пўлат ҳақида айтган гаплари Ботирнинг ота сифатидаги, кўшин бошлиғи сифатидаги, бир ўзбек йигити сифатидаги хислатларини кўрсатиб беришга хизмат қилади.

Ботирнинг ўз қизи ҳақида айтган гаплари ҳам ички қарама-қаршиликларга тўла. Бир томондан у қизини қоралайди, айниқса, Пўлатдай «ёмон бир душманнинг олдида шу кунга қолгани учун» унга дашномлар ёғдиради, айни пайтда ота сифатида, ўз фарзанди учун бутун умри, кучи, меҳрини берган ота сифатида қуйидаги сўзларни ҳам айтади:

Ботир. Қизимни танимасам – танимасман, унинг кўнглини билмасам – билмасман... Лекин уни севаман, у учун ҳар нарсадан кечаман!

Худди шу тарзда Ўлмас ботирнинг ички маънавий олами Пўлат билан бўлган суҳбатда атрофлича очилади. «Ҳунари – гўрковникдан ёмон» (Ёрқиной) Ўлмаснинг ота сифатида мутлақо бошқача одам эканлиги кўринади.

Бешинчи парда охирида Ўлмас айтган мана бу мулоҳазалар унинг яна бир янги қиррасини: мардларча тан ола билишини, самимий эътироф эгаси бўла билишини ҳам тасдиқлайди:

Ботир (*Пўлатга қараб самимий*). Пўлат, кечир мени! Сенинг билан олишиб бўлдим! Ҳозир Нишобсойга жўнайман. қизни ўзи ўғирлатиб, сенга тўнкаган бекни бола-чақа, авлоду аждоди билан тилка-тилка қиламан! Номуссиз сарой, ҳамиятсиз сарой, тожу тахт лозим бўлса, ўзи сақлаб олсин. (Тез чиқади).

Драматик асарларни таҳлил қилишнинг яхши намунаси Қ.Аҳмедовнинг «Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизмтчи» драмасини ўрганиш» китобида тавсия этилган. У ерда асар матни

устида ишлаш, драманинг композициясини ўрганиш усуллари, ундаги алоҳида персонажлар устида ишлаш, драманинг тилини ўрганишга оид фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Умуман, драматик асарларни ўрганишда пардалар орасидаги боғланишларга, ҳар бир пардага хос бўлган воқеалар ривожига, мана шу жараёнларда алоҳида олинган персонажлар характеридаги ўзгаришлар ва ривожланишлар даражасига алоҳида эътибор бериш керак бўлади. Бунда уларнинг тилига, бир-бирларига муносабатларига, шу муносабатларнинг ифода тарзига ҳам диққатни қаратиш шарт.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Таълимнинг турли босқичларида драматик асарларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда деб ўйлайсиз?*
- 2. Драматик асарларни ўрганишда кўпроқ нималарга эътибор бериш керак деб ўйлайсиз?*
- 3. Драматик асарларни ўрганишда сахна безаклари, муаллиф ремаркаларининг ўрни ва аҳамияти нималарда кўринади?*
- 4. «Мирзо Улуғбек» драмасидаги Улуғбек образининг нутқий тавсифини тўзинг.*

БАДИЙ АСАРНИНГ ТИЛИНИ ЎРГАНИШ

Р е ж а:

1. *Бадиий асар тили ҳақида.*
2. *Бадиий асар тилини таҳлил қилишнинг асосий хусусиятлари.*

Бадиий адабиётни онгли ва ижодий ўқишга ўргатиш бугун ҳар доимгидан кўра ҳам қатгароқ аҳамият касб этиб бормоқда. Бу борада бадиий матн тушунчаси, уни таҳлил қилиш тамойиллари айрича аҳамиятга эга бўлади. Бадиий матнни адабиётшунослар ҳам, тилшунослар ҳам ўрганишади. Матннинг лингвистик таҳлили эса тобора кенгроқ эътибор қозонаётганлиги бежиз эмас.

Бадиий асар матнни ўрганиш билан адабиётшунослар ҳам, тилшунослар ҳам жуда қадим замонлардан буён шуғулланиб келган деб айтишимиз мумкин. Шунинг учун ҳам бу масала фанда анъанавий мавзулар қаторида туради, бироқ ҳалигача мана шу қадимий муаммонинг қоронғи нуқталари, баҳсталаб ўринлари оз эмас.

Гарчи олий ўқув юртларидаги бир қатор фанлар: адабиётшунослик ва тилшуносликка кириш, адабиёт назарияси, она тили ва адабиёт ўқитиш методикаси, бадиий матннинг лингвистик таҳлили, бадиий асарни таҳлил қилишнинг замонавий методлари, она тили ва адабиёт ўқитишнинг замонавий технологиялари ё бевосита, ё билвосита бадиий матн таҳлилига алоқадор бўлса-да, ҳалигача уларнинг энг самарадор ва амалиёт учун энг қулай турлари устидаги баҳслар давом этмоқда. Бунда асар тили алоҳида эътиборда тutilади.

«Адабиёт назарияси ва эстетиканинг умумий муаммоларини эгаллаган, ҳатто бадиий гоя ва мазмунни интуитив тарзда ҳис эта олиш қобилиятига эга бўлган адабий танқидчи ва адабиёт тарихчиси адабий асар таҳлилида поэтик нутқнинг лингвистик асосланган услубиятисиз ҳеч нарсага эриша олмайди. Фақат шу йўл билангина адабиётда ўзаро қаттиқ боғланиб кетган иккита омил: мазмун (гоя) ва материал (шакл)нинг ишончли намойишига эришиш мумкин бўлади»...

«Бадиий асар мазмуни деганда одатда борлиқдаги ижтимоий, маънавий, табиий ҳодисаларнинг алоҳида, махсус (бадиий-эстетик) ўзлаштириш ва акс эттириш натижалари тушунилади»¹.

«Асар бадиий тўқимасини таҳлил қилишнинг қийинлиги тил шаклининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Тил

¹ Степанов Г.В. Содержательный и формальный аспекты в литературно-критическом анализе художественного произведения. – Язык и стиль писателя в литературно-критическом анализе художественного произведения. – Кншинск, «Штинца Кншинск», 1977, с.3.

материали бошқа барча санъаткорлар ишлатадиган материаллар (мармар, бўёқ, ёғоч, тош, муסיқадаги товуш в.б.)дан ўзида ҳам моддий, ҳам идеал томонлари борлиги билан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, сўз материали умумэгаллик қиладиган ашё сифатида индивидуал ижод жараёнига қадар ҳам ўз моддий қобиғи ва ўз моҳияти (мазмун)га эга бўлади. Демак, тил оддий материал («материя») эмас, балки аллақачон шакланган материал, яъни турли типдаги (дуғавий, грамматик) маъноларга эга бўлган моддий субстратдир». Ижод жараёнида аллақачон ўз мазмуни (маъноси)га эга бўлган тил бириклари (сўз, сўз бирикмаси, гап) бадий «мазмун»ни, яъни реал борлиқ объектлари ҳақидаги санъаткорнинг фикрларини ифодалаш учун мақсалли тарзда фойдаланилади.

Бадий асар шакли тушунчаси «моддий субстрат»дан, яъни тилдангина иборат эмас, ваҳоланки, бадий асар шаклини ташкил этувчи элементлар сирасида (масалан, композиция билан ёнма-ён тарзда) сўз материалига, унинг тузилишига етакчи ўрин хосдир. Шакл элементлари орасида мазмуннинг категориялари ҳисобланадиган гоё, образ, сюжет, мотив, вазият в.б. билан энг мустаҳкам ва бевосита боғланиб кетадигани тилдир. Бу муносабатларнинг шундай турики, улар ҳатто бир-бирларига ўтиб туришлари ва айланишлари билан характерланади¹.

«Бадий матнни тадқиқ этаётган адабиётшунос ва танқидчи учун энг муҳим мазмун категориялари гоё ва образдир. Дарҳақиқат, гоё ва образ ажралмасдир, зеро бадий образ мазмуни бадий асар гоёсини ташкил этади. Санъат соҳасида мазмунни яратиш, биринчи навбатда образни яратиш сифатида намоён бўлади.

Юқорида баён этилган мулоҳазалардан очиқ кўриниб туриблики, бадий асар мазмунининг умумий талқини, очилиши ва баҳоланишида тилнинг аҳамияти нечоғлик каттадир. Шунга қарамай, бадий матн таҳлилига бағишланган тадқиқотларда гоё-образ ва тил мутаносиблиги масалалари турлича кўриб чиқилади².

«Улардан биттасини қайд этайлик: структур-лингвистик метод ўз табиғига кўра иккиёқлама бўлган объектнинг бир томонини — тилни ўрганишга, (бирок нутқни ўрганишга эмас) йўналтирилган, айни пайтда адабиётшунос конкрет «нутқий» мавжудлик билан (мавҳум «тил» ҳодисалари билан эмас) билан машғул бўлади³.

Тилшунослик фаолиятининг битта соҳаси бадий асар тили ва услубини, жумладан, ёзувчининг индивидуал услубини

¹ Ўша китоб, 4-бет.

² Ўша китоб, 5-бет.

³ Ўша китоб, 6-бет.

ўрганишдан иборатдир. Бироқ, соф тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиладиган йўналишда бадиий асарнинг бутунлигига кўра унинг мазмун аломатларини тўла қамрай олмайди.

Биз бир асар тилини таҳлил қилишни режалаштирайлик. Бунинг учун эътиборда тутилиши шарт бўлгани айрим хусусиятлар борки, биз уларни эсда тутишимиз керак. Булар:

1) ўқувчиларнинг олдинги синфларда она тили ва адабиёти дарсларида олган билимлари;

2) уларнинг адабий-назарий тайёргарликлари;

3) матндаги асосий тасвир воситаларини аниқлай олиш ҳамда уларнинг шу матнда бажараётган вазибаларини таҳлил қила олишга оид малака ва кўникмалари.

Бадиий асар тилини таҳлил қилишда ҳам узвийлик ҳамда узлуксизлик асосий тамойил бўлиб қолиши керак. Шунга кўра, бадиий асар тилини ўрганишда ҳам ўқувчиларнинг бу соҳадаги билимларининг босқичма-босқич ортиб боришига эътибор қаратиш лозим.

Буни шундай тасаввур қилсак бўлади:

1. *Поэтик тил ҳақидаги дастлабки маълумот.*

2. *«Поэтик нутқ» тушунчаси.*

3. *Поэтик матннинг синтактик қурилиши.*

4. *Бадиият ва тасвир воситалари мутаносиблигини умумлаштириш.*

Барча босқичлардаги асосий урғу тил сатҳлари, адабиётшунослик фанлари, предметлараро алоқаларни эътиборда тутган ҳолда шаклландирган билим, кўникма ва малакаларга қаратилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Биз Хоразмий ҳақида гапирганимизда, жумладан, шундай деймиз:

«Хоразмийнинг тили ниҳоятда ширали. У ўзбек тилининг нозик ва нафис ички имкониятларини муҳаббат билан намойиш эта олган. «Шакардек тил», «гонг ёқтуситек», «тан ичра жон», «арслон юрак», шунингдек, «олдини тутмоқ», «олдин кечмоқ», «ер ўпмоқ», «елга бермоқ» каби ифодалар Хоразмий тилининг нафосатини белгилаб беради. Асарда Фаридун, Сулаймон, Масих, Юсуф, Ҳотами Той, Рустам, Али, Муҳаммад Хўжабек сингари тарихий ҳамда афсонавий номлар учрайди. Муаллиф ўрни-ўрни билан арабча ва форсча сўзлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Шунинг учун ҳам «Муҳаббатнома» ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам бой манба бўла олади. Унинг ўша давр тилининг бадиий ёдгорлиги сифатидаги қадри баланддир».

Бу гаплар мағзини чақиш учун эса Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си тили устида ишлаш талаб этилади.

Бунинг учун дарслик материалига мурожаат қиламиз:

Номалар ошиқнинг ўз маъшуқасига дил изҳорлари тарзида ёзилган. Уларда маъшуқа **таърифи** асосий ўрин тутади. Биринчи номанинг дастлабки мисраларийёқ худди шу тарзда бошланган. Маъшуқанинг кўрки тенгсиз. У кўрклиларнинг подшоҳи унинг гўзаллиги ҳақидаги мадҳ (хуснунг сипоҳи) оламни тутган.

Маъшуқа – парирухсор. Аммо парирухсорларнинг ҳам гўзали – кўркабойи.

Юз, қош, кўз, хол, буй (қад) тасвирлари ниҳоятда хилма-хил ҳолатларда жуда гўзал ва оригинал тарзда тасвирланади:

Турубдур кўзда қаддингиз хаёли,
Анингдекким сув узра тол ниҳоли.

Лирик қаҳрамон назарида маъшуқа гўзаллик, латофат ва назокатда тенгсиз. У оламдаги энг азиз ва мўътабар инсон. Мумтоз адабиётимизда бўлганидек, Хоразмий тасвирида ҳам маъшуқа бепарво, қаҳри қаттиқ, жафокор ва ҳатто бевафодир. Шунинг учун ҳам маъшуқа «номехрибон», «аҳди бақосиз».

Қамуқ ёқут эринли, сўзи дурлар,
Вафосизликни сиздан ўрганурлар.

Бироқ ошиқ кўнгил изҳорида собит, у ўз ишқига содиқ, фикрида қатъий:

Давр сизнинг дурур даврон боринча,
Қулунгизмен танимда жон боринча.
... Киши қайда ўларин билса бўлмас,
Ҳақиқат ёридан айрилса бўлмас.

ҳатто:

Аюрмен, юз нечаким келса меҳнат,
Жафо сиздин, тақи биздин муҳаббат.

Умуман, асарда ҳақиқий гўзалликни таъриф ва тасвир этиш, инсоний муҳаббат туйғуларини самимий ифодалаш, инсон қалбидаги нозик кечинмаларни қаламга олиш асосий ўрин тутади. Бу гоҳ маъшуқа ва сабога мурожаат, гоҳ ошиқ қалб изҳори тарзида намоён бўлади. Уларнинг барчасига хос хислат – юксак бадииятдир. Адибнинг ўхшатиш ва сифатлашларидан бошлаб, танлаган вазни, жанри, қофия ва радифларигача ана шундай нозик бадииятни юзага келтиришга хизмат қилади.

Агар десам сени Рустам, ёрарсен,
Қиличинг бирла сафларни ёрарсен.

Муҳаммад Хўжабек мадҳига бағишланган бу парчада мамдуҳ - мақталаётган одам Рустамга ўхшатишмоқда. Биринчи мисра охиридаги «ёрарсен»-ярайсан, лойиқсан, арзуғуликсан маъноларини беради. Кейинги мисрадаги шу сўз эса «ёрмоқ», «бўлиб ташламоқ» маъноларига эга. Бундай тажниси қофиялар адибнинг оғзаки анъаналар билан яқиндан танишлигини кўрсатади. Бугина эмас, халқона киноя ва қочиримлар, анъанавий тасвир воситалари, хусусан, муболаға ва ўхшатишлар тизими ҳам бу фикрни қувватлайди.

Бундай таҳлилни замонавий шеърят мисолида ҳам амалга ошириш мумкин.

Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор ўз юртим бутун—
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йироқ,
Қанотида кумуш диёри.
Бир ўлка бор дунёда бироқ
Битилмаган дostonдир бори:
Фақат ожиз қаламим маним.
Ўзбекистон, Ватаним маним.

Абдулла Орипов «Ўзбекистон» шеърини Ватан мавзусида яратди. Унда ватанпарварлик гоёси илгари сурилади. Аслида бу шеър миллионларнинг, миллионлаб ўзбекларнинг ижтимоий босим остида томоғида қадалиб турган ҳайқирик сифатида юзага чиқди. Зеро, шеър ёзилган пайтда Ўзбекистон мустақиллиги ҳақида гап ҳам йўқ эди.

Шоир Ўзбекистонни баланд ва ўз овози билан Юртим - Ватаним дея олди. Ватан тасвири эса мутлақо ўзига хос тарзда қаламга олинди. Адиб аввал юрт тарихини эсга олади. Абу Райҳон Беруний. Алишер Навоийдек буюк инсонларнинг бевосита ўзбек халқига мансублигининг ўзи фахр ва ифтихор манбаи бўла олишини таъкидлайди. Абдулла Орипов таърифидаги Ўзбекистон «битилмаган дostonдир».

Шоир ватанпарварлик гоёсини рўёбга чиқариш учун тасвирнинг ўзига хос усулларини танлайди. Айниқса, асарнинг тили мутлақо ўзига хос. У ширадорлиги, оҳангдорлиги, сержилолиги билан ажралиб туради. Шеър бармоқнинг ниҳоятда ўйноқи вазнида ёзилган. Ўн беш бандли бу асарнинг ҳар бир бандида поэтик фикрнинг ўзига хос ривожини кузатиш мумкин. Ана шу ривож бевосита унинг тили билан ҳам боғлиқдир. Ўқувчилар билан шеърни таҳлил қилишда ҳар бир банддаги таянч

сўзларни белгилаш, ҳар бир банддаги асосий ғоя ва унинг ифодаланиш тарзига диққат қилиш яхши самара беради.

Шеърдаги бадиий тасвир воситалари устида ишлаш жараёнида ҳам (ўхшатиш, сифатлаш, тазод, таъдид...) асар тилининг ўзига хосликларини кузатиш имконияти бўлади.

Маълумки, академик лицейларнинг 3-босқичида Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижоди ҳам ўрганилади. Жумладан, у ерда «Ҳангома» асарини ўрганиш имконияти мавжуд. Биз ушбу асар тили билан боғлиқ таҳлил намунасини Қ.Ёдгоров тадқиқотига суянган ҳолда ҳавола этамиз.

«Биз бу асар устида ишлаш жараёнида асар тили билан унинг ғояси, ғоявий-бадиий мазмуни орасидаги боғланишларни аниқроқ тасаввур этиш имкониятлари билан танишамиз. Бу ерда матнда иккита маъно: бир ўқишда ят этиб кўзга ташланиб турадиган – ташқи қисм, ҳамда унинг остига «беркитиб қўйилган» – сирли қисм мавжуд. Аммо уларнинг ўзаро зич алоқадорлигини ҳам айтиш жоиз. Йирик рус методисти И.А. Гальперин қайд этганидек, «Айни кузатиб бўладиган ҳодиса кузатиб бўлмайдиган ҳодисалар моҳиятини ойдинлаштириш учун имкон беради»¹.

Маълумки, матн бир марта тўлиқ ўқиб чиқилганидан кейин унинг яхлитлигини идрок этиш мумкин бўлади. Аммо бу яхлитликнинг алоҳида-алоҳида қисмлардан иборат эканлигини ҳам назарда тутиш керак. Зеро, «матннинг бутунлигига ички маъно ривождаги қисмлар ва бутунликнинг ўзаро алоқалари туфайли эришилади»². Бизнинг мисолимизда у алоҳида-алоҳида бандлардан иборатдир. Мана шу бандларнинг муаллиф тақдими ва талқинидаги кетма-кетлиги матн яхлитлигини таъминлаган.

Энди матннинг ўзини кўриб чиқайлик. Матнни шаргли равишда уч қисмга ажратиш мумкин:

1. Тўй хабари ва йўлга чиқиш.
2. Икки чолнинг адашиб қолганликларини сезишлари.
3. Қайтиш.

Воқеа шундай бошланади:

Қор ёғарди бўралаб,
Қолишмасди довулдан.
Тўйга айтиб кетишди
Шундоқ қўшни овулдан.

¹ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. С.24

² Вартаньянц А.Д., Якубовская М.Д. Пособие по анализу художественного текста для иностранных студентов-филологов. – М.: Русский язык, 1989, с 7.

Шеърда воқеабандлик бўлганлиги учун ҳам бандлар орасидаги мантиқий алоқадорликни англаш унчалик қийин эмас.

Кўриниб турибдики, матн дастлаб оддий хабар билан бошланмоқда. Бундан кейинги воқелар ривожини учун асос бўлган ҳодиса «кўшни овулдан тўйга айтиб» кетишгани. Эътиборни кейинги тўрғликка қаратайлик.

Йўлга чиқди икки чол,
Тўйга бориш қарз, бешак,
Бирови отга минди,
Бирови минди эшак.

Дастлабки мисрада берилган умумлаштирувчи сўз («икки чол») охириги икки мисрада алоҳида-алоҳида кўрсатилляпти. Йўлга чиқиш, масъулиятни англаш (тўйга бориш қарз, бешак)даги умумийлик билан, уловлардаги айирма яхлит ҳолда ўқувчининг кўз олдида гавдалантирилади. Бу ерда инверсиянинг оддийгина иштироки ҳам гап таъсирчанлигини оширишда фавқулодда вазифа бажарган. Гарчи охириги икки гапнинг қурилиши яқиндай туюлса-да (ҳар икки гап ҳам эга билан бошланыпти, буниги устига эгадан кейин бор-йўғи иккитагина сўз иштирок этяпти ҳолос), уларнинг ички тузилишида кескин айирма сезилади. Бу айирма кесим таркиби билан боғлиқ. Биринчи ҳолатда у одатдаги тартибда (отга минди) кўзга ташланади. Кейинги ҳолатда эса мана шу одатдаги тартибнинг ўзгартирилиши билан адабиётшуносликда «поэтик эффект» деб юритиладиган ҳодиса содир бўлади. Сўз маъноларининг товланишида янгича бир жило пайдо бўлади.

Бандда ҳар икки чолнинг тўйга бориш сабаблари, уловни алоҳида кўрсатилган. Кейинги бандларда воқеаларнинг ривожини маълум даражада мана шу уловлар билан алоқадор ҳолда кечади.

Қор-чи, ҳамон ёғарди,
Ёғар эди гупиллаб,
Йўлни эшак бошлади,
От эргашди лўкиллаб.

Агар биринчи бандда қорнинг анча шиддат билан ёғаётганлигини кўрсатилган бўлса, ушбу бандда унинг давомийлигини, узлуксизлигига урғу берилган. Олдинги ҳолатда гап шахслар устида бораётган эди. Бу ерда уловларнинг ҳаракатига эътибор тортилган.

Дастлабки ҳолатда уловлар «ҳаракатсиз» бўлиб, шахслар ҳаракатда кўрсатилган эди. Кейинги бандларда ҳаракат асосан табиат манзараларига, шунингдек, икки уловга «юкланади». Ҳозирги банднинг кейинги қисмидаги «эшак бошлади» ва «от эргашиди» қисмлари шу мисралардаги гапнинг маъновий асосини ташкил этади. Шоир биринчи гап олдидан тўлдирувчи, иккинчи гапга эса ҳолни қўшиш билан мана шу бир хилликни силлиқлаб юборган, уни сезилмайдиган даражага келтирган. Бунинг ёнига қофиядаги оҳангдошлик ва композициядаги яхлитлик ҳам қўшилиб шеърнинг таъсирчанлигини жуда кучайтириб юборган.

Абдулла Орипов тасвирнинг жуда ўзига хос усулини таълаған. У манзараларнинг тез-тез алмашиб туришини таъминлаган. Навбатдаги банд чолларнинг ўзаро суҳбатига қаратилади:

Гапга тушди икки чол,
Суҳбат у ёқ-бу ёқдан.
Ўтган-кетган, баланд-паст,
Гоҳ қала, гоҳ туёқдан.

Бу ерда ҳам яна воқеаларнинг давомийлигига, шу билан бирга чолларнинг катта тажрибасига алоҳида урғу берилган. Бунга дастлаб жуфт сўзларнинг қўлланилиши билан эришилган. Суҳбатнинг «у ёқ – бу ёқдан» бўлишининг ўзиёқ турли хил мавзуларнинг ўртага тушганлигига ишоради. «Ўтган-кетган», «баланд-паст» ҳам биринчидан, мавзуларнинг анча-мунча ўзгарганлигини, иккинчидан, бу икки киши орасидиги муносабатларнинг тасодифий эмаслигини, балки анча узоқ муддатлардан бошланиб келаётганлигини аёнлаштириб келади. «Гоҳ» айирув боғловчисининг такрорий ҳолда қўлланилиши воқеаларнинг алмашилиб-алмашилиб келишини кўрсатиб турибди. «Гоҳ қала, гоҳ туёқдан» ифодаси мавзу қамровининг анча катталигини ифодалайди. Адиб ҳали алоҳида бир сўзни ишлагмасдан туриб, воқеаларнинг кундузи бўлаётганлигини аёнлата олган. Бунга қуйидаги тасвир янада кўпроқ ишонч беради:

Суҳбатнинг ҳам, умумий сафарнинг ҳам давомийлигини кўрсатиш учун яна уловлар эсга олинади:

Суҳбат деган сөз нарса,
Қолмасанг бас сургашиб,
Йўрғалар эшак ҳамон,
От боради эргашиб.

Ушбу бандда қўлланган «ҳамон» сўзи эътиборга молик. У воқеалар давомийлигини кўрсатувчи шаклий белгилардан биридир. Мазкур ҳолатда у уловларнинг ҳаракатига алоқадор. Ваҳоланки, у олдинроқ қорнинг узлуксиз ёғишини, вақт нуқтаи назаридан узоқ давом этаётган табиат ҳодисасини англатиш учун хизмат қилган эди.

Шу шеърни таҳлил қилган А.Ҳамдамов кўрсатиб ўтганидай: «Чигал шаронгга тушиб қолган одамлар, кўпинча, бу аҳволнинг ҳақиқий сабабини қидириб ўтирмасдан, шу ҳолатга сабаб бўлган кишини сўка бошлайдилар. «Ҳангома шеърининг қаҳрамонлари ҳам бу «анъана»ни давом эттиришади:

- Қора қишда тўй қилмай
Баттар бўлгур, нокас, гов.
Баччағарнинг аслида
Феъли совуқ эди-ёв.

Тўй эгасига қарата айтилаётган бу гапларнинг мазмуни, ундаги «нокас», «гов», «феъли совуқ» эпитетлари ушбу тўй эгасига тўғри елдими-йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Бу банда ифодаланан қаҳр қарғиш, сўкиш, камситиш каби салбий маънолар жаҳд чиққанда айтилавериш, маълум бир қолипга тушиб қолган халқ тилининг бадий намуналаридан бир кўринишидир»¹.

Воқеа содир бўлаётган вақт ҳам шоир томонидан бир неча марта турли усул ва шаклларда эслатилади.

Шу тарзда дастлабки танишув таҳлили амалга ошади. Сўнг матндаги айрим сўзлар устида тўхташ мумкин бўлади. Булар:

бўраламоқ — шиддат билан ёқмоқ

овул — кўчманчи чорвадорлар ўрнашган жой; қишлоқ

гоҳ калла, гоҳ туёқдан — кўч. гоҳ одамлар, гоҳ одамдан бошқа жонзот ва ҳодисалар ҳақида сўзлашиш назарда тугилади

сургалмоқ — судралгандай бўлиб юрмоқ, ҳолсиз ҳолда юрмоқ

йўргаламоқ — майда қадам ташлаб, тез юрмоқ; югурмоқ

кун қайтди — кеч бўлди

чақирим — халқ тилида қўлланадиган узунлик ўлчови, одатда инсоннинг товуши етадиган жойгача, деб тахмин қилинади, тахминан, 1,06 км га тенг.

лўкилламоқ — 1. елиб юрмоқ, 2. чопиб юрмоқ, 3. Кўч. овора, сарсон бўлмоқ; бекорга уринмоқ.

¹ Ҳамдамов А. Абдула Ориповнинг «Ҳангома» шеърли халқона руҳ. - //Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 4-соч, 66-бет.

ичига кирди қуюн – кучли даражада безовта бўлмоқ, қаттиқ хаяжонланмоқ

тиш қайрамоқ – бировга қарши қасд қилиб, ёниб юрмоқ.

Бўғот – қамиш солиб ёпилган томнинг девордан ташқарига чиқиб турган қисми.

қамчин – бу сўзлашув тилидаги сўз бўлиб, аслида қамчи шаклида қўлланади. От-уловни уриб юришга ундаш учун ишлатиладиган дастали, кўпинча, қайиш тасма шаклидаги асбоб.

Фонус – одатда, қўлда кўтариб юриладиган (ичига чироқ ёки шам қўйиладиган) ёки бирор жойга ўрнатиладиган, шамол ва ёгиндан муҳофаза қилинган чироқ.

Талабаларнинг эътибори воқеалар ривожига, бундаги тасвирга, тасвирлардаги ифода имкониятларига тортилади. Биргина қиш манзарасининг ўзинигина олайлик. Банддан бандга ўтган сари қиш тасвирининг, айниқса савуқ ва изғириннинг кучлироқ бўёқларда кўрсатилишини кузатиш мумкин. Юқорида айтилганидай, қиш манзараси дастлаб, оддий хабар тарзида келтирилади.

Қор ёғарди бўралаб,

Қолишмасди довулдан.

Муаллиф қиш манзарасини яна қор ёғиши воситасида кўрсатади. Фақат қорнинг ёғиш даражаси (тарзи)га алоҳида ишора қилади:

Қор-чи, ҳамон ёғарди,

Ёғар эди гупиллаб.

Ниҳоят қор ҳам тинади. Бироқ совуқ энди авжига чиқа бошлайди (Қора совуқ тиш қайраб, Қовурғани эзарди. . . Йўл қаёқда, тўрт тараф қалин, оппоқ қор эди. Энг баттари – савуқда жон сақлаш душвор эди).

Атроф тасвири мана шундай қуюқ бир ҳолатга келтирилгандан сўнг, шоир тасвир йўналишини бевосита қаҳрамонлар – икки чолга қаратади:

Қайтай деса изига –

Белги ҳам йўқ, из ҳам йўқ.

Қалтирайди икки чол,

Таскин ҳам йўқ, сўз ҳам йўқ.

Тонгга яқин қишлоққа

Киришдилар қалтираб.

Энди матндаги вақт оқимида эътиборни тортиш мумкин бўлади. «Хангома» шеърида вақтнинг ифодаланиши ҳам ўзига хос тарзда кечган. Биринчидан, у фасл маъносида (қиш), иккинчидан

сутканинг бир қисми маъносида кузатилади. Воқеалар эрталаб, (ҳар ҳолда куннинг биринчи ярмида — кундуз куни) бошланади. Кундуз сўзи ишлатилмасдан туриб, тасвир маромидан шу нарса англашилади. Бирининг отга, бошқасининг эшакка миниши, қорнинг ёғиб турганлигини кўриш, суҳбатнинг хотиржам ва изчил давом этаётганлигини кўрсатувчи тасвирлар шунга хизмат қилади. Ниҳоят, вақтнинг ўзгариши кўрсатилади:

Аста-секин кун қайтар,
Уфқларда ўчган ранг.
Қор оралаб қайдадир
Бир юлдуз чақнар аранг.

Кейинги бандда вақт оқимига янада кучлироқ бир белги илова қилинади:

...Бири деди: Оқсоқол,
Кун ботганга ўхшайди.

Бу фикр тобора кучайтирилади. Олдин «бир юлдуз» ҳақида гап борган бўлса, энди «юлдузлар» тилга олинади («юлдузлар чақнар бот-бот»).

Чолларнинг туни билан адашиб, қийналиб юрганлари махсус кўрсатилмасда, «қиш», «совуқ» сўзлари олдиндан келтирилган «қора» сифатлаши шу вазифани ҳам бажара олади. Қолаверса, куйидаги банд айни вақтда шундан олдинги пайтнинг қоронғи кеча эканлигини тасдиқлаб туради:

То тонггача икки чол
Юрди, турди, суринди.
Узоқларда бир маҳал
Қора нарса кўринди.

Ниҳоят, уларнинг ҳаракатидаги навбатдаги пайт кўрсатилади (Тонгга яқин қишлоққа киришдилар қалтираб).

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида шеърдаги руҳий ҳолатлар тасвири ва талқинини кузатиш мумкин. Унда ҳам юқоридаги тартибни давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Матн мазмунини тўла англаб етиш учун айрим савол ва топшириқлардан фойдаланиш мумкин бўлади. Хусусан:

1. «Қор ёғарди бўралаб. Қолишмасди довулдан» мисраларида муаллиф об-ҳавонинг ёмонлиги, қишнинг анча қаттиқ эканлигини алоҳида таъкидлаган. Шунга қарамай икки чол нима учун йўлга тушишди? Матнда шу ҳолат изоҳланганми? У қайси мисраларда ўз ифодасини топган?

2. Воқеанинг айни қишнинг қаҳратонида бўлаётганлиги нима

учун қайта эслатилади? Шу мақсадларни амалга ошириш учун адиб қандай тасвир воситаларидан, сўз ва сўз бирикмаларидан фойдаланади?

3. Воқеанинг содир бўлган жойи аниқми? У қайси сўзлар орқали ифода этилган?

4. Шеърда ўзбекона руҳиятнинг акс этган ўринларини кўрсата оласизми? Шоир уларни қандай акс эттирган?

5. «Қор тинди-ю чолларнинг ичига кирди куюн» ифодасининг мазмунини изоҳланг.

6. Чолларнинг бир-бирларига қандай сўзлар билан мурожаат қилганларига эътибор беринг. Уларнинг нима учун шу сўзларни қўллаганларини асосланг.

7. Адашиб қолишдаги ноқулайлик ва ваҳима янада кучайтириб берилган бандларни топинг. Шоирнинг топқирлигини қандай баҳолайсиз?

8. Шеърда икки чолнинг улови алоҳида эътиборда бўлган. Уларнинг тасвири билан боғлиқ ифодаларнинг ўзига хослиги нимада деб ўйлайсиз?

9. Шеърда такрорланиб қўлланган бир неча сўзлар мавжуд. Улар ажараётган бадий-услубий вазифаларни тушунтиришга ҳаракат қилинг.

10. Шеърнинг бошланиши ва охириги бандларидаги феъл шаклларига эътибор беринг. Уларнинг қўлланишидаги фарқ ва сабабларни изоҳланг.

Дастлаб, матндаги ифода имкониятларининг ўзаро алоқадорлигини кўриб чиқайлик. Шу нарса ойдинлашадик, унда матннинг қисмлари бир-бирлари билангина бир эмас, бир неча муносабатларга кўра алоқага киришади. Бу алоқадорликни кетма-кетлик, мантиқийлигига кўра, уларнинг тузилиши, таркибий қисмларига кўра ҳамда мазмун моҳиятига кўра тасниф қилиш мумкин.

Матннинг ташқи томонида очиқ кўриниб турган нарса битта ҳаётий воқеанинг оддийгина баёни холос. Аслида бу воқеанинг кундалик турмушда юз бериши ва шу вазиятга истаган одамнинг тушиб қолиши ҳеч ҳам ажабланарли, бунинг устига кулгили эмас. Агар воқеа иштирокчиларининг анча катта ёшдаги кишилар эканлигини эслайдиган бўлсак, бу воқеа ҳатто ачинарли ҳамдир. Шунга қарамай, матн билан танишиб бўлганимиздан кейин бизда, табиийки, ўқувчиларда ҳам енгилгина кулги уйғонади. Бутун гап – асосий ишнинг моҳияти мана шу енгилгина кулгини

юзага чиқараётган имкониятлар устида бормоқда.

Юқорида таҳлил қилинган матнлар натижасида, биз қуйидаги хулосаларга кела оламиз. Матннинг бевосита сўз билан ифодаланган ташқи томони унинг ички, яширин томонини очишга ҳам имкон берадиган асосий омилдир. Фақат бу омил «бир ўлчамли» бўлмайди. Яъни фақат ифода имкониятининг ўзи унинг ички маъносини бутун қамрови ва тўлалиги билан очиб беришга қодир эмас. Ўқувчиларнинг матндаги мавжуд мазмун-моҳиятни тўла англаб етишлари учун ундаги лисоний хусусиятларнинг бутун мажмуига, матннинг қурилишига, унинг қисмлари орасидаги мантиқий алоқадорликка эътибор бериш зарурати сезилади. Демак, таҳлил жараёнида матннинг фақат кўриниши, ташқи томони эмас, балки мана шу ташқи томон — сўзлар ва гаплар билан ифодаланадиган қисмдан ташқари, уларнинг ўзаро муносабат ва алоқадорлигидан келиб чиқадиган маъно ҳам асосий ўрин тутишини англаб етиш мақсадга мувофиқ бўлади».

Демак, бадиий асар тилини таҳлил қилишнинг ҳам хилма-хил шакл ва кўринишлари мавжуд. Буларнинг ҳаммаси эса ўқувчиларнинг бадиий асар билан яқинлигини кучайтиради, уларнинг қалбида бадиий сўзга, адабиётга, улар орқали эса эзгуликка бўлган меҳрини оширади.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Бадиий асар тили тушунчасига ниамалар киради?*
- 2. Бадиий асар тилини таҳлил қилишда нималарга эътибор бериш керак?*
- 3. Бадиий асар тилини таҳлил қилишда узвийлик ва узлуксизлик тамойили қандай намоён бўлади?*
- 4. Битта мумтоз, битта замонавий ҳамда битта фольклор асарини танлаб, уларнинг тили ҳақида ўз мулоҳазаларингизни ёзма тарзда ифодалашга ҳаракат қилинг.*

ЁЗУВЧИ ТАРЖИМАИ ҲОЛИНИ ЎРГАНИШ

Р е ж а:

1. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини таълим босқичларида ўрганишининг аҳамияти.
2. Адиб ҳаётини ўрганишининг шакл ва усуллари.

Бадий асарларни ўрганишда унинг муаллифи ҳақидаги маълумотлар ҳам айрича аҳамият касб этади. Бу маълумотлар кўпинча, асарнинг ғоявий-бадий мазмунини теранроқ англашда, асарнинг ижтимоий-эстетик моҳиятини тўғри белгилашда ёрдам беради. Мазкур маълумотлар қаерлардан олинади?

Уларни адибларнинг ўзлари ёзиб қолдирган таржимаи ҳоллардан, адиб ҳақида айтилган замондошлар, унинг тенгдошлари, устозлари ёки шогирдлари, таниш-билишлари ва мухлислари томонидан айтилган ёки ёзма ҳолида етиб келган манбалардан олиш мумкин. Бу борадаги энг яхши омиллардан яна бири адиб ва ёзувчиларнинг асарларида сақланиб қолган материаллардир.

Масалан, Абдулла Орипов ҳақида гапириб туриб, Эркин Воҳидов шундай деган эди: «Барча исёнкор шоирлар каби Абдуллага ҳам осон бўлган эмас. Қаттол тузум қамчисидан у ҳам омон қолмаган. Лекин руҳий азоблар, сиқувлар, минг изтироблар сўнггида шоирга насиб бўлган каттақон бахт шуки, у халқи меҳрини қозонди, ўзи курашган озодлик ва мустақиллик ғоясининг қуртак ёзганига гувоҳ бўлди. Шоир учун бундан ортиқ саодат йўқ»¹. Шоирнинг бахти унинг дардкаш қалбидаги инжа туйғуларнинг самимийлигида, Ватан деган сўзнинг бутун салмоғини, залворини, шуқуҳини қалбининг туб-туби билан теран англаганидадир.

Таниқли шоир Усмон Азим айтганидек. «Унинг тоза, юксак, самимий ҳеч киму ҳеч нарсадан ҳайқмайдиган овози бирдан Ўзбекистонни ларзага солди. Абдулла Ориповнинг ҳар бир сатри, ҳар бир шеъри билан Адабиёт ўзбек адабиётига қайта бошлади.

Шоирнинг биринчи китоби мисли кўрилмаган ҳаяжон билан кутиб олинди. Файрат ва жасорат билан йўғрилган шеърлар юракларга, руҳларга «Ватан» деган тугённинг мангу ҳаёт муҳаббатини сочиб ўтди. Ҳозир биз «Ўзбекистон Ватаним маним» деб жўнгина айтаётганимиз сатрларни, у пайтларда ҳасрату

¹ Ўз АС. 2001 йил. 23 март.

гуссалар ичида кўз ёшларимиз тирғираб ёд айтганларимиз ёдимда...

Абдулла Орипов шеърляти — шўроларнинг қудратли мафкуриси сикуви остида саросимада қолган юракларга шараф билан яшашнинг ягона йўли — Ватанни севмоқ эканлигини ўргатишга хизмат қилди. Ватанни озод кўришни истаган ва кейинчалик бу йўлда сазй-ҳаракатлар қилган инсонларининг кўпчилигига ҳам Абдулла Орипов шеърляти мадад бўлганига гувоҳимиз. Абдулла Орипов шеърляти мустамлакачилик даврида ҳам ўзбекда ору номус барқарор эканлиги ҳақида келажакка кўрсатадиган ўлмас ҳужжатларимиздандир»¹.

Бундай фикрлардан адабиёт дарслари жараёнида фойдаланиш ўқувчиларнинг бадий адабиётга, унинг ижодкорига нисбатан қизиқиш ва муҳаббатини янада кучайтиради.

Бадий асарни таҳлил қилиш жараёнида адибнинг ўз фикрларидан фойдаланиш ҳам яхши самара беради. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда бевосита унинг ўз асари — «Қутадғу билиг»га мурожаат қилиш ўринли бўлади. Бунинг асосий сабабларидан бири адиб ҳақида бошқа илмий, тарихий манбаларда тегишли ахборотларнинг сақланиб қолинмагани ёки ҳозирча топилмай туришидир.

Китоб муқаддимасида адиб ўзининг туғилган юртини эслатиб ўтади:

Мунуқи туруғлақ Куз ўрду эли,
Туб-асли, насабдин юрумиш тили.
Бунинг туғилган эли Куз ўрдудир,
Туб-асли, насл-насабдан тили сўз очди.

Куз ўрду туркийлар истиқомат қиладиган қадимий шаҳарлардан бири.

У Болосағун номи билан ҳам машҳур бўлган. Бу шаҳар XI асрда яратилган яна бир муҳташам обида — Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида бир неча марта тилга олинади. Жумладан, бу шаҳарнинг арғун лаҳжасида Куз улус, ўғуз лаҳжасида эса Куз ўрду деб юритилишини Маҳмуд Қошғарий махсус қайд этади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам, Маҳмуд Қошғарийга ўхшаб кўпгина ўлкаларни кезиб чиққан, талайгина сайру-саёҳатларда бўлган,

¹ Усмон Аям. Ватанни севмоқни ўргатган шоир. // Ўз АС 2001 йил. 23 март.

чамаси. Унинг қуйидаги мисралари шундай фикрга ундаб туради:
Бу туғмиш элиндин чиқиб баргани,
Китобни қўшубан тугал қилгани.
Бу ўз туғилган элидан чиқиб боргани,
Китобни жамлаб тугал қилгани (ҳақида гапирали).

Адиб асарини ёзишга бир ярим йил вақт сарфлайди.
Тугал ўн саккиз айда айдим бу сўз,
Ўдурдум, адирдим сўз эвдим тера.

Бу сўزلарни тугал ўн саккиз ойда айтиб бўлдим,
Танладим, фарладим, териб сўз йиғиб (тўрладим).

Ўн саккиз ой, табиийки, асарни бевосита ёзиш учун сарфланган муддат. Адибнинг унга катта тайёргарлик кўргани ва кўп куч сарфлагани аниқ. Ҳар ҳолда асарнинг Қашқарда тугатилгани махсус қайд этилади:

Баруси битилмиш, йетурмиш низам,
Бу Қашғар элинда қўшулмиш тамам.
Борини ёздим, тартиб бердим,
Бу китоб Қашқар элида тамом ёзилди.

«Қутадғу билиг»да дostonнинг ёзилиши санаси ҳам қайд этилган:

Йил алтмиш эки эрди тўрт юз била,
Бу сўз сўзладим мен тутиб жан сура.
Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди.
Мен жонни койитиб ушбу сўзни сўзладим.

Тўрт юз олтмиш иккинчи - ҳижрий йили. Уни милодга айлантирсак, 1069-1070 йилларга тўғри келади.

Адибнинг исми Юсуф эканлиги ҳақида асар сўнггидаги қасидалардан бирида ўқиймиз:

Э Юсуф, керак сўзни сўзла кўни,
Кераксиз сўзуг кезла, қилга қўр-а.
Эй Юсуф, керак сўзни рўйи рост сўзла,
Кераксиз сўзни яшир, (чунки у) зиён қилади.

Китоб Қашқар элиги – ҳукмдори Тавғач улуғ Буғрохонга тортиқ қилинади. Бунинг эвазига эса у Хос Ҳожиблик лавозими билан тақдирланади. Асардаги насрий муқаддимада шундай дейилади: «Аммо бу китобни Қашғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улуғлаб ўз Хос Ҳожиблики анга бермиш турур, анинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб теб ати-жави язилмиш турур (яъни), «Аммо бу китобни Қашқарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон даргоҳига

келтирибди. Малик уни ёрлақаб, улуғлаб, ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозим)ини унга берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машҳур номи тарқалибди».

Достонда адибнинг ёши борасида ҳам айрим ишоралар мавжуд:

Тегурди менга алги эллик яшим,

Қуғу қилди қузғун туситег башим.

Эллик ёшим менга қўл тегизди,

(Қора) қузғун тусидек бошим(ни) оққуш(дек) қилди
(яъни сочим оқарди).

Ёки:

Ўтиз йиғмишин яндру алди элиг.

Неку қилгай алтмиш тегурса алиг.

Ўттиз (ёш) йиққанларини эллик (ёш) қайтариб олди,

Агар олтмиш (ёш) қўл тегизса, нималар қилар экан?

Булардан кўринадики, адиб асар ёзилган пайтда эллик билан олтмиш орасида бўлган.

Мана бундай муаллиф изоҳлари, эслатмалари бадиий ижоднинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш учун ҳам, адибнинг шахсиятига алоқадор бўлгани маълумотларни оидинлаштириш учун ҳам, ўрни-ўрни билан эса муайян бир адабий ҳодисанинг ижтимоий-эстетик аҳамиятни тасаввур этиш учун ҳам фавқулодда катта ёрдам бериши мумкин бўлади.

Адабиётшунос олим Д.Қуронов бу ҳақда яхшигина кузатишларини эълон қилган: «Кўпинча эл ичида ижодкорлар тўғрисидаги турлитуман миш-мишлар, узунқулоқ гапларга дуч келинадики, гоҳо уларнинг бир-бирига тамомила зидлигию ақл бовар қилмас даражада ажабтовурлигидан шошиб қолади киши. Албатта, бу нав миш-мишлар эл наздида катта обрў-эътибор топган кишилар ҳаётига қизиқишнинг зўрлигидан юзага келади. Бироқ ўйлашимизча, буни оммавий қизиқувчанликнинг ўзи билангина изоҳлаш кам кўринади. Зеро, бунинг асосий сабабларидан бири сифатида адабиётшунослигимизда ижодкор биографиясини ўрганишга етарли эътибор берилмаслигини кўрсатишга мойилмиз. Ҳагто, сир эмас, ижодкор биографияси билан боғлиқ ишларга менсимасданроқ, илмдан йироқ ҳодиса сифатида қараш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Ҳолбуки, алибу шоирлар ҳаётига оид фактларни тўплаш илмнинг чинакам «қора иш» сифатида баҳоланиши керак. Сабабки, бу хил ишлар конкрет ижодкорнинг шахс ва санъаткор сифатидаги тадрижини кузатиш ёки конкрет асарнинг ижодий тарихини, уни тўғри талқин қилиш учунгина эмас, ижод психологияси, ижодкор ва жамият муносабати каби қатор умумэстетик муаммоларни

ёритишда ҳам муҳим аҳамият касб этади»¹. Шунга қарамай, муаллифнинг шахсияти унинг асарларида турлича акс этиши мумкин. Баъзан у очикдан очик ифодаланса, баъзан муайян воситалар орқали тасвирланиши, баъзи ҳолларда эса муаллифнинг шахсиятини бевосита идрок этиш анча қийин кечади. Методист олимлар тўғри тъкидлашганидай, «ҳар бир асар муаллифнинг маънавий портретидир»². Бадий асарнинг ижодкор шахсиятининг ифодачиси эканлигини англаб етгандан кейингина асар моҳияти ҳам, ундаги муаллифнинг нуқтаи назарлари ҳам ўқувчига тўлароқ ва теранроқ тушунилади. Шундагина муаллифнинг адабиётга, жамиятга, шу халқ ва миллатга бўлган муҳаббати ва хизматлари тўла идрок этилади.

«Ёзувчи, санъаткор оддий кишилардан шу билан ҳам фарқ этадики, унинг асарларида ҳаёт ҳодисалари, фактлар фақат қайд этилибгина қолмайди. Ҳар гал бирор ҳодиса, факт ҳақидаги ҳикоя — ёзувчининг, санъаткорнинг шу нарсага, ҳодисага, пировардидаки кишиларга ижобий ёки салбий муносабати билан суғорилган бўлади. Бу «муносабат омили» шунчалик муҳимки, фақат угина бизга ҳодиса ҳақида ҳаққоний, мукамал, ёрқин тасаввур бера олади. Санъаткорнинг ижобий муносабати, меҳри ва муҳаббати билан қиздирилган ҳаётий факт, худди эндигина чўдан олинган темирдек, ўз ранги, ҳарорати, фазилатлари билан ҳайратга солиши ва таҳсинимизга сазовор бўлиши мумкин»³.

Таълим жараёнида «Саёҳатнома» ўрганиляпти дейлик. Бунда муаллифнинг таржимаи ҳолига, ёки янада аниқроғи шахсиятига оид қайси жиҳатларга урғу берилиши мақсадга мувофиқ бўлади?

Асар матни устида ишлаш асносида муаллиф нуқтаи назарини аниқлашга имкон берадиган нуқталарга ўқувчилар эътиборини тортиш, шу асосда муаллиф айтган фикрлар замиридаги айтилмаган нуқталарни топишга имкон қилириш мумкин⁴.

Айрим адибларнинг таржимаи ҳолини ўрганишда бошқа кишилар, машҳур шахслар, йирик олимлар, йирик давлат ва жамоат арбобларининг фикрларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан,

¹ Куронов Д. «Адабиёт надири» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Адабий-танқидий мақола-лар. - Т.: «Zarqalam», 2006, 40-41-бетлар.

² Качурин М.Г., Шнесерсон М.А. Изучение личности писателя в работе над художественным текстом (Лирика Н.А. Некрасова). — Искусство анализа художественного произведения. (Пособие для учителей). Сост. Т.Г. Браже. М.: Просвещение, 1971, с.139.

³ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Буюк шоир ҳаёти ва ижоди ўзининг ва замондошларининг тасвирида. — Тошкент, Фафур Фулом номлидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969, 11-бет.

⁴ Қаранг: Қаримов Ф. Муҳимий. Ҳаёти ва ижоди. — Тошкент, Фафур Фулом номлидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969, 220-244-бетлар.

Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммадризо Эрнийезбей ўгли Огаҳий, Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқат сингари кўплаб мумтоз адабиётимиз вакилларининг ҳаёти ва ижодини ўрганишда шу усулдан фойдаланиш яхши самара беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

«Чигатой султонларининг энг сараси ва зўр шижоатлиси эди»

Ҳасанхўжа Нисорий

«Бобур дилбар шахс. Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ бўлиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган».

Жавоҳарлаб Неру

«Бобур Мирзо сўз билан жонли тасвир яратиш маҳоратини мукаммал эгаллаган адиб эди. Буни ўзи ҳам сезарди. Шунинг учун умрининг охирида ўгли Ҳумоюнга «Бобурнома»ни тўғаллаб тақдим этганда унга бир рубоий илова қилади:

*Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу вақойиъни ўқир, билгайким,
Не ранжу не машаққату не гамлар кўрдум.*

«Вақойиъ» - «Бобурнома»нинг дастлабки номи эди. Бобур ўз замонасида бошдан кечирган барча кўргуликларни ҳаққоний тасвирлашга интиланганининг сабаби бу рубоийда аниқ кўрсатилади. Унинг энг зўр истаги «Вақойиъ»ни ўқиганлар ҳақиқатни билсинлар, у қилган хатоларни такрорламасинлар.

«Бобурнома» ҳам «Темур тузуклари» каби авлодларга улкан ҳаётий тажриба, сабоқ ва қисман васият тарзида ёзилган эди.

Адибнинг Ҳиндистонда тартиб берган сўнги девонида унинг дастхати сақланиб қолган. Бу дастхат билан икки сатр шеър ёзилган:

*Ҳар вақтки кўргайсен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб соғингайсен ўзумни.*

Ушбу сатрлар битилган саҳифа четига Бобур Мирзонинг чевараси Шохйжаҳон томонидан қуйидаги шарҳ битилган:

«Ушбу туркий байт жаннатмакон ҳазрат Бобур подшоҳнинг ўз қўллари билан битилган дастхатдир. Шохйжаҳон бинни Жаҳонгир бинни Акбар бинни Ҳумоюн бинни Бобур подшоҳ»¹.

Пиримқул Қодиров

¹ Пиримқул Қодиров. «Даврон мени ўткарди сару сомондин...». Бобур Мирзонинг сўз санъати. - // Ўзбекистон Адабиёти ва санъати, 2002 йил, 18 январь.

Йирик адибларимизнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда хронологик жадваллардан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бу кўплаб факт ва ҳодисалар ҳақида қисқа муддатда маълумот бериш имконини яратади.

Мисол сифатида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга багишланган куйидаги хронологик жадвални келтириш мумкин.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг энг муҳим саналари

1441 йил 9 февраль	Алишер Навоий Ҳирот шаҳрида Фиёсиддин Кичкина оиласида дунёга келди.
1447 йил	Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Мирзо вафот этди, Алишерлар оиласи Ирокка кўчади
1447 йил	Алишер Навоий Тафт шаҳрида машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий билан учрашади.
1451 йил	Оила Ҳирот шаҳрига қайтиб келади.
1452 йил	Хуросон тахтига Абулқосим Бобур келади. Алишернинг отаси Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинланади.
1453 йил	Алишернинг отаси вафот этади.
1457 йил	Абулқосим Бобур Мирзо вафот этади. Алишер Машҳадда ўқишни давом эттиради.
1464 йил	Навоий Ҳиротга қайтади. Бу пайтда мамлакатни Абу Саид Мирзо бошқарар эди.
1465-1466 йиллар	Шоирнинг мухлислари томонидан дастлабки девони тузилади.
1468 йил охири	Абу Саид Мирзо жангда ҳалок бўлади.
1469 йил боши	Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллайди. Навоий шу йилнинг апрель ойида Самарканд шаҳридан қайтиб келади ва ўзининг машҳур «Ҳилолия» касидасини ёзади.
1469-1472 йиллар	Навоий саройда муҳрдор лавозимида фаолият кўрсатади.
1472-1476 йиллар	Навоий саройда вазир лавозимида ишлайди. Навоийнинг «Бадое ул-бидоя (Бадийлик ибтидоси)» девони тузилади.
1476-1483 йиллар	Иккинчи девон – «Наводир ун-нихоя (Ниҳоясиз нодирликлар)» тузилади.
1481-1482 йиллар	«Вақфия» асари ёзилади

1483-1485 йиллар	Машҳур «Хамса» дostonлари яратилади.
1485 йил	«Назм ул-жавохир» («Гавхарлар тизмаси») асари ёзилди.
1488 йил	«Тарихи мулуки Ажам» (Унинг иккинчи номи «Зубдат ул-таворих (Тарихлар каймоғи)», «Сирож ул-муслимин» («Мукулмонлик нури») китоблари ёзилади.
1489 йил	Навойи Астробод ҳокимлигидан озод этилиб Ҳиротга қайтади. Навойининг дўсти ва устози Саид Ҳасан Ардашер вафот этади. Адиб «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарини ёзади.
1491 йил	Алишер Навойининг «Рисолаи муаммо» (иккинчи номи «Муфрадот») асари ёзилади.
1492 йил	Навойининг энг кадрдон дўсти ва устози Абдурахмон Жомий вафот этади.
1494 йил	Адиб «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарини ёзади
1493 йил	Навойининг кадрдон дўсти ва устози Пахлавон Муҳаммад вафот этади. Адиб «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад» асарини ёзади.
1492-1498 йиллар	4 девондан иборат бўлган «Ҳазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») тузилади.
1495-1496 йиллар	«Насоийим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») ёзилади.
1497 йил	Ҳусайн Бойкаронинг невараси Мўмин Мирзо катл этилади.
1498 йил	«Мажолис ун-нафоис» («Нафис мажлислар») тазкираси тузилади. «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») достони ёзиб тугалланади.
1498-1499 йиллар	«Муншаот» («Хатлар») тузилади.
1500 йил	«Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») асарини ёзади.
1501 йил январь	3 Буюк ўзбек адиби Алишер Навойи вафот этади.

Ёзувчининг таржимаи ҳолини ўрганишда унинг ўз фикрларидан фойдаланиш ҳам кенг тарқалган усуллар туркумига киради. Аммо бунда ҳам меъёр бўлиши шарт. Чунки, айрим ҳолларда ёзувчининг ўз сўзларида ҳам замонанинг, уни қўришаб гўрган муҳитнинг, буларнинг ёнида эса биз тасаввур қила оладиган

ва қила олмайдиган кўплаб объектив ва субъектив омилларнинг кучи ҳам бўлиши мумкин.

«Мисол учун Чўлпоннинг 1933 йилда ёзувчи В.Янга айтган гапларини олайлик. Шоир отасининг «муслмончиликка ҳаддан зиёд берилгани»ю ўелини мударрис қилишга аҳд қилганини айтаркан: «Аммо мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, муллалардан ҳам қочиб Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим», деб кўрсатади. Чўлпоннинг, ўзи айтмоқчи, «Тошкентга қочиб бориши» 1913-14-йилларга тўғри келади, чунки унинг ижодий фаолияти аини шу даврда бошланган. Энди фактларга мурожаат қилайлик: «Садойи Фарғона» газетасининг илк сонларидан бирида, аниқроғи, 1914 йил 4-сонида, газетанинг Андижондаги «Обуна ва эълон қабул қиладиган вакили» Сулаймонқул Юнус ўели эканлиги қайд қилинган. Кейинроқ, 6-сонида отанинг ёнига «Абдулҳамид Сулаймон ўели Юнусов» кўшилади. Демак, 1914 йил апрелида Чўлпон отаси билан бирга «Садойи Фарғонанинг Андижондаги вакили бўлиб турган. Аини шу апрель ойида Тошкентда чоп этилган «Садойи Туркистон» газетасида унинг «Туркистонли қардошларимизга» шеъри ва «Қурбони жаҳолат» ҳикояси эълон қилинган. Кейин ҳам Чўлпон ҳар икки газетада ҳикоя, мақола, шеърлар эълон қилиб турган. Бундан кўринадики, Чўлпоннинг қаршисида ёзувчи бўлиш учун отасидан қочиб Тошкентга бориш зарурати бўлмаган. Хўш, унда нега Чўлпон яна юқоридагича маълумот беради? Гап шундаки, 1933 йилга келиб Чўлпон бошида анчагина таҳликали воқеалар ўтган, номи ҳамон қора рўйхатлар бошида турган эди. Табиийки, 30-йиллар шароитида шоирнинг ижтимоий келиб чиқишиёқ уни «ёт унсур санашига етарли асос бўлиши мумкин эди. Аини шу хил вазиятда Чўлпон ўзига замонабол «биография» яратишга интилган бўлса ҳеч ажабланарли эмас»¹. Д. Қуронов муайян адиблар ҳақидаги хотираларга ҳам ана шундай эҳтиёткораналик билан ёндошиш зарурати борлигини уқтиради².

Буларнинг барчаси йирик методист олим С. Долимовнинг «ёзувчининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш унинг дунёқарашини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса унга тўғри баҳо бериш учун замин ҳозирлайди»³, - деган мулоҳазаларининг

¹ Қуронов Д. «Адабиёт надири» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Адабий-танқидий мақола-лар.- Т.: «Zarqalam», 2006. 44-45-бетлар.

² Уша китоб, 46-бет.

³ Долимов С., Убайдуллаев Ё., Ахмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси, - Т.: Ўқитувчи, 1967, 239-бет.

нечоғлиқ тўғри эканлиғни кўрсатиб туради.

Ўқитувчиларга ёрдам тариқасида шуни айтиш мумкинки, ҳозиргача алоҳида адибларнинг ўрганишга оид бир қатор қўлланмалар нашр этилган. Уларнинг айрим намуналарини эслатиб ўтиш мумкин:

1. Аҳмедов Қ. Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасини ўрганиш. – Т.: Ўрта ва Олий мактаб давлат нашриёти, 1963.

2. Долимов С. 5-синф «Ватан адабиёти» хрестоматияси учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1974.

3. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.- Т.: Ўқитувчи, 1974.

4. Исмаилов С. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.

5. Исҳоқов Ф. Мактабда Гулҳаний адабий меросининг ўрганилиши. – Т.: Ўқитувчи, 1983.

6. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуаси юзасидан Методик қўлланма.- Т.: Ўқитувчи, 1997.

7. Мактабда Огаҳий ижодини ўрганиш. Муаллифлар: Қ.Султонова, Н.Мадаминова. – Т.: 2003.

8. Пирназаров М. Мактабда Уйғуннинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.- Т.: Ўқитувчи, 1972.

Савол ва топшириқлар

1. Адибларнинг ҳаётини ўрганишнинг қандай маърифий-тарбиявий аҳамияти бор?

2. Алоҳида олинган бир синфдаги Адабиёт дарслиги асосида адиблар ҳаётининг ўрганилишидаги умумий жиҳатларни белгилаб чиқинг.

3. Уларда бевосита адибнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги савол ва топшириқларни ўрганинг. Уларнинг ёнига ўзингиз яна қандай савол ва топшириқларни қўшган бўлар эдингиз?

4. Замондош ижодкорларнинг ҳаётини ўрганишда қандай қўшимча имкониятлар mavжуд. Улардан қай тарзда фойдаланиш мумкин?

5. Ўтмишда яшаб ижод этган адибларнинг ҳаётини ўрганишда буюк замондошларнинг фикр-мулоҳазалари қандай аҳамият касб этади?

АДАБИЙ-НАЗАРИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ЎРГАНИШ

Р е ж а:

1. Адабий таълимда адабий-назарий тушунчаларнинг ўрни ва аҳамияти.

2. Адабий-назарий тушунчаларни ўрганишда адабий танқидчилик материалларидан фойдаланиш.

Таълимнинг айрим босқичларида адабий-назарий тушунчаларни беришнинг мазмуни, ҳажми ва изчиллиги масалалари алоҳида тадқиқ этилиши керак. Таълим босқичларида адабий материаллар қандай берилиши керак, уларга оид бўлган назарий тушунчаларнинг мазмуни ва ҳажми қандай бўлиши керак, деган саволлар амалиётда тез-тез учраб туради.

Бу жараёнда бевосита адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш билан бирга, уларни ўрганиш ва ўзлаштиришга ёрдам берадиган адабий-танқидий қарашлардан фойдаланиш ҳам бор. Матбуотда, газета ва журналларда, адабий-танқидий йўналишдаги китобларда бундай қарашларга кенг ўрин берилади. Уларда тегишли бадиий асарларнинг илмий баҳолари ва шарҳлари келтирилган бўлади. Бундай ишлар ўқувчиларнинг умумий дунёқарашига, бадиий асарни тўғри англашлари ва ўзлаштиришларига, ундаги ўзига хосликларни тезроқ ва теранроқ тушуниб олишларига имкон яратади. Бунинг натижасида эса уларнинг маънавий оламлари янада бойийди, бадиий-эстетик ривожланишларида қўшимча омил пайдо бўлади, энг муҳими, уларнинг адабий саводхонлиги кўтарилади.

Адабиёт дарсларини ташкил этишда адабий-танқидий мақолалардан классик адабиётни ўрганишда ҳам, замонавий адабиётни ўрганишда ҳам фойдаланиш мумкин. Ўқувчиларнинг умумий тайёргарлиги, ўқитувчининг дарсни ташкил этишдаги ўзига хос ёндошувларидан келиб чиққан ҳолда айрим адабий-танқидий мақолалардан тўлиғича, айримларидан қисман фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. «Авесто» обидасини ўрганиш жараёнида Х.Ҳомидовнинг «Авесто» файзлари», Билга хоқон, Тўньюқуқ, Кул тигин ёдномаларини ўрганишда Н.Раҳмоновнинг «Турк хоқонлиги», Ўлмас Умарбековнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида танқидчи И.Фафуровнинг «Адабий қаҳрамонларга хатлар»идан¹ бемалол фойдаланиш мумкин. Худди шунингдек,

¹ Фафуров И. Ям-яшил дарахт. Адабий-танқидий мақолалар. - Т.: Фафур Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда кўплаб навоийшуносларимизнинг асарларидан, жумладан, Иззат Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари»дан¹, Aziz Қаюмовнинг бир қатор китобларидан² фойдаланиш яхши самаралар беради. Мумтоз адабиётни ўрганиш жараёнида тасаввуф фалсафаси муаммоларига рўпара келинади. Ушбу жараёнда алоҳида олинган ижодкорларнинг асарларини таҳлил қилиш асосида тасаввуфнинг анчайин мураккаб масалаларини бир қадар содда ва аниқ тавсифлаб берган олимлар: Н.Комиллов³, Ҳ.Ҳомидов⁴, И.Ҳаққулов⁵, Ё.Исҳоқов⁶ ва бошқаларнинг тадқиқотларига суяниш мумкин.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, мумтоз адабиёт ҳақида гапирилганда уларнинг барчасини ёпласига тасаввуф адабиёти сифатида баҳолаш ва таҳлилда ҳам шунга интилиш ўзини оқлайдиган нуқтаи назар эмас. Ҳар бир ҳолат алоҳида ёндошувни тақозо этишини унутмаслик керак. Зеро, «шундай ижодкорлар борки, на истъодод йўналиши, на дунёқароши, на воқеликка муносабати уларни сўфий дейиш ёки мутасаввуфлар сафига кўшишга имкон беради. Ҳаётини эҳтироси баланд, қалбидан халқ ва юрт дарди чуқур ўрин эгаллаган бундай ижодкорларнинг асарларини мажбуран тасаввуфга келтириб боғлаш уларнинг санъаткорлик мавқеини юқори кўтармайди, аксинча, пасайтиради»⁷. Ўз ўрнида келган талқин ва таҳлиллар эса ўқувчиларнинг адабий дидини оширади, уларнинг умумий адабий тайёргарлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Академик Алибек Рустамов тасаввуф адабиётидаги айрим образлар моҳиятини очиб берар экан, жумладан шундай мисолларни келтиради:

«Шеърда «май» сўзи ва унинг маънодошлари истиора тарзида илму маърифат ва ишқу муҳаббат маъноларида қўлланиши мумкин. Сўзни назарда тутмасдан шу сўз билдирган нарсанинг ўзини

¹ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. - Т.: Фағур Ғулом номидан Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.

² Қаюмов А. «Сади Искандарини». - Т.: Фағур Ғулом номидан Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975; «Ҳайрат ул-аброр» талқини - Т.: Фағур Ғулом номидан Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

³ Комиллов Н. Тасаввуф ёки қиммат инсон ахлоқи. Биринчи китоб. - Т.: Ёзувчи, 1996; Тасаввуф. Иккинчи китоб. Таҳлил асрори. - Т.: Фағур Ғулом номидан Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999.

⁴ Ҳомидов Ҳ. Тасаввуф алломадари. - Т.: Шарқ, 2004.

⁵ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва исърофит. - Т.: Фағур Ғулом номидан Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.; Тасаввуф Сабқлари. Бухоро, 2000.

⁶ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси («Ҳазоини ул-маоний» асосида). - Тошкент, Фан, 1983.

⁷ Ҳаққул Иброҳим. Ким нимага таянади? Адабий суҳбатлар. - Тошкент, Зарм, 2006, 77-бет.

эътиборга олганда, яъни, Масалан, «май» сўзини эмас, майнинг ўзини илму маърифат ва ҳоказоларнинг тимсоли деб тасаввур қилинганда, буни «ишора», «рамз» ёки «символ» деб атайдилар. Агар шу тасаввурга асосланиб яна сўзга қайтилса-ю, сўзнинг маъноси назарга олинса, буни рамзий ёки символик маъно дейилади. Агар рамз ёки символлар системаси эътиборга олинса, буни «ишорот», «рмуз» ёки «символика» дейдилар.

Энди шоир сўзларини, жумладан, «май» сўзини ўз маъносидан ёки истиора тарзида қўлланганини қандай биламиз, деган савол туғилади. Бунинг жавоби шундай:

Биринчидан, шоирнинг қайси адабиётга мансублигини назарга олиш керак. Қабих адабиёт вакилидан маърифат эмас, фисқу фужур ўрганиш мумкин. Классик шоир ва буюк олимдан эса ичкиликбозликнинг тарғиб қилишини кутиш мумкин эмас.

Иккинчидан, асарнинг мавзуи ва мазмунини ҳисобга олиш керак. Агар мавзу ичкилик ҳақида бўлса, «май» сўзи ва унинг маънодошлари асар мазмунинида бўлади ва бунда шоирнинг ичкиликка бўлган муносабати баён қилинади. Агар мавзу илму маърифат бўлса, мазкур сўзлар асарнинг формасида бўлади ва бу ҳолда улар ўз маъносидан қўлланмаган бўлади.

Учинчи белги шундан иборатки, мазкур сўзлар ичкилик даражасига сикмайдиган мутлақ тушунчаларга нисбатан қўлланган бўлади ёки шундай тушунчалар таркибида берилади. Масалан, шоир мен майни ток вужудга келмасдан илгари ичганман ёки «қабрим ёнидан ўтган одам, май ҳидига маст бўлади» деса, гап ичкилик ҳақида эмаслиги маълум бўлади.

Энди мисолларга ўтайлик. Майпарастликда машхур бўлганлиги учун Умар Хайёмдан бошлаймиз. Умар Хайём буюк олим бўлган. Шунинг учун унинг ўзига мансуб рубойларида «май» сўзи ва унинг маънодошлари илм ва унинг лаззатини ифодалаш учун истиора қилинади.

Илмий маълумотдан хабар топишнинг, айниқса, бирор илмий ҳақиқатни кашф қилишнинг кишига улуғ лаззат бағишлашини энг қадимги олимлардан тортиб ҳозирги олимларгача таъкидлаганлар. Кашф қилинган ёки идрок этилган ҳақиқатнинг даражаси қанча улуғ бўлса, унинг лаззати ҳам шунчалик лазизроқ бўлади. Бу лаззатни татиб кўрган олим илми ўзга мақсадлар учун, жумладан, обрў-ю шуҳрат, мансаб қозониш воситасига айлантирмайди»¹.

Бу адабий ҳодисаларни ўқувчилар томонидан жонли ва қизиқарли тушунилишига қўшимча имкон яратади. Қолаверса,

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987, 39-42-бетлар

фандаги янгиликлар дастлаб олимларнинг мақола ва тадқиқотларида юз кўрсатади. Биргина мисол келтирайлик. Фанда узоқ муддат «Гул ва Наврўз» достони Лутфийга нисбат бериб келинди. Маълум бўлишича, унинг Лутфийга алоқаси йўқ, аксинча у Хайдар Хоразмийнинг қаламига мансуб экан. Ёки Лутфийдек буюк бир шонрнинг Тошкентда туғилгани Шайх Аҳмад ибн Худойдод Гарозийнинг «Фунун ул-балоға» асари топилганидан кейингина маълум бўлди¹.

Бир асар ҳақидаги икки муаллифнинг фикрларини қиёслаб ўрганиш ҳам ўқувчиларнинг мустақил, ижодий фикрларининг шаклланиши ва ривожига муҳим омил бўла олади.

Бу жиҳатдан айрим илмий, илмий-оммабоп журналларимизда. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Маърифат», «Ёзувчи», «Миллий тикланиш» ва бошқа газеталар саҳифаларидаги адабий-танқидий мақола ва материаллардан, давра суҳбатларидан фойдаланишнинг имконлари кўп. Бу ишларни ташкил этишда кўпроқ юқори синфлардаги, айниқса академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги имкониятларга таяниш мақсадга мувофиқ бўлади.

«Танқидчиларнинг мақолалари, адабий қайдлар ўқувчилар учун мазмун ва методик жиҳатдан бадий матнни таҳлил қилишнинг намунаси бўлиб хизмат қилади. Танқидий мақола билан аввал ўқитувчи раҳбарлигида, кейинроқ мустақил равишда танишар экан ўқувчи унинг тезисларини тузади, конспект ёзади. шу йўл билан у муаллиф томонидан асарни таҳлил қилишдаги танлаган йўлини ўзлаштириб боради; унинг ижтимоий-фалсафий ва эстетик нуқтаи назарини, қаҳрамонларга баҳосини англаб етади; шу асарда қўйилган долзарб муаммоларни излаш ва ҳал қилишни ўрганади; танқидий матнда муаллифнинг шахсий ўй-фикрлари билан кўчирмалар ва матндан ташқаридаги материаллар билан уйғунлаштиришнинг амалий ҳолатлари билан танишади. Буларнинг барчаси ўқувчига ўрганилаётган бадий асар ҳақида ўз тасаввурларини яратишга, бадий ва дарслик китоблари билан муомала қилишнинг ўз методикасини ишлаб чиқишга ёрдам беради»².

Аmmo адабий танқидчилик материалларидан фойдаланишда

¹ Қаранг. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т: Ўқитувчи, 1997.; Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т: Фан, 1996.

² Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О.Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия». 2-е издание, стереотипное. 2002. – с.247.

ҳам тегишли меъёр ва мезонларга амал қилиш шарт. Ўқувчиларни адабий танқидчиликдаги мавжуд хилма-хилликларга одатлантириш, уларда «ножоизроқ» мулоҳазалар оқимига нисбатан ҳам «иммунитет» ҳосил қилиниши керак. Танқиддаги бир ёқдамалик ўқувчиларни нотўғри йўлга бошлаб қўйиши мумкин. Адабий, бунинг устига адабий-назарий тайёргарлиги ҳали анчагина паст бўлган ўқувчиларда бундай тасаввурлар барқарорлашиб, ҳатто бир умрли хулосаларга айланиб қолишидан асранган маъқул бўлади. Шу ўринда адабиётшунос А.Расуловнинг Ойбекнинг танқидга муносабати билан боғлиқ бўлган бир мисолини эсга олиш мумкин: «Ойбек «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» мақоласида Абдураҳмон Саъдийнинг «Тўрт шеърлар тўплами тўғрисида» шарҳ-тақризига муносабат билдириб, жумладан, мана бу фикрларни таъкидлайди: «Танқидчи асарларни конкрет анализ қилиш натижасида ўз ҳукмларини чиқариши керак. Саъдийнинг ҳукмлари асарнинг анализидан келиб чиқмайди. Кўпинча фактлар, шоирнинг қарашлари, фикрлари «қийшиқ ойна» орқали кўрсатилади. Шеърларга танқидчи ўз кайфига яраша, ўзи истаганча маънолар тиқишга тиришадики, бу билан танқид объектив аҳамиятдан маҳрум этилади»¹.

Демак, бу борада ҳам ўқувчиларда мустақил ва ижодий нуқтаи назарни шакллантирмасдан туриб тегишли мақсадларга эришиб бўлмайди. Кейинги пайтларда ўқитувчиларга мўлжалланиб яратилаётган бир қатор ўқув қўлланмаларда бу борада яхши тажрибаларнинг тўпланиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади. Уларда айниқса, ёш ўқитувчилар учун катта наф ва манфаатлар мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. Адабий-танқидий тушунчаларнинг шакллантирилишидаги асосий талаблар нималардан иборат?

2. Дастурлар асосида умумий ўрта таълим мактабларининг ҳар бир синфида ўрганиладиган адабий-назарий тушунчаларнинг қиёсий жадвалини тузинг.

3. Ойбекнинг юқоридаги фикрини яна бир марта ўқиб чиқинг. Унда қандай рационал мағиз борлигини изоҳлаб беринг.

¹ Расулов А. Танқид. Таққин, Баҳолаш. – Т.: Фан, 2006, 17-бет.

АДАБИЁТ ЎҚИТУВЧИСИ

Р е ж а:

1. Адабиёт ўқитувчисига қўйиладиган умумий талаблар.
2. Адабиёт ўқитувчисининг касбий ҳамда ахлоқий-маънавий фазилатлари.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида сўзлаган нутқларида, жумладан, шундай деган эди:

«Тарбиячиларнинг ўзларига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз.

Менинг фикримча, таълим-тарбия тизимини ўзгартиришдаги асосий муаммо ҳам мана шу ерда. Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин, деб талаб қиламиз. Аммо замонавий билим бериш учун, аввало, мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак»¹.

Адабиёт ўқитувчиси ўқувчилардаги мустақилликни, ижодкорликни тарбиялашда алоҳида роль ўйнайди. Бу ундан ҳар бир ўқувчидаги алоҳида хусусиятларни жуда мукамал даражада сезишни, унинг адабиётга бўлган ҳавасини оширишда фойдаланишини тақозо этади. Зеро, «Ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиларини тинглашлари учун. Ўқитувчининг ўзи ўқувчиларини, оламнинг кўповозлилигини тинглай олиши шарт»².

Улуғбек Ҳамдамнинг «Исён ва итоат» романида шундай лавҳа бор: «Шунда ўшанда ...дарс вақти эди. Битирувчи синф болаларидан бир нечтаси дарсга кирмай теннис ўйнашаётган экан. Олдиларига келиб, ўйинни тўхтатиб, дарсга киришларини талаб қилдим. Шунда ўша... Садр «Кирмаймиз, бир ҳафтадан кейин мактабни битирадиган бўлсак, ўқидик нима-ю, ўқимадик нима?» деди. Жаҳлим чиқса-да тушунтирмоқчи бўлдим. Интизом, мактабга, ўн йил таълим - тарбия берган ўқитувчига ҳурмат ҳақида гапирдим. Бефойда. Қайтага ошқора кибр билан

«Қўлингиздан нима келади, мен дарсга кирмайман» - деди.

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил 29 август. // Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент, Шарқ, 1997. 7-бет.

² Айзерман А.С. Испытание доверием. Записки учителя. - М.: - Просвещение, 1991 с.188.

Тўғриси, етти-саккиз йилдан бери мактабда ишлаб, ўқувчидан бунақа муомала кўрмагандим. Дадил бориб, қўлидаги ракеткани олмоқчи бўлудим кўкрагимдан шунақа туртиб юбордики, орқамга кетиб тойиб йиқилдим. Шериклари пиқиллаб, у эса хохолаб кулишди. Мен довдираб қолдим. Уша аснода гўёки иккига бўлиниб кетдим. Битта парчам бу ҳолатни – ўз ўқувчиси томонидан ҳақоратланиб тупроққа беланиб ётган ўқитувчини кўриб турарди ва айнан шу парчам яраланган шердек наъра тортганча олдинга ташланади. Ҳушимга келганимда Садр ерда ағанаб ётарди. Шерикларининг айтишича, мен бир тарсаки қўйган эканман. Судда бўлса...

- Садрнинг отасини билмасмидинг, учига чиққан фирибгар, муттаҳам. Боласи ҳам шундай-да. Улар атайин ҳам шунақа можаро қидириб юришади. Сен эса шартта илиниб ўтирибсан.

- Ҳа устоз, буни кейин... пул талаб қилишганда тушундим. Шунда берган аризамизни қайтариб оламиз дейишди. Мен бир сўм ҳам бермадим. Отаси икки-уч келди, «шу пулни бергин-да қутилгин, ёш жонингни ая, жувонмарг бўлиб кетмагин», деди. «Пулсиз ҳам аризангизни қайтариб олсангиз-чи, ахир бир жойининг, бир маҳалланинг одамимиз-ку!» десам, «Яхшиликча берсанг бердинг, бўлмаса, амалдор укамга айтиб умрингни қамоқда чиритаман!...» - дейди палит.

- Ҳм ... шунақа деганмиди... - табиб бошини сарак-сарак қилди. Тушундим, ўғлим, тушундим. Етар, ортиқ гапирма. Тур ўрнингдан, яна бир бағримга босай,- табиб ўзига иккита келадиған алтқомат Акбарни эгиб қучоқлади, сўнг нешонасидан ўпди-да «йўлга чиқишинг керак, ўғлим!...» деди¹.

Акбарнинг асардаги мавқеи, унинг маънавий оламини таҳлил қилишдан тийилган ҳолда, ўқитувчи шахсининг ўқувчи билан муносабатидаги бундай ҳолатларнинг амалиётда учраб туриши мумкинлигини эътироф этишга тўғри келади.

Абдулла Авлоний инсон шахсининг камол топишида, унинг тарбиясида муҳим бўлган бир қатор омилларни санайди: «Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур? – деган савол келаду. Бу савола, «биринчи уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи – мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур», деб жавоб беради. Аммо ўша даврдаги ўқитувчи ва мударрисларга эътирозларини ҳам айтиб ўтади: «Мақсади пул, маслаги шухрат, юқори мактабларда ўкумаган усули таълим, кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари

¹ Улугбек Ҳамдам. «Исён ва итоат». Роман. Тошкент. «Янги аср авлоди», 2003, 7-бет

дорулмуаллимин»ларда ўқумаклари, сўнгра дарс бермаклари лозимдур»... «Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтихон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидин кечуб, замонға мувофиқ равишда дарсларини истилоҳ қилуб, имтихон бирла ўқутмаклари лозимдур»...¹ Бошқа бир ўринда эса у шундай ёзади:

«Илм ўрганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак, муаллимдан таълим олмак лозим, ақлсиз кишилар на мактабга кирар ва на муаллимни билур».

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида «Ватанни суймак» деган алоҳида сарлавҳа берилган. Унда, жумладан, қуйидаги фикрлар баён этилади:

«Биз туркистондилар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб ҳижрат қилурлар эди».

Ўқитувчи шахси ҳақида гап кетганда В.Г.Белинскийнинг қуйидаги фикрларини назардан қочирмаслик зарур: «Бола тарбиялаш учун сизга топширилган: шуни унутмангки, у ўсмир, кейин эса йигит бўлиб етишади, қарабсизки, эркак ҳам бўлиб қолади, шу боисдан унинг қобилияти такомилини кузатиб боринг ҳамда, шунга кўра, тарбия усулларингизни ўзгартиринг, ундан ҳамиша юқори туринг; акс ҳолда, ҳолингизга вой: сиз билан юзма-юз туриб устингиздан ақлади. Уни ўргатар экансиз, ўзингиз яна ҳам кўпроқ ўрганинг, акс ҳолда, у сизни ортда қолдириб кетади: болалар тез ўсишади»².

Абдулла Авлонийнинг тарбия турлари борасидаги қарашлари ҳам эътиборлидир. У жисмоний тарбия (бадан тарбияси), ақлий тарбия (фикр тарбияси), Ахлоқий тарбия (ахлоқ тарбияси) борасида алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтади.

Ўқитувчининг ўзи ўқитаётган фан асосларини мукамал билиши, билганларини ўқувчиларига еткази олиш даражасигина эмас, ҳатто унинг ўзини тутиши, нутқи ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. М.В.Кларин бу ҳақда шундай дейди: «ўқитувчи томонидан қўлланадиган паузанинг давомийлиги сингари «майда нарса» ўқув

¹ – Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд. Пандлар, ибраглар, набийлар ҳасти, драмалар, мақоалалар, саёхат хотиралари.. Тўловчи ва нашрга ташёрловчи Б.Косимов. – Тошкент, Маънавият, 1998. 9-бет., 37-бет.

² Белинский В.Г. Адабий орзулар. Адабий-танқидий мақоалалар. Тошкент. Алабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 35-бет.

диалогининг, синфдаги ўзаро ҳамкорликнинг характерига сезиларли таъсир ўтказали»¹. Худди шу фикрларни давом эттириб бошқа бир психолог – методист Е.В.Коротаева шундай ёзади:

«Агар «жавобни кутувчи пауза» ўқитувчи томонидан уч секунддан беш секундгача чўзилса, мулоҳазалар сони ортади, жавобларнинг давомийлиги кўпаяди, ўқувчиларнинг ўзларига бўлган ишончлари кўтарилади, уларнинг мулоҳазаларида далиллар кучаяди, муҳокамага ўқиш даражалари унчалик юқори бўлмаган ўқувчилар ҳам кўшила бошлайди, болалар орасидаги ўзаро ҳамкорлик кучаяди ва бошқалар»².

Йирик методист олим А.Зуннунов таъкидлаганидай: «Адабиёт ўқитувчиси ўзини ўқувчиларга бахшида этиши, ўзи бажараётган ишнинг халқ маънавий ҳаётидаги аҳамиятини, ҳар бир инсон бадиий адабиётсиз камолотга эриша олмаслигини ўз ўқувчилари онгига, қалбига сингдириши лозим. Ўқитувчилик касби ҳар бир адабиёт ўқувчисидан ўзини доимий суратда камол топтириб, ўзида бадиийликка мойилликни ва ижодкорликни ўстириб боришни талаб этади. У эгаллаган касб жамиятдаги ижтимоий тузум, идеология ва маданий ҳаётга боғлиқ ҳолда янги маънога эга бўлиб боради»³.

Адабиёт ўқитувчисининг асосий касбий-педагогик фаолияти қирраларини алоҳида ўрганган Р. Келдиёров бу соҳа эгаларида бадиий ижрочилик маҳоратининг мавжудлигига алоҳида эътибор қаратади⁴. «Бадиий ижрочилик ўқувчига ҳаёт лавҳаларида, адабий асарнинг сирли манзараларида гўзалликни кўрсатишдан иборат. Бу борада ҳар бир дарс қайта такрорланмайдиган ўзига хос ижодий жараён бўлиб, ўқитувчи унинг муаллифи, ижрочиси, режиссёри сифатида ўз маҳоратини намоён этади». Бу эса «ўқувчиларнинг эстетик завқини оширади, уларнинг тафаккурини, ҳис-туйғуларини ривожлантиради, маънавиятини шакллантиради».

Савол ва топшириқлар:

1. *Ўзингизга дарс берган адабиёт ўқитувчининг қайси фазилатлари Сизга ёқади. Нима учун?*

2. *Р.Келдиёровнинг «Адабиёт ўқитувчиси фаолиятининг муҳим қирраси» (Тил ва адабиёт таълими, 1998, 1-сон, 41-44-бетлар) мақоласини ўқиб чиқинг. Унга муносабатингизни билдиринг.*

¹ Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных поисках. – М., 1994. – С.193

² Коротаева Е.В. Особенности реального взаимодействия учителя и учащихся. – // Русский язык в школе. – 2001, 1, с.7

³ А.Зуннунов ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси. 74-75-бетлар

⁴ Келдиёров Р. Адабиёт ўқитувчиси фаолиятининг муҳим қирраси. – // Тил ва адабиёт таълими. 1998. 1-сон, 41-44-бетлар

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ

Р е ж а:

1. *Адабиёт дарсларининг ўзига хос хусусиятлари.*
2. *Адабиёт дарсларининг шакл ва турлари.*
3. *Адабиёт дарсларида муаммоли таълимнинг ўрни ва аҳамияти.*

Адабиёт ўқитишнинг ўзак нуқтасини адабиёт дарслари ташкил этади. Айни мана шу жараёнда ўқитувчи ва ўқувчи мулоқотларининг олий нуқтаси кўзга ташланади. Айни шу ерда улардаги хилма-хил нуқтайи назарларининг ўзаро рўпара келиши содир бўлади. Адабиёт дарсларини тасниф қилишда бир қатор қарашлар мавжуд. Улардан энг кенг тарқалганлари сифатида анъанавий ва ноанъанавий адабиёт дарсларини ажратиш мумкин.

Шундай экан, адабиёт дарсининг мазмуни қандай бўлиши керак, у қандай типологик хусусиятларга эга, адабиёт дарсининг самарадорлиги нималарга боғлиқ, бунда ўқитувчининг ўрни ва мавқеи қандай белгиланади, ўқувчининг адабий жиҳатдан ривож учун қандай йўл-йўриқлар тугилади, адабиёт дарсларининг ташкилий жиҳатларида қандай ўзига хосликлар бор? каби қатор саволлар пайдо бўлади. Гарчи адабиёт ўқитиш методикасига оид кўплаб тадқиқотларда бу саволларга хилма-хил жавоблар берилган бўлса-да, амалиётчи ўқитувчилар уларга берилган яхлит ҳолдаги аниқ жавоб ва кўрсатмаларга муҳтож бўлиб турибди.

Адабиётга оид дарсларнинг шакллари кўп. Энг кўп тарқалган турлар сифатида маъруза, суҳбат, семинар, конференция, баҳс-мунозара, мусобақа ва бошқа дарсларни кўрсатиш мумкин.

Адабиёт дарсларининг назарий жиҳатлари ҳақида М.И.Махмутов, М.Н.Скаткин, Ю.К.Бабанский, В.В.Голубков, Н.И.Кудряшев, О.Ю.Богданова, Г.И.Беленький, Л.Н.Лесохина, Л.С.Айзерман, Е.Н.Ильин, А.Зуннунов, М.Мирқосимова, Қ.Йўлдошев, С.Матжонов ва бошқа методист олимларнинг тадқиқотлари мавжуд. Уларда адабиёт дарсларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларга қўйиладиган замонавий талаблар, адабиёт дарсларида ўқувчилар фаолиятини йўлга қўйиш ва уни фаоллаштириш, замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан фойдаланиш, дарс самарадорлигини ошириш, адабиёт дарсларининг маърифий, тарбиявий, эстетик жиҳатлари, бадиий асарни таҳлил қилишда адабиёт

дарсларининг ўрни ва аҳамияти, бунда ўқувчиларнинг мустақил, ижодий ишларини ташкил этишнинг йўл ва усуллари ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Мазкур тадқиқотлар назарий жиҳатдангина эмас, амалий жиҳатдан ҳам ўқитувчиларимиз учун дастуруламал бўла олади.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар билан ишлашнинг турли шаклларида фойдаланиш имконлари мавжуд. Хусусан, гуруҳ билан ва ҳар бир ўқувчи билан алоҳида ишлашнинг қўшиб олиб борилиши яхши самаралар беради.

Адабиёт дарсларида ўқитувчи шахсининг мавқеи алоҳида ўрин тутати. Айнан мана шу шахс дарснинг мақсад ва вазифаларини, адабий материални танлашни, қайси мавзуларни ўтишда қандай метод ва шакллардан фойдаланишни белгилайди, дарс жараёнининг ташкил этилишини бошқариб боради.

Адабиёт дарсларнинг олдига қўйилган педагогик вазифаларнинг ечилишидаги воситалар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Адабий материалнинг мазмуни.
2. Уни ўрганиш усуллари.
3. Ўқитишнинг техник воситалари.
4. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини амалга ошириш имконини берадиган дидактик материаллар.
5. Ўқувчилар фаолиятини ташкил этиш.
6. Ўқитувчи шахси (М. Н. Скаткин)

Адабиёт дарсларининг таркибий қисмлари ва бу қисмларнинг ўзаро муносабатлари алоҳида эътиборга молик¹. Аънанавий дарсларда одатда дастлаб уй вазифаси ёппасига сўраб чиқилади, кейин янги мавзу ўтилади, у мустақамланади, ўқувчиларга уй вазифаси топширилади. Бу жараёнларни ташкил этиш ва амалга оширишда етакчи шахс сифатида ўқитувчи майдонга чиқади. Узоқ йиллар давомида ҳукмронлик қилиб келган мазкур шакл бугунги кунда замонавий талабларга жавоб бермай қолди. Шунинг учун ҳам унинг ўрнига янгича шакл ва усуллар кириб келяпти, таълим жараёнида янгича педагогик технологиялар даври бошланди, деб айта оламиз.

Эндиликда илғор адабиёт ўқитувчилари дарсни уй вазифасини сўрашдан эмас, тўғридан-тўғри уй вазифасини беришдан, янги мавзуни баён этишдан, ўқувчиларга мустақил вазифалар топширишдан бошлаётганлари одатдаги ҳолга айланиб бормоқда.

¹ Махмутов М. И. Современный урок и пути его реализации. — М., 1978

Бу жараёнларда, айниқса, ўқувчи шахсининг фаоллашувига имкон бералган усул ва шаклларга устиворлик берилаётганлиги очиқ сезилади.

Дарсда ўқувчиларнинг олдин олган билимлари фаоллаштирилади, уларда янги тушунчалар, кўникма ва малакалар шакллантирилади. Адабиёт дарслари ҳам одатда, янги билимларни бериш, мавжуд билим ва малакаларни мустаҳкамлаш, ўтилганларни такрорлаш, ўқувчилар эгаллаган билим, кўникма ва малакаларни назорат қилиш каби турларга бўлинади.

Алоҳида адиблар, адабий асарлар, улар яшаган ёки асар яратилган тарихий даврлар билан боғлиқ ҳолда эса кириш машғулотлари, ўқиш, бадиий асарни гаҳли қилиш яқунловчи машғулотлар ташкил этилиши мумкин.

Бевосита материалнинг мазмуни ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда бадиий асарнинг ўзини, адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш, ўқувчилар нутқини ўстириш каби дарслар ажратилади. Бадиий асарни идрок этиш, унинг матни устида ишлаш, асар устидаги умумлаштирувчи ишларни ташкил этиш билани боғлиқ бўладиган дарслар ҳам мавжуд.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар олган билимларини, эгаллаган кўникма ва малакаларини назорат қилиш ҳам муҳим амалий аҳамиятга эга. Кейинги пайтларда бу соҳада айниқса, тест саволларига жавоб олиш йўли билан ўқувчилар билимини баҳолаш кенг ёйилди. Айрим тарихий саналарни билишда, ёзувчининг ҳаётига, адабий асарнинг яратилишига боғлиқ факт ва ҳодисаларни ўрганиш билан алоқадор ҳолда бу усулдан фойдаланиш яхши самаралар беради. Аммо ўқувчининг адабий асарни идрок этиш даражасини, унинг адабий қобилият ва истеъдодини тўла билиш ва баҳолаш учун фақат тест синовларининг ўзи камлик қилади. У оғзаки суҳбат, ўқувчиларнинг ёзма нутқ малакаларини кузатиш билан қўшиб олиб борилсагина баҳолаш тўлақонли, мукамал ва бенуқсон бўлади.

Адабиёт дарсларининг самараси ҳақида гапирганда, биринчи навбатда, унинг ўқувчи шахсининг камол топишидаги фойдалилиги назарда тутилади. Бунда, табиийки, унинг фикрлаш қобилиятига ижобий таъсир ўтказиш имконияти асосий ўрин тутди. Адабиёт дарслари шундай ташкил этилиши керакки, ўқувчилар бутун дарс давомида ўқув фаолиятининг ичида бўлсин, бирор дақиқа бўлсин ижодий ишлаш имкониятидан ташқарида

қолмасин. Биз буни бежиз айтаётганимиз йўқ. Айрим тадқиқотчиларнинг гувоҳлик беришича, *«анъанавий мактабларда ўқувчилар меҳнат таълими, хорижий тиллар, жисмоний тарбия дарсларида, амалий ҳамда назорат ишларини бажариш вақтида энг фаол тарзда иштирок этишади. Қолган барча аралаш типдаги дарсларда ўқувчининг дарсдаги фаоллиги жуда пастлигича қолмоқда. Тахминан тўртдан бир қисм ўқувчиларгина эътиборли, меҳнаткаш, қолган (75 %гача) кам ҳаракат, тахминан 1/4 и дарсда умуман ишламайди»*¹.

Агар руҳшунос олимларнинг соғлом туғилган болаларда қайсидир бир соҳага табиий равишда қобилиятнинг бўлмаслиги мумкин эмаслиги ҳақидаги хулосаларини назарда тутадиган бўлсак, бундай натижалар учун болалар, ўқувчилар айбдор эмаслигини тан олишга тўғри келади. Бундай кўрсаткичларнинг бош омили дарсларни ташкил этишдаги асосий методлар, ўқитувчининг иш тажрибаси ва педагогик маҳорати билан чамбарчас боғлиқдир.

Тошкент шаҳридаги 70-мактабнинг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси, илғор ўқитувчиларнинг Республика танлови ғолиби Дилфуза Фаниеванинг эътирофича, синфда ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий фаолиятлари ҳукмронлик қилмас экан, бу ерда уларнинг фаол иштироки ҳақида, тўлақонли ўзлаштиришлари ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг ҳам назарий, ҳам амалий аҳамияти мавжуд. Мустақил фикрлаш кўникмасига эга бўлган ўқувчининг билими кенг ва чуқур, пишиқ ва барқарор бўлади. Бундай ўқувчилар билимларини турли шароитларда амалиётда қўллай оладиган бўлишади. Мустақил ишлар туркумига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ўқувчиларнинг ақлий-иродавий, жисмоний кучларини талаб этадиган ишлар;
- муайян билимларни эгаллаш билан боғлиқ ишлар;
- бевосита амалий топшириқларни бажаришга йўналтирилган ишлар;
- муаммоли вазиятни ҳис этиш ва уни бартараф қилиш билан боғлиқ ишлар;
- топшириқ ёки вазифани бажариш жараёнида ижодий ёндашишни талаб қиладиган ишлар;

¹ Капустин Н.П. Педагогические технологии адаптивной школы. – М.: АCADEMIA, 2001 с.29.

Мақсадига кўра эса мустақил ишларни қўйиладигича ажратиш мумкин бўлади:

1. Янги билимларни ўзлаштиришни кўзла тутадиган мустақил ишлар.

2. Олинган билимларни амалиётга татбиқ қилиш билан боғлиқ мустақил ишлар.

3. Такрорлаш билан алоқадор бўлган мустақил ишлар.

4. Ўқувчиларнинг олган билимлари, эгаллаган кўникма ва малакаларини текшириш, назорат қилиш ҳамда уларни баҳолаш учун қўлланиладиган мустақил ишлар.

В.П.Стрезокосин мустақил ишларнинг қўйидаги турларни кўрсатади:

1. Дарсликлар билан ишлаш.

2. Маълумотнома характеридаги адабиётлар билан ишлаш.

3. Мисоллар устида ишлаш ва уларни қиёслаш.

4. Ўқув машқларини бажариш.

5. Иншо ва баёнлар ёзиш.

6. Ҳар хил чизма, жадвал ва расмлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган мустақил ишлар.

Ўқитувчининг ўз дареи олдига қўйган мақсади, таълим муассасасининг белгиллаган вазифасига кўра таълим муаммоли ёки оддий – муаммосиз бўлиши мумкин. Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ривожлантиришни асосий мақсад қилиб олган педагогик жамоа, уларнинг ижодкорлигига йўл излаётган ўқитувчилар муаммоли таълимни четлаб ўтишолмайди. Муаммоли таълимни танлаган ўқитувчи ҳам, педагогик жамоа ҳам ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларни тўғри ва самарали ҳал этиши мумкин.

Шундай экан, биз дастлаб бир саволни ўртага қўйишимиз ва унга жавоб излашимиз керак бўлади. Табиийки бу савол «Муаммоли таълим деганда нимани тушунамиз? Унинг моҳияти нимадан иборат?» тарзида шаклланади.

Дастлаб, муаммолилиқ тушунчасининг ўқув жараёнининг тузилишига, ўрганилаётган материалнинг мазмунига, ўқувчиларнинг ўқув-билув жараёнларини ташкил этиш усулларига, бу жараёнларни бошқаришга дахлдор эканлигини таъкидлаш жоиз. Бу нарса ўқувчиларга ўтиладиган дарснинг ўзини ҳам, улар олиши лозим бўлган билим, эгаллашлари лозим бўлган кўникма ва малакаларни ҳам қамраб олади.

Ўқитувчи қўлга киритадиган ютуқ, унинг педагогик фаолиятидаги

юксак самара кўп жиҳатдан муаммоли таълим жараёнини ташкил этиш назариясининг мазмуни ва моҳиятини нечоғлик англаб етганига, таълим методлари, техник воситаларини қанчалик ўзлаштирганига, олган назарий билимлари ва ўзи тўлилаган тажрибаларни амалиётга қанчалик узвий ва тизимли тарзда татбиқ этишга боғлиқ. Ўқитувчининг юксак назарий тайёргарлиги, ўз соҳасидаги фан асосларини пухта билиши, айти пайтда педагогика назарияси ва тарихидаги асосий кашфиёт ва қонуниятларни пухта эгаллаганлиги, методика соҳасидаги янгиликлар ичида яшаши муҳим омиллар қаторида туради. Лекин булар силсиласида дарс жараёнининг ўзини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки дарс ўқитувчининг борлигини намоён қиладиган жараён. Худди шу жараёнда ўқитувчи ўзининг бутун маҳоратини намоён қилиши, ўқитувчилкнинг санъаткорлик даражасидаги касб эканлигини амалда кўрсатиши ёки унинг аксига эришиши мумкин. Яхши ўқитувчининг дарси бир соатлик спектаклга айланади. Бунинг натижасида эса бутун синф шу фанга нисбатан айрича меҳр ва муҳаббат билан қарайдиган бўлади. Кўплаб ўқув предметларининг ўқувчилар томонидан «яхши кўриб қолинишига» айнан ўқитувчилар сабабчи эканлигини тасдиқловчи мисоллар жуда кўп.

Бугун жамиятимиз олдидаги асосий вазифа -- баркамол авлодни тарбиялаб етиштиришдан иборат. Баркамолликнинг белгиси нимада? Бу дастлаб, ёш авлоддаги фикрлаш қобилиятининг даражалари орқали белгиланади. Агар уларда юқори даражадаги фикрлаш қобилиятлари шаклланган бўлса, демак, мақсад амалга ошган бўлади. Бунинг асосий белгилари эркин ва ижодий фикрлашда намоён бўлади.

Муаммоли таълимнинг методлар тизими ҳақида М.Н.Скаткин ва И.Я.Лернерлар таснифи маълум ва машҳурдир. Уларга кўра:

- 1) тушунтирувчи - иллюстрацияли;
- 2) репродуктив;
- 3) муаммоли баён;
- 4) қисман изланувчилик;
- 5) тадқиқотчилик усуллари мавжуд.

Муаммоли таълимга асосланган дарсларнинг таркиби:

- 1) ўқувчиларнинг олдин олган билимларини фаоллаштириш;
- 2) Янги билимлар ва ҳаракат усулларини эгаллаш;
- 3) улардаги кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат бўлиши мумкин.

Муаммоли дарс кўрсаткичларининг энг асосийси унда изланувчилик элементининг мавжуд бўлиши билан белгиланади.

Демак, айни шу қисм муаммоли дарснинг асосий ички бўгинини ташкил этади. У:

- 1) муаммоли вазиятни юзага келтириш ва муаммонинг қўйиллигини таъминлайди;
- 2) тахминларни олға суриш ва фаразни асослашни тақозо этади;
- 3) фаразни исботлайди;
- 4) муаммонинг ҳал қилишнинг тўғрилигини тасдиқлашга хизмат қилади.

Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, ҳар бир адабий ҳодисага нисбатан ижодкорлик билан ёндошишларига имконият яратади. «Ҳар бир дарсда пайдо бўлган муаммоли вазият ўқувчиларда асарни бир бутун таҳлил қилишда фикрни фаоллаштиради, узлуксиз таҳлилни юзага келтиради. Муаммоли таҳлилда ўқитувчининг ўртага қўядиган саволидан ташқари, асар юзасидан ўқувчилар ҳам саволлар берадилар. Саволлар асосида қилинадиган таҳлилнинг афзаллиги шундаки, биринчидан, ўқувчилар таҳлилда қийинчиликни ҳис этадилар ва уларни енгишга ҳаракат қиладилар, иккинчидан, таҳлил бир мақсад томон йўналтирилиб, ўқувчилар умумий масалани ҳал қилишга имконият берадиган йўлни топишга ҳаракат қиладилар. Шу зайлда таҳлилда бир бутунлик ҳам юзага келади»¹.

Муаммонинг тўғри қўйилиши, муаммоли вазиятдан ўз ўрнида фойдаланиш қанчалик муҳим ва аҳамиятли, самарали бўлса, ундан нотўғри фойдаланиш, муаммоли вазият моҳиятини тўла идрок этмаслик шунчалик хато ва зарарлидир².

Буларнинг барчаси адабиёт дарсларининг мазмунни бойитиши, ўқувчи шахсининг маънавий жиҳатдан бойиши, эстетик жиҳатдан сезувчанлигининг, ҳиссиётларининг кучайишига ижобий таъсир кўрсатади.

¹ А. Зуннузов ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси. 118-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Хусеинбосва Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатини асосла-ри. – Тошкент, УЗИНКОМЦЕНТР, 2003, 55-бет.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА КЎРГАЗМАЛИЛИК

Ян Амос Коменскийнинг таъкидлашича, «Мумкин бўлган ҳамма нарса туйғуларнинг ҳис этилиши учун етказилиши керак»¹. Бошқа бир йирик педагог К.Д.Ушинский эса шундай ёзади:

«Бола хотирасида ниманидир ўрнаб қолишини истаган педагог имкони борича кўпроқ сезги органлари: кўз, қулоқ, товуш, мускул ҳаракатлари туйғуси, ҳатто, mumкин бўлса, ҳидлаш ва таъм билиш ҳам эслаб қолишда иштирок этиши ҳақида қайғуриши керак».

Адабиёт дарсларида кўргазмалиликнинг яна бир тури харита-схемалар бўлиши mumкин. Хусусан, Ўрхун – Энасой обидалари, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий сингари шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда бундай харита-схемалардан фойдаланиш катта самара беради.

Масалан, Муқимийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда адиб борган, асарларида тасвирланган шаҳар ва қишлоқларни кўрсатиб берувчи харита-схемалардан фойдаланиш mumкин. Бунда адибнинг шахсий ҳаёти, айниқса, «Саёҳатнома»ларидаги географик номлар асос вазифасини адо этади. Қолаверса, бу йўл билан предметлараро алоқанинг ўзига хос томонларига ҳам рўпара келинадики, бу ҳолат ўқувчиларнинг турли соҳадаги билимларини бир ерга жамлаш, улардан амалда фойдаланиш заруратини юзага чиқаради.

Аслида, умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда академик лицейларда ўрганиладиган ҳар бир шоир ва ёзувчининг ижоди ҳақида шундай харита-схемаларни тузиш имконияти мавжуд. Бунда ҳар бир ўқитувчи ўзига яқин бўлган маҳаллий материаллардан ҳам фойдаланса, нур устига нур бўлар эди.

Х.Ш.Яндариевнинг кўрсатишича, харита-схемаларни яратишда «асарларга чизилган иллюстрациялар, биографик материаллар, газета ва журналлардан қирқиб олинган парчалар, нодир ва нашр этилмаган расмлар, мактублар» ва бошқалардан фойдаланиш mumкин. «Карта-схемалар тузишнинг мақсади, дарсларни ранг-баранг қилиш, уни mumкин бўлган даражада тифизлаштириш, унга ўқувчиларнинг адабий билимларни олишга қизиқишларини

¹ Коменский Я.А. Великая дидактика. — Изб. Пед. сочинения. В 2-х томах. М.: 1982. - Т.1. стр. 384.

ва ижодий фаолликларини ошириш, шундай қилиб, улар меҳнатининг мазмунли ва қувноқ бўлиши учун қўшимча (жумладан, ўлкашуносликка оид) материалларни жалб қилишдан иборат».

Яна бир муҳим ҳолат мавжуд: дарсада, машғулотларда оқ-қора тасвирдан кўра рангли расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқроқдир¹. Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларига ншланган миниатюраларнинг турли йилларда нашр этилган намуналари бу жиҳатдан бебаҳо манба ва материал бўла олади.

Ёзувчи ва адибларимизнинг турли даврларда яратилган рангли расмлари, портретлари, оилавий ёки ижодий давралардаги рангли фотосуратлари ҳам ўқувчилар қизиқишига мос ва муносиб бўлади. Рус адабиёти ҳақида гапириб, профессор Е.Н.Колокольцев шундай ёзган: «Портрет жанри ўқувчиларнинг . . . тасаввурларини ойдинташғиринга ёрдам беради»². Бунинг натижасида ўқувчиларда янги шахс ҳақидаги фикр-мулоҳазалари тиниқлашади, уларнинг реал инсоний қиёфасини аниқроқ тасаввур этишади.

Дарс ўтишнинг бир қатор тамойиллари мавжуд. Дидактикада онглилик ва фаоллик, кўргазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлик, мустақамлаш, тушунарлилик, илмийлик, назария ва амалиёт бирлиги ўқувчиларнинг фаоллиги ва мустақиллиги ёки уларнинг ўқитувчига боғлиқ бўлиб қолишнинг чегарангизлиги етакчи тамойиллар ҳисобланади. Кўргазмалиликка педагог олимлар катта баҳо беришади. Аммо кўргазмалилик таълим-тарбия жараёнининг асосий мақсади эмас, балки асосий мақсадга эришишнинг муҳим воситасидир³. Бугун анъанавий кўргазмалар қаторига виртуал кўргазмалар тизими ҳам келиб қўшилмоқда. Деялик, адабиёт дарсида бир ижодкорнинг ҳаёти, ижоди, унинг асарлари ўрганилмоқда. Интернет тармоғида ҳозир айрим ёзувчиларнинг сайтлари пайдо бўлди. Айрим ижодкорлар ҳақида Интернетда анчагина маълумотлар жамланди. Масалан, Россияда www.pushkin.ru А.С.Пушкиннинг Умумроссия музейи сайти бўлиб, унда Пушкин яшаган жойларни кўриш ва буюк

¹ Ворошик А.И. О роли иллюстрирования в освоении орфографии и пунктуации. – Русский язык в школе. – 2001, № 1, с.36-37.

² Колокольцев Е.Н. Портрет на уроках литературы. // Литература в школе. 2006, № 6, с.6-12

³ Қарант. Зибўхонае тов Б. Педагогика. Педагогик олим ўқув юрталари учун ўқув қўлашмак. – Тошкент, 2006. 91-93-бетлар

адиб ҳақидаги айрим маълумотларни кўрсатиш мумкин. Анна Ахматова сайтида (www.muzeum.ru/muzeum.akhmatova/fountain_house) эса унга бағишланган портрет ва расмлар тизимини кўриш имконияти мавжуд. Орёл вилояти адабиёт музейлари ҳам алоҳида сайтда (www.litmusey.rc.ru) жамланган.

Ўзбекистондаги www.ziyo.uz сайтида ҳам шундай имкониятлар мавжуд. Унда фақат ўзбек адабиёти эмас, жаҳон адабиёти ҳақида ҳам тегишли маълумотларни олиш мумкин. Олдий слайдлар ёрдамида ҳам кўргазмалиликнинг ўзига хос шакли юзага келади. Компьютер слайдларидан фойдаланиш:

- фикр-мулоҳазаларни қисқа муддатда изчил тарзда баён этиш имконини беради;

- ўқувчи айти ҳодисани фақат эшитибгина қолмай уни ўз кўзи билан кўриб ҳам туради;

- айти ҳолатни бир неча вариантларда тавсия этиш имкони юзга келади;

- унга қайта-қайта мурожаат этиш мумкин бўлади.

Кўриш ва эшитиш билан боғлиқ бўлган кўргазмалилик ўқувчидаги ижодий тасаввурни фаоллаштириш билан омухталашиб синфдаги адабий асар таҳлиliga жиддий ижобий таъсир кўрсата олади. Бунинг натижасида эса ўқувчи ўзи ўқиган нарсасига мустақил муносабатининг шаклланиш жараёнини тезлаштиради ҳамда бу соҳадаги билимларини мустаҳкамлайди.

Айниқса, юқори синфларда бадиий асар таҳлили тобора кенгроқ ва чуқурроқ мазмун касб эта бошлаши аниқ. Бу тегишли асарнинг матни билан таниш бўлишни тақозо этади. Худди шу ерда иккита мураккаблик пайдо бўлади. Уларнинг биринчиси, ўқувчиларнинг асар матнини тўла ўқимаслиги билан боғлиқ бўлса, иккинчиси, матнни ўқишга ўқитувчи томонидан ҳаддан ташқари мажбур қилишдир. Ҳатто матнни ўқиш асосий мақсадга айлантириб юборилади. Мана шундай мураккабликларда кўргазмалилик ёрдамга келиши мумкин. Дейлик, Огаҳийнинг ғазаллари ўрганилмоқда. Бу ерда тасвирий санъат ҳамда мусиқа ёрдамга келиши мумкин. Огаҳий портретидан, Хиванинг қадимий ва замонавий рангтасвирда акс этган манзаларидан, Огаҳий шеърларининг қўшиқ қилиб айтиладиган вариантларини аудио-видео воситалар ёрдамида эшитиш, унинг рангли тасвирларини кўриш ўқувчининг ҳаётий тажрибасини бойитали, унинг руҳиятига кучли эмоционал-ҳиссий таъсир ўтказди. Аммо бу асар матнининг таҳлилинини орқа планга сурмаслиги, аксинча унга ёрдам бериши керак.

Компьютер технологиясининг афзаллиги шундаки, у ўзида кўргазмачилик тамойилини узлуксиз тарзда мужассамлаштиради; ҳар хил концевлярия материалларига сарфланадиган харажатларни инкор қилади; бир ўқув материалининг қайта-қайта ишлатишига йўл очади; тавсия этилаётган материалнинг кўриниши, шакли, ҳажмига истаган тарздаги ўзгартиришларни зудлик билан киритиш имконини беради; ўқувчилар билан индивидуал ишлаш имкониятларини кенгайтиради. Ўқувчиларда мустақил ва ижодий ишлашга рағбат уйғотади.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚИНИ ЎСТИРИШ

Ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқларини ривожлантириш таълимнинг турли босқичларида ўрганиладиган адабиёт фани зиммасидаги энг асосий вазифалардан биридир. Адабиётнинг ўқув фани ва санъат намунаси эканлиги бу вазифа моҳиятини янада теранлаштиради. Бадиий асарни ўқиш асносида ўқувчиларнинг нутқи ҳам бойиб, силлиқлашиб боради. Улар боғланишли нутқ намуналарининг амалиёти билан бевосита танишиб боришади. Айни пайтда ушбу жараёнда ифода имкониятларининг таъсирчанлиги ҳам кузатилади. Аслида адабиёт ўқитишдаги асосий вазифалар ҳам мана шулардан иборат. Рус методист олимлари Ф.И. Буслаев, В.Я. Стоюнин, В.П. Острогорский, Л.И. Поливанов, Н.П. Потанина, В.П. Шереметевский, В.В. Голубков, А.Д. Алферов, М.А. Рыбникова, З.Я. Рез, К.Б. Бархин, Н.М. Соколов, Л.С. Тронский, С.А. Смирнов, Н.В. Колокольцев, А.А. Липаев, К.В. Мальцева, М.Р. Львов, Т.А. Ладыженская, В.Я. Коровина, О.Ю. Богданова, Н.А. Демидова, Л.М. Зельманова, Т.Ф. Курдюмова, Н.И. Кудряшев, Л.И. Кожурина, И.А. Фогельсон, М.В. Черкезовалар, ўзбек олимлари Қ.Аҳмедов, А.Зуннунов, М.Мирқосимова, Қ.Йўлдошев, С.Матчонов ва бошқалар бу соҳада анчагина жиддий илмий-методик тадқиқотларни амалга оширишган.

Нутқ ўстириш муаммолари фақат тил ва адабиёт ўқитувчилари зиммасидаги вазифа ёки фақат улар ўрганадиган илмий-методик муаммо эмас. Бу масала педагоглари ҳам, психологлари ҳам, гиб уламолари-ю ижтимоий соҳа вакиллари ҳам бир хилда қизиқтириб келади. Бу бежиз эмас. Зеро, инсоннинг нутқий ривожининг ақлий камолотига, маънавиятига ҳам бевосита таъсир кўрсатадиган энг муҳим омилдир. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида қайд этилган мақоллар сирасида «Ардам баши - тил» (Ҳар қандай санъат ва фазилатнинг бошланиши тилдир) деган мақолнинг мавжудлиги ҳам бежиз эмас. Бу буюк аждодларимизнинг инсон маънавиятининг шаклланиши ва ривожланиши, унинг ички олами билан белгилашда тилнинг нечоғли муҳим аҳамиятга эга эканлигини духта билганликларининг ёрқин кўрсаткичидир. Инсон маънавиятининг намоён бўлиш имкониятлари анча ранг-баранг. У иш – меҳнат жараёнида, ишлаб чиқаришда, бошқалар билан ўзаро алоқа ва муносабатларга

киришганида ўзининг маънавиятини бошқалар назаридан ўтказди. Шу билан биргаликда у ўз нутқи билан ҳам ўзининг маънавиятини кўрсатиб боради. Халқимизда «тил одоби» деган ифода тасодифан пайдо бўлмаган. Тил одоби инсоннинг оғзаки ҳамда ёзма нутқи воситасида намоён бўлади. Шу нутқ намуналарини кўриб, эшитиб биз унга тегишли баҳо берамиз. «Одам сўзи билан синалар, ош — тузи билан», «Одам сўзлашиб танишар, ҳайвон - ҳидлашиб», «Сўзи нодурустнинг - ўзи нодуруст», «Сўзнинг бойлиги — одамнинг чиройлиги», «Тил — дил таржимони» сингари мақолларнинг пайдо бўлиши ҳаётий заруратларнинг мевасидир.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, бадиий адабиётга ошнолик, бадиий асар устидаги мунтазам иш. китоб билан мулоқот инсон нутқини энг кучли даражада ривожлантирадиган омилдир. Инсоннинг нутқий билан унинг маънавий-маърифий қарашлари орасида бевосита боғланишлар мавжуд. Инсон нутқи унинг ахлоқий қарашлари ҳамда эътиқодлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ ҳолда камол топади. Қадимги мутафаккирлар инсон нутқини унинг юксак маънавияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасаввур ва талқин этишган.

Нутқ ўстириш тушунчаси «ўқитувчи ва ўқувчиларнинг нутқни эгаллашга қаратилган ўқув фаолияти» деб таърифланади¹. Мутахассислар нутқ ўстиришнинг бевосита адабий таълим билан боғлиқ ҳолда уч хил ёндошувга эга эканлигини кўрсатишади. Булар:

«1. Психолингвистик ёндошув, у нутқий фаолият назариясига таянади.

2. Лингводидактик ёндошув, у она тили ва хорижий тилларни ўргатиш ва ўрганиш қонуниятларини тадқиқ этади.

3. Адабий-методик ёндашув, у бадиий адабиёт, адабиётшунослик, адабий танқид, нотиклик санъати назариясининг имкониятларини эътиборга олади»².

Ҳар қандай ҳолда ҳам ўқувчиларнинг нутқий фаолиятини адабиёт воситасида ривожлантириш бадиий асар таҳлили билан боғлиқ ҳолдагина амалга оширилади. Бу эса, биринчидан, асарни ўқиш, уни тушуниш, ундаги инсоний кечинмалар моҳиятини англаб етиш, ҳис этиш билан, ўқувчи шахсидаги маънавий, ахлоқий, бадиий-эстетик такомил билан боғлиқ ҳолда юзага

¹ Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. — М., 1988. — С. 168-169.

² Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О.Ю. Богдановой Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2002, - с.403.

келади. Демак, бадий асар таҳлили ва нутқ ўстириш муаммоси ўқувчилар маънавиятини шакллантиришнинг, улардаги бадий-эстетик такомил йўлидаги ҳаракатларнинг бир-биридан ажратиб бўлмайдиган яхлитликнинг икки томонидир.

Амалда бу талаблар реал ҳаётнинг ўзида, амалиётда ҳам бир-бирдан ажратилмаган ҳолда рўй беради. Инсон фаолияти ранг-баранг кўринишларга эга. Улар бир-бирини тақозо этади, бир-бирини тўлдирadi, ўзарo таъсир қилadi. Масалан, муайян бадий матн устидаги ишлар, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқининг ривожланишига имкон бериши билан биргаликда, уларнинг ақлий меҳнат билан шуғулланишга оид малакаларининг ҳам узлуксиз равишда шаклланиб боришига пойдевор вазифасини адо этади. Бундай малакалар эса уларнинг келгусида танлайдиган касбларини эгаллашларида катта амалий аҳамият касб этади. Бадий асарни ўқиш асосида ўқувчиларда, умуман, китоб билан ишлашга оид кўникма ва малакалар барқарорлашади. Улар турли йўналишдаги фанларга оид адабиётлар билан ишлаш, турли тилдаги маълумотномалар, дугатлар, қомусий асарлардан фойдаланиш малакасини эгаллай боришади. Буларнинг барчаси эса улардаги изланишга, кашф этишга, ижод ва ижодкорликка бўлган рағбатларини кучайтиради, ўзи учун керакли бўлган маълумотларни топиш ва улардан фойдаланишга оид малакаларини барқарорлаштиради.

Адабиёт ўқув предмети сифатида ўқувчилардан сўз устида, бадий матн устида ишлашни талаб этади. Бадий сўзни тушуниш учун эса уни ўқишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ерда сўз санъати замиридаги кашфиётни янгидан топиш, янгидан «кашф этиш» зарурати ҳам рўпара келади. Шунга кўра, бу ерда ижодий иш усулларидан, излаш ва тадқиқотчилик иши тақозо этадиган шакл ва методлардан фойдаланишни жараённинг ўзи тақозо этади. Бунда мулоҳаза юритилаётган ҳодиса устида фикрлаш, ундан мустақил хулоса чиқариш малакалари талаб қилинади. ўрганилаётган бадий асарга танқилый ёндошиш, унга муайян баҳо бериш зарур бўлади. Демак, у ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда ифодалайди. Уларнинг кўринишлари ва жанрлари эса адабий таълимда ниҳоятда кўп ва ранг-баранг. Ушбу ижодий меҳнат жараёнида ўқувчининг ижодий қобилиятлари ривожланиб боради, у ўз меҳнатининг амалий жиҳатларини кўз олдига келтириб, уни англай бошлайди. Ушбу жараёнларда у ўзини ўзи амалий синовлардан ўтказиб ҳам олади — ўз кучига реал баҳо беради,

имкониятларини чамалаб кўриш учун табиий «синов майдони» пайдо бўлади. Ўсиб келаётган авлодга бу жараён ундаги қизиқишларнинг ортиши, ақлий меҳнатга нисбатан онгли муносабатнинг шаклланиши учун асосий омил вазифасини адо этади.

Адабиёт дарсларидаги ижодий фаолият шакллари ранг-баранг. Улар орасида энг кўп қўлланадиган, самарали шакллардан бири сифатида тегишли мавзуларга оид маъруза ва ахборотлар тайёрлашни кўрсатиш мумкин. Унга тайёрланиш жараёнида ҳам умумий меҳнат кўникмалари, ҳам махсус нутқий малакалар мустаҳкамланади. Ўқувчиларнинг ўз шахсий нуқтайи назарларини билдиришлари ҳам нутқий фаолиятнинг кўринишлари ҳисобланиб, улардаги мустақил ва ижодий фикрлаш имкониятларини кенгайтиради.

Адабиёт дарсларидаги ўқувчининг нутқий фаолияти ундаги бадиий-эстетик диднинг ҳам такомилли учун асосий туртки бўлади. Бадиий-эстетик диднинг такомилли эса, ўз навбатида, нутқий фаолият мазмунининг мукаммаллашиб боришига ижобий таъсир кўрсатади. Бундай ўзаро таъсирнинг натижасида маънавий-эстетик тарбия самарадорлиги ортади, ўқувчиларнинг бадиий диди такомиллашиб, айна пайтнинг ўзида эса ўқувчиларнинг лугат заҳиралари ҳам узлуксиз ва мунтазам тарзда бойиб боради. Лугат бойлиги ва бадиий дид қўшилмасидан ўқувчидаги ижодий ўзига хошлик юзага кела бошлайди, унинг оғзаки ва ёзма нутқида бадиийлик унсурлари сезиларли тарзда намоён бўла боради.

Зеро, «кундалик нутқимизда биз асосан сўздан ахборот бериш ёки олиш, бирор нарсани аташ ёки номлаш мақсадларидагина фойдаланамиз. Бундай вазифадаги сўзлар образ (образлилик)дан жуда ҳам йироқ ... Фақат эстетик қимматга молик контекстгина сўзни образга айлантиради: у бирор ҳолат, ҳаракат ёки муносабат бажарувчи эстетик материалга айланади!»¹.

Буларнинг барчаси адабиёт дарсларининг ўқувчи нутқининг бойиб боришида, ундаги маънавий фазилатларнинг шаклланиши ва ривожда беқийёс ўринга эга эканлигини яна бир марта таъкидлаб туради. Бу имкониятдан эса бизнинг таълим-тарбия жараёнида муносиб тарзда фойдаланишимиз жоиз бўлади.

Адабиёт дарслари ўқувчиларни бадиий нутқ намуналари билан таништиради, шулар воситасида уларнинг оғзаки ва ёзма нутқларининг ривож учун йўл очади.

¹ Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004, 32-бет.

Нутқий ривожланишнинг мезонлари

Ўқувчилардаги нутқий ривожланишнинг мезонлари қандай белгиланади, бунда нималарга таяниш лозим? Модомики, гап ўқувчилар нутқини адабий асар, адабий таълим воситасида ўстириш ва ривожлантириш устида борар экан, биз бу мезонларни адабий асарнинг моҳияти, уни тушунтириш ва тушуниш механизмлари билан боғлиқ ҳолда тасаввур этишимиз керак. Маълумки, адабиётшуносликда бадиийлик мезонлари сифатида образлилик, ҳаққонийлик, ёзувчининг тасвирлаш жараёнидаги самимийлиги, мазмун билан шаклнинг уйғунлиги (И.Султон) эътироф этилган. Демак, ўқувчиларнинг нутқида ҳам бадиийликка оид мана шу асосий талаблар тегишли тарзда ўз ифодасини топиши керак. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Ёзувчи ҳамда у тасвирлаган адабий қаҳрамоннинг маънавиятига бевосита дахлдор бўлган, шу маънавий оламни тавсифлаш учун зарур бўлган, инсон шахсиятининг маънавий-рҳий ўзига хосликларини акс эттирадиган фаол луғат бойлигига эга бўлиш.

2. Ёзувчи — ижодкор яшаган давр, унинг дунёқараши, ижодининг асосий йўналиш ва услубларини тавсифлашда мавжуд ижтимоий-фалсафий ҳамда илмий атамалардан ўринли фойдалана олиш.

3. Бадиий асар мазмуни ва моҳиятини ўрганганлиги. Асар мазмунини ўрганмасдан туриб у ҳақда гапириш мумкин эмас.

4. Алоҳида олинган ёзувчи, унинг асарларига оид адабий-назарий ҳамда адабий-танқидий материаллардан фойдалана олиши.

5. Адиб ёки адабий асар таҳлилида адабий-назарий тушунча ва терминлардан фойдалана олиши.

6. Ўз оғзаки ва ёзма нутқида тилнинг ифода имкониятларини, тасвир воситаларини, шунингдек, мақол, матал, ҳикматли сўзларни қўллай олиши.

7. Ўз мулоҳазаларини билдиришда нутқий жанрлардан (қайта ҳикоялаш, қисқартириб ҳикоя қилиш, жавоб бериш, ахборот, маъруза, ёзувчи ҳақида гапириб бериш, иншо, такриз, аннотация в.б.) муносибини танлаш ва ундан фойдалана олиш.

8. Нутқнинг аниқлиги, мантиқийлиги, композицион бутунлиги. Оддийгина бир мисол: «Лицензиясиз йўловчиларни ташиш

қатъиян ман этилади». Бу йўловчиларни ташвишга мўлжалланган маршрутли такси йўналишидаги автоуловга ёзиб қўйилган огоҳлантириш. Унинг мақсади автоулов эгасининг албатта лицензияга эга бўлиши ҳақида. Аммо ҳозирги ҳолатда у йўловчига алоқадор бўлиб қолган - гўёки лицензияси бўлмаган йўловчиларни ташвиш ман этилгандек. Ҳеч бўлмаганда ёнма-ён турган шу иккита сўзнинг ўрни алмаштирилганида ҳам мантиқ анча бутун, маъно тўғри, тушунилиш осон кечарди.

9. Нутқ жараёнида тингловчилар билан мулоқотга кириша олиш усулларини эгаллаганлиги.

10. Адабий мавзуларда суҳбатлаша олиши.

11. Нутқни ижро этишга тайёрланишдаги мустақиллиги.

12. Адабий-танқидий, адабиётшуносликка оид манбаларни ўрганиш, уларни бадиий асар таҳлилига татбиқ этишда ўз шахсий мулоҳазалари билан уйғунлаштира олиши.

Албатта, бу мезонлар ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва умумий адабий тайёргарлик даражасига қараб янада дифференциация қилинади.

Адабий таълим ва ўқувчиларнинг оғзаки нутқлари

Оғзаки нутқни ривожлантириш ижтимоий ҳамда методик муаммодир. Бугунги кунда оғзаки нутқни ўстириш ва ривожлантириш муаммоси тобора кўпроқ ижтимоий аҳамият касб этиб бормоқда. Зеро, нутқ инсон маънавиятининг кўзгусидир. Инсондаги мустақиллик, ижодийлик, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қила олиш, ундаги бой маънавий олам унинг нутқи орқалигина намоён бўлади. Бугунги жамият ривожини айни шу хислат эгаларига кўпроқ муҳтожлик сезмоқда.

Бугун ёшлар маънавиятидаги айрим ҳолатлар кўпчиликни ташвишга солаётгани бежиз эмас. Айниқса, маънавиятсизлик, маънавий-эстетик жиҳатдан қашшоқлик, миллий-маънавий қадриятлардан бегоналик ёки хабарсизлик, зарарли одатларга нисбатан қизиқиш ва рағбат шу салбий йўналишнинг ўзак нуқталарини ташкил этади. Оғзаки ва ёзма нутқ маданиятига бўлган талабларнинг сустралгани ҳам сезилмоқда. Ҳагто радио, телевидение, оммавий йиғинлардаги нутқларнинг камбағаллиги, ночорлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларнинг кўпайиб бораётганлиги кўзга ташланади. Саҳна бошловчилари, радио ва телевидениедаги айрим суҳандонлар нутқига ҳам эътирозлар

мавжуд. Уларда ноўрин такрорлар, мавзуга муносиб тарзда танланмаган сўзлар, образлиликка нисбатан эътиборсизлик, бир хил қолипдаги ифодаларнинг сероблиги, қўпол ифодалар, она тилида мавжуд бўлгани ҳолда хорижий сўзлардан зўрма-зўраки фойдаланиш, шева сўзларига мурожаатлар кўзга ташланади. Бундай ҳолатлар сахна асарларида, телекўрсатувларда, радио эшиттиришларида, адабий кечаларда, ҳатто олимларнинг чиқишларида ҳам кузатилиши сийрак тарзда учрамайди. Ҳатто тил ва адабиёт ўқитувчилари орасида ҳам ўз нутқига эътиборсизлик билан қарайдиганлар топилади.

Кейинги пайтларда бадиий асарларни ўқиш нисбатан камайиб кетди, деган ақидалар кенгроқ тарқала бошлади. Унда ҳақиқат унсурларининг мавжудлигини эътироф этган ҳолда, бу фикрга тўлалигича қўшилиш қийин. Китоб ярмаркаларида, китоб савдосида янги китобларнинг анча қисқа муддатларда тарқалиб кетаётганлиги очиқ кўриниб турибди. Савдо расталарида туриб қолаётган китоблар эса мухлислар назарига тушмаётган бўлса, бунда уларнинг айби йўқ. Аммо ўсиб келаётган ёш авлоднинг китобхонлик даражаси ҳозиргидан кўра анча юқорига кўтарилиши керак. Бунга шубҳа йўқ. Ҳозирча бадиий асарларнинг ўрнини оммавий ахборот воситалари орқали берилаётган намуналар эгаллаётганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Мутахассислар бунга «пассив ўрганиш» деб баҳолашади. Бу биринчи навбатда ёш авлоднинг нутқ маданиятида ўз ифодасини топади. Китоб ўқиш ўқувчи нутқининг ривожланишига бевосита таъсир кўрсата оладиган энг муҳим омилдир. Китобни ўқиш жараёнида пайдо бўладиган эмоционал-эстетик ҳузур моҳиятини ўқувчилар онгига, қалбига сингдириш зарур бўляпти.

«Оғзаки нутқдан кузатиладиган мақсад баён қилинадиган фикрларга мос сўзларни тезлик билан топа олишга, нутқ давомида фикрни тизимлаштирувчи режа тузишга, ўз фикрини ишонарли ва қатъий баён қилишга ўргатиш ва, ниҳоят, ўқувчиларда ҳозиржавобликни ўстиришдан иборат» (Ҳ.Убайдуллаев).

Шунга эришиш лозимки, ўқувчи нутқ жараёнидаги нотугалликларни ҳам пайқайдиган, фақат ўзгаларнинг, ўртоқларининг нутқидаги эмас, балки ўз нутқидаги камчиликларга ҳам танқидий қарай оладиган бўлсин. Нутқда сўзнинг ноўрин қўлланишини ҳис этиш ўқувчидаги нутққа нисбатан онгли ва мантиқий ёндашувнинг очиқ кўриниши бўла олади.

Оғзаки нутқни ўстириш ва ривожлантириш усуллари ниҳоятда

ранг-баранг. Бунга бадийий матнни ифодали ўқиш, бадийий асар ёки унинг муайян парчасини ёд олиш, нутқда бадийий асарда қўлланган сўз ва ифодалардан фойдаланиш, ундан кўчирмалар келтириш, асар мазмунини қайта ҳикоялаш, асар жанри, ундаги қаҳрамонларга оғзаки тавсиф бериш, муайян шахс, ҳодиса, предмет, пейзаж ёки ҳолатни тавсифлаш, ёзувчининг таржимаий ҳолини айтиб бериш, асарга ўзининг шахсий нуқтайи назари ёки муносабатини билдириш ва бошқалар киреди.

Адабиёт дарсларининг таъсири натижасида ўқувчилар нутқда бадийий бўёқдор, эмоционал таъсирчан сўзлар қўпайиб бориши, уларнинг нутқи бошқалар учун ҳам мазмунли, таъсирчан ва ёқимли бўлиши керак. Уларнинг ҳар қандай фикрга муносиб ифодаларни топа билишларига эришиш пировард мақсад бўлиши лозим.

Бадийий асардаги сўзлар устида ишлаш ўқувчиларнинг луғат бойлигини оширишдаги асосий омиллардан биридир. Бу иш қуйи синфлардан бошлаб юқори синфларгача, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ҳам узлуксизлик ва узвийлик тамойиллари асосида олиб берилиши шарт. Ўқувчилар янги сўзларни маъноларни билиш билан кифояланмасдан, ундан ўз нутқларида фойдаланишни ҳам удалашлари жоиз. Шундагина адабий таълим нутқ ўстириш борасида тегишли самара ва натижага эришади.

Ўқувчилар нутқини ривожлантириш адабиёт дарсларининг барча шакл ва усуллари учун бир хилда тааллуқлидир. Шунга қарамай, нутқни ривожлантириш учун махсус эътибор бериладиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Ўрганилган бир ёки бир неча бадийий асарлар (улар бир муаллифнинг асарлари бўлиши ҳам мумкин) ўзаро мулоқотлар учун табиий ва қулай шароитни юзага келтиради. Бундан фойдаланиб ўқувчилар нутқда тегишли сўзларни, фразеологик ифодаларни, образлар моҳиятига алоқадор бўлган тушунча ва сўзларни фаоллаштириш имкони туғилади.

Бунда дастлаб, ўқитувчи дарс олдига қўйилган мақсадни баён этади. Биз мисол учун академик лицейларнинг биринчи босқичида ўрганиладиган Атоий ғазалларини олишимиз мумкин. Демак, асосий вазифа Атоий ғазалларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги суҳбатни уюштириш бўлади.

Дастлабқи вазифа Атоий ғазалларида қўлланган сўзларнинг маъно хусусиятларини аниқлашдан иборат. Академик лицейлар учун чиқарилган мажмуада Атоийнинг ўнта ғазали берилган. Улардаги эликдан ортиқроқ сўзлар луғат билан таъминланган.

Аслида луғатлар бундан ҳам кўпроқ берилиши керак эди. Биринчи навбатда мазкур луғатлар устида ишланади, уларнинг матндаги маънолари оидинлаштирилади. Алоҳида сўзлар эмас, балки айрим сўз бирикмалари, истиоралар ҳам изоҳ ва талқинга муҳтож. Айниқса, абири тар, айёри Туркистон, банд-банд, «Латофатнома», асар қимоқ, боди сабо, бўрё, чавгон, чучук сўз, дафъи хумор, дами Исойи, давр оёғи сингар сўз ва сўз бирикмалари шулар жумласидан.

Шундан кейин Атоий газаллари устидаги суҳбатни давом эттириш мумкин бўлади. Бунда янги ўрганилган сўзларни нутқ жараёнига киритиш учун алоҳида эътиборга зарурат бор. Бунинг учун ўқувчиларнинг ўзлари тузган гап қурилмаларида шу сўзларни қатнаштириш талаб этилади. Саволларга жавоб беришда ҳам улардан фойдаланишни назоратга олиш маъқул бўлади. Айрим иш тажрибаларида саволларни ҳам бевосита ўқувчиларнинг ўзлари томонидан тузилиши яхши натижалар берган.

Кейинги босқичда яхлит матнларни тузиш имконияти бор. Бунда «Атоий шеърларида вазн ва қофия», «Атоийнинг шеърый санъатлари», «Атоий шеърларида инсон руҳиятининг акс этиши» каби мавзулардан фойдаланиш тавсия этилади. Ўқувчилар тузган матн таҳлилида ҳам уларнинг фаолликни уларнинг ўзларига бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кейинги босқичда ифодали ўқишни ташкил этилади. Бунда ифодали ўқишга мусобақа тусини бериш мумкин. Синфда энг яхши ифодали ўқувчилар танлови ташкил этилади. Ифодали ўқиш албатта муҳокама этилиши керак. Буни ҳар бир ўқувчининг ифодали ўқишида ёки бир неча ўқувчиларнинг ифодали ўқишларидан кейин уюштириш мумкин. Муҳокамага имкони борича барча ўқувчиларни жалб этиш керак. Бунда тенгдошларнинг ютуқ ва камчиликларига шахсий муносабат билдирилади. Шу асосда уларнинг оғзаки тарзда сўзлашлари учун имкон туғилади.

Дарга одатда расмлар, иллюстрациялар, жадваллар ҳам олиб кирилади. Улар устида ҳам муҳокама ва мунозаралар ташкил этилади. Айниқса, ижодкор шахсиятининг расмдаги ифодаси устида қизгин баҳслар юзага келади.

Атоий газалларининг таниқли санъаткорлар, сўз усталари ижросидаги, шунингдек, ўқитувчининг ўзи томонидан ўқилган парчалари ҳам ўқувчиларга яхши намуна бўлади. Уларга тақлидан ёки уларга яқинлаштириб ўқиш ҳам ўқувчилар нутқининг

бойишида муҳим восита ва омил вазифасини адо этади.

Албатта, ифодали ўқиш дарсларининг якуни ўқитувчининг зиммасида қолади: у ҳар бир ўқувчининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатади, ўқувчилар йўл қўйган камчиликларни йўл-йўлакай ҳам, алоҳида ҳолда ҳам кўрсатиб, унинг сабабини изоҳлаб, натижасини тушунтириб беради.

Насрий асарлар устида ишланганда ҳам мана шу изчилликка риоя этилади. Фақат унда эпик асар табиатидан келиб чиқадиган ўзига хосликларга алоҳида эътибор қаратилади. Бунда насрий асар ёки унинг танлаб олинган фрагментини қайта ҳикоялаш қўшилиши мумкин. Қайта ҳикоялашда бир қатор ўзига хос талабалар қўйилади. Булар: воқеалар баёнидаги изчиллик, уларнинг ўзаро боғланиши, ифоданинг аниқлиги, таъсирчанлик, асар матнида мавжуд бўлган сўз ва ифодалардан, тавсиф, қаҳрамонлар тасвири, унда қўлланган тасвир воситалари, сўз ўйинларидан фойдалана олиш малакаси ҳисобга олинади.

Матн муаллифийини аниқлаш устида ҳам иш олиб борилиши мумкин. Бунда матндаги энг муҳим белгиларга таянилади. Бунда кўпроқ табиат тасвири, портретлар тавсифи қўл келади.

Иш тажрибаларида муаллиф билан суҳбат, муаллиф ёки адабий қаҳрамонга мактублар, қаҳрамон билан юзма-юз суҳбат каби шакллар ҳам мавжуд. Адабий мавзуларга оид мулоҳазаларни турли кўриниш ва жанрларда ифодалашга ўргатишнинг шакл ва усуллари булар билан чегараланмайди. Ўқувчиларни нутқий ҳамда эстетик жиҳатдан ривожлантириш ўқитувчининг ижодкорлигига, топқирлигига, ҳар бир вазиятдан фойдалана олиш маҳоратига боғлиқ. Уларни мутахассислар қўйидагича белгилашган:

«1. Репродуктив тарздаги мулоҳазалар: бадиий матнни эслаб қолиб айтиб бериш, уни ижодий ишлаб қайта ҳикоялаш, дарсликдаги бадиий матн ёки ёзувчи шахси ҳақидаги адабий-танқидий мақолаларни, мемуар ва мактублар мазмунини қайта айтиб бериш.

II. Продуктив нутқ:

1. Илмий-адабий: батафсил оғзаки жавоб, ахборот, маъруза.

2. Адабий-танқидий: адабий умумлашма, тақриз, танқидий мулоҳаза, адабий-танқидий эссе, адиб ҳақида сўз, асар ҳақида ихчам мулоҳаза, аннотация ва б..

3. санъатшуносликка оид: санъат асари: (расм, ҳайкал, меъморий обида, мусиқа асбоби, мумтоз асарлар учун тузилган альбомлар) ҳақидаги ҳикоя ёки маъруза, экскурсовод нутқи,

режиссёр изоҳи ва бошқалар.

4. Публицистик: асар қаҳрамони ҳақида нутқ, нотиклик чиқиши, репортаж ва бошқалар.

5. Бадиий-ижодий: а) адабий-ижодий — ўқувчилар томонидан мустақил тарзда яратилган шеърлар, ҳикоялар, очерклар, пьесалар ва бошқалар; б) адабий-танқидий: адабий-биографик ҳикоя, адабий ҳодиса ҳақидаги ҳикоя, адабий лавҳа ва бошқалар».

Бадиий матнни қайта ҳикоялаш

Қайта ҳикоялаш бошланғич синфларда, умумий ўрта таълим мактабларида кенг қўлланадиган усуллардан ҳисобланади. Аммо ундан академик лицейлар ва касб-ҳунрар коллежларида кам фойдаланилади. Бу ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва адабий тажрибалари билан боғлиқ. У матнга яқинлаштириб ва ижодий қайта ҳикоялаш тарзида иккига ажратилади. Матнга яқинлаштириб ҳикоя қилиш тўлиқ, қисқа ёки саралама тарзида амалга оширилади. Ижодий қайта ҳикоялаш эса муайян тиопшириқларни бажариш назарда тутилади. Масалан, ҳикоя қилувчининг шахсини алмаштириш, матнга мурожаат сўзларини қўшиш, уни бошқа ижодий топшириқлар билан бойитиш.

Уларнинг педагогик амалиётда энг кўп қўлланадиган шакллари қуйидагилардан иборат:

1. Тўлиқ қайта ҳикоялаш. Бу асарни илк марта ўқиб чиққандан кейинги тасаввурни аниқлаш вазифасини адо этади. Бунда матн мазмуни ўқувчининг ўз сўзлари билан берилади. Унинг иккинчи хили бадиий ҳикоя қилиш бўлиб, бунда ўқувчи матннинг бадиий хусусиятларини ҳам эътиборга олади. Матнда қўлланган тасвир воситаларидан, алоҳида сўз ва фразеологик иборалардан фойдаланишга ҳаракат қилади.

2. Қисқа тарздаги қайта ҳикоялаш. Бунда ўқиб чиқилган матн мазмуни ихчам тарзда қайта ҳикоя қилиб берилади. Асосий эътибор воқеалар изчиллигига, уларнинг мантиқий алоқадорлигига, тасвир услубига қаратилади. Аммо тафсилотлар, айрим кичик деталлар тушириб қолдирилади. Бу машғулот ўқувчиларни асосий ва иккинчи даражали, муҳим ва номуҳим ҳодисалар моҳиятини англаб етиши ва ажрата олишида муҳим ўрин тутати.

3. Танлаб қайта ҳикоя қилиш. Бу катгароқ ҳажмдаги матнлар таҳлилида қўлланади. Матндаги мазмунан битта мавзуга бирлашадиган парчалар танлаб олинади. Натижада танлаб олинган

алоҳида мустақил ҳикоя таркиб топади. Бунга мисол сифатида «Масалларнинг моҳияти» (Гулханийнинг «Зарб ул-масал»и 6-сиф), «Тўғонбек ва Музаффар Мирзо», «Дилдорнинг дунёси» (Ойбекнинг «Навоий» романи 8-сиф) мавзуларидаги қайта ҳикоялашларни кўрсатиш мумкин.

4. Шахсини ўзгартириб қайта ҳикоялаш. Бунда биринчи шахс ўрнига воқеаларнинг бевосита иштирокчисига айланадиган иккинчи шахс, воқеани ташқаридан кузатувчи ролини адо этадиган учинчи шахс номидан ҳикоя қилиш таклиф этилади.

Юқори синфларда, шунингдек, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида бадиий асар таҳлилига, ўқувчилар нутқида бадиий асар ва унинг қаҳрамонлари талқини ва баҳосига, сўзловчининг ўз шахсий нуқтайи назарининг ифодаланишига кўпроқ урғу берилади.

Бундай ҳолат ўқувчиларнинг бадиий асар моҳиятини тўғри англашларига, асардаги бадиий-эстетик ҳодисаларни тўғри баҳолашга, ёзувчининг бадиий услубини илғашга, адабий йўналишларни бир-биридан фарқлашга, бадиий асарларда акс этган образлар, улардаги асар қаҳрамонларининг нутқларида қўлланган ифодалар воситасида ўз мулоҳазаларини билдиришга олиб келади. Бу машғулотларни адабиёт тарихининг барча босқичларида яратилган бадиий асарларни ўрганишда қўллаш мумкин. Натижада ўқувчиларнинг лўғат бойликлари сезиларли равишда кенгаяди, унинг она тилидаги тасвир воситаларидан, образли ифодаларидан фойдаланишларини фаолаштиради.

Адабиёт дарслари ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқларини ўстиришда беқийёс катта имкониятларга эга. Бу ерда адабий ўқиш, ифодали ўқиш, матнни изоҳлаш, ёд олиш, қайта ҳикоялаш, матннинг режасини тузиш, асарнинг ажратиб олинган алоҳида бир қисми, номланмаган асарлар (хусусан, классик адабиётимиздаги лирик асарлар)га сарлавҳа топиш, асар муаллифи ёки қаҳрамонларга мактублар ёзиш, адабий асар ёки адабий-танқидий мақолаларга тақриз ёзиш сингари бир-бирига ўхшамайдиган иш турлари мавжуд.

Иншо ёзиш ўқув фаолиятидаги энг қийин нуқталардан биридир. Иншо жуда узоқ ва мураккаб тайёргарлик ва тажрибаларни талаб қиладиган ижодий жараёндр. Иншо ёзиш учун нималар талаб қилинади?

Бунинг биринчи асоси муайян адабий-бадиий материални ўқиш, англаш ва унинг асосий моҳиятини, факт ва ҳодисаларини пухта ўзлаштириш билан боғлиқ. Ниҳоят, мана шу ўзлаштирилган адабий факт ва ҳодисаларнинг қайта ифодаси, ўқувчининг

мушоҳадаси билан тўлдирилган ва унинг онгида қайта ишланган шаклда иншо шаклида юзага келади.

Ўқувчилар ўз тажрибаларида диктант, баён сингари ёзма иш турлари билан яхши таниш бўлишади. Бу тажрибалар уларга бошланғич синфларданоқ яхши маълум. Юқори синфларда уларга бундай ёзма ишларнинг ижодий топшириқли турларини кўпроқ бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Булар орасида ўқувчининг ўзи мустақил тарзда давом эттирадиган баён турлари ўзига хос ўрин тутади.

Унинг асосий моҳияти шундан иборатки, ўқувчига муайян бир матн тавсия этилади. Бу матн тугалланмаганлиги билан ўзига хослик касб этади. Матннинг асосий хусусияти шундаки, унда муайян типдаги фикр (таъсир, тавсиф, ҳикоя) бошлаб берилади. Бу фикр ўқувчининг қизиқишларини, диққат-эътиборини ўзига тортгунга қадар (матн мазмунига кўра бир-икки, баъзан беш-олтитагача гап доирасида) давом эттирилади ва худди шу ерда тўхтатилади (узиб қўйилади). Уни давом эттириш ва якунлаш ўқувчининг ўзига топширилади. Демак, «воқеалар»ни давом эттириш, ривожлантириш ва уларни ўзаро боғлаш, шулар асосида мантиқий бир ечим ва якунга келиш ўқувчининг ўзига қолади. Худди мана шу жараёнда ўқувчининг бевосита ўзига, унинг индивидуаллигига хос бўлган барча жиҳатлар: ижодкорлик, дунёқарашнинг кенглиги, мантиқийлик, сўзни ҳис этиш ва ҳис этилган ҳодиса ва ҳолатларга мос келадиган сўзларни ўз ўрнида қўллай олиш тўлиғича намоён бўлади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, машқдан машққа ўтган сари бундай ижодий ишларнинг натижалари анча сезиларли ва жиддий бўлиб боради. Бунинг айрим намуналарини тавсия этишимиз мумкин. Ўқитувчилар бу намунага қараб истаганча эркин ва ижодий ёндошишлари мумкин:

Иншони ёзишга тайёргарлик ва уни ўтказиш қанчалик муҳим бўлса, уни таҳлил қилиш, хатолар устида ишлаш ва баҳолаш ҳам шунчалик катта педагогик аҳамиятга моликдир. Таълим босқичларида ёзма ишларни, жумладан, иншоларни таҳлил қилишнинг ҳозирги аҳволи, афсуски, кўп жойларда бирмунча ўзгартишга, такомиллаштиришга муҳтождир: «баъзан унинг ўтказиб юборилиши, нотўғри муносабат билдириш, хатоларни тузатишда касб маҳоратининг етишмаслиги, кўпинча хатоларни тузатишда, оғзаки тузатишлар ва тақризлар ёзишда бир хилликнинг етишмаслиги»¹ кузатилади.

Иншоларни баҳолашда бир қатор мезонлар амал қилади. Булар

¹ Арефьева С.А. Проверка сочинения учащихся. — Русский язык в школе. — 2001. № 1, с.7.

орасида энг муҳимлари сифатида ёзма нутқнинг тўғрилиги, раванлиги, мавзуга мутаносиблик даражаси, ифоданинг аниқлиги ва ҳаққонийлиги, мантиқийлиги, таъсирчанлиги, бойлигини кўрсатиш мумкин.

Хатолар устида ишлаш билан боғлиқ фикрларда мутахассисларнинг иккига ажралганини кўриш мумкин: бир гуруҳ методистлар ўқувчи иншосидаги бирорта ҳам хато эътибордан четда қолмаслигини мақсадга мувофиқ деб билишса, бошқалари кўпчиликда учрайдиган, асосий хатолар устидагина тўхталиб, майда хатолар устида тўхташни шарт эмас, деб ҳисоблашади. Бунга агар ўқувчининг ҳар бир хатоси кўрсатиб борилаверса, унинг ўзига бўлган ишончи бутунлай йўқолиб кетиши мумкинлиги билан изоҳлашади. Демак, бундай ишларни амалга оширишда ҳам меъёрга амал қилиш энг тўғри йўл бўлади.

Д.Қуронов тўғри кўрсатганидай, «Бадиий асарни у яратилган давр воқелигига боғлаб қўйишлик унга ноижодий ёндошишнинг натижасидир. Ҳолбуки, бадиий коммуникациянинг яқунловчи босқичи – асарнинг ўқилиши ва уқилиши ҳам том маънодаги ижодий жараёндир. Ўқувчининг диққат эътибори асар бадиий воқелигининг реал воқеликка нечоғли мослигига эмас, унинг замиридаги МАЪНОга қаратилиши лозим. Ўқувчи ўз воқелигидан кечиб бадиий асар воқелигида тўлақонли яшасагина ижод онларидаги санъаткорга руҳан яқинлашади, шундагина ўша санъаткор МАЪНО воситасида англаган оламу одам **моҳияти** унга очилиши мумкин бўлади. МАЪНОнинг «скелети» бўлмиш моҳият ўзгармас табиатга эгадирки, унинг воситасида ўқувчи ўз замонасини, замондошларини, ўзини теранроқ идрок этади»¹.

¹ Қуронов Д. «Азобиёт надир» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. 38-39-бетлар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997-йил 29-август. Тошкент. Шарқ. 1997.
2. Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Биринчи чақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маъруза. 1999 йил 14 апрель. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
3. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тарихчи олим ва журналистлар билан сўхбат. - / Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. - Т.: «Ўзбекистон», 1999, 132-154-бетлар.
4. «Таълим тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни.
5. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд, Пандлар, ибратлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Б.Қосимов. - Тошкент, Маънавият, 1998.
6. А.Абдуғафуров. Буюк бешлик сабоқлари. Мақолалар. -Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
7. Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. Тузувчи Абдусодиқ Ирисов. - Тошкент, 1981.
8. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 1 жилд. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил.
9. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 2 жилд. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил.
10. Абу Райҳон Беруний. Ҳайлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи А.Ирисов, - Т.
11. Адабиёт назарияси, Икки томлик, биринчи том, Адабий асар, Тошкент, Фан, 1978.
12. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. - Тошкент, 2003.
13. Айзерман Л. Пятдесят лет спустя. Статья первая. - // Литература в школе, 2006, № 6, с.25-28.
14. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I. - Т.: Фан, 1983.
15. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. II т. - Т.: Фан, 1983.

16. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик. III т. – Т.: Фан, 1984;
17. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик. IV т. – Т.: Фан, 1985.
18. Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. – Мукаммал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн бешинчи том., Тошкент, Фан. 1999.
19. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. - . – Мукаммал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн учинчи том., Тошкент, Фан. 1997.
20. Алишер Навоий «Маҳбуб ул қулуб», «Муншоат», «Вақфия» Ўн беш томлик. Т.: 1966.
21. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.- . – Мукаммал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн тўртинчи том., Тошкент, Фан. 1998.
22. Атоулло Ҳусайний, Бадоеъ ус-саноеъ. -- Тошкент, 1990
23. Ахлоқ одобга оид ҳадис намуналари. – Т.: Фан, 1990.
24. Аҳмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш. Адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. – Т.: Ўқитувчи, 1986.
25. Аҳмедов Қ. Ҳ.Ҳ Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасини ўрганиш. – Т.: 1968.
26. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Тошкент, Фан. 2004.
27. Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
28. Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
29. Бобометов С. Аруз вазнидаги шеърый асарларни ифодали ўқиш - // Тил ва адабиёт таълими. 1992, 2-сон.
30. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О.Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное. 2002.
31. Болтабоев Ҳ. Профессор Фитратнинг назарий қўлланмаси. - // А.Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1995. 3-19-бетлар.
32. Голубков В.В. «Адабиёт ўқитиш методикаси» М.: 1938 й.
33. Долимов С., Убайдуллаев Ҳ. «Адабий ўқиш методикаси» Ўқув.пед.давнашр Т.: 1952.
34. Долимов С., Убайдуллаев Ҳ., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш

методикаси, - Т.: Ўқитувчи, 1967.

35. Долимов С., Убайдуллаев Ҳ. «Адабий ўқиш методикаси» Ўқув.пед.давнашр Т.: 1952.

36. Дўстқораев Б. Маҳмудхўжа Бехбудий – таълим ислохотчиси. - // Til va adabiyot ta'limi, 2005, 4-son.

37. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. — М.: Флинта, Наука, 1998.

38. Жалилов Б., Шарипова М. Мактабда драматик асарларни ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма.- Т.: Ўқитувчи, 1992.

39. Жамол Камол. Лирика. - // Адабиёт назарияси. Икки томлик, II том, Адабий-тарихий жараён, Тошкент, Фан, 1979, 237-238-бетлар.

40. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.- Т.: Ўқитувчи, 1974.

41. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди асоида), фил. фан номз. дисс. авт – Т.: 2000, - 26 б.

42. Зуннунов А.С. «Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар» Т.: «Ўқитувчи» 1973.

43. Зуннунов А.З., Ҳогамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992.

44. Зуннунов А., Алиев А. Адабиётни бошқа ижтимоий фанларга боғлаб ўрганиш. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1982.

45. Зуннунов А. Педагогик тадқиқот методикаси, Тошкент, 2000.

46. Зуннунов А., Ҳогамов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма. Ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчилари учун. – Т.: Ўқитувчи, 1978.

47. Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. Ўқитувчилар учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1973.

48. Исмаатов С. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.

49. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Т.: Зарқалам, 2006.

50. Исҳоқов Ф. Мактабда Гулханий адабий меросининг ўрганилиши. – Т.: Ўқитувчи, 1983.

51. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуаси юзасидан Методик қўлланма.- Т.: Ўқитувчи, 1997.

52. Йўлдошев Қ., Мадиев О, Л.Абдураҳмонов. «Адабиёт ўқитиш методикаси» Т.: «Ўқитувчи» 1999.

53. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. «Ўқитувчи», 1996.
54. Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари ёки дoston бадийяти ҳамда миллат маънавияти ҳақида айрим фикрлар. – Т.: «Маънавият», 2002.
55. Йўлдошев Қ. «Адабий сабоқлар. 8». Умумтаълим мактабларининг 8-синф «Адабиёт» дарслиги учун методик қўлланма. – Т.: Шарқ, 2004. ~
56. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У. Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти, Тошкент, Ўқитувчи, 1999.
57. Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти, Тошкент, Ўқитувчи, 2002.
58. Қошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугот ит-турк), Уч томлик, I том, Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталибов, - Тошкент, Фан, 1960.
59. Ксензова Г.Ю. Инновационные технологии обучения и воспитания школьников. М.: Педагогическое общество России. 2005.
60. Лесохина Л.Н. Нравственное развитие учащихся в процессе изучения литературы.- Сб. Искусство анализа художественного произведения. М.: Просвещение, 1971.
61. Мактабда Оғаҳий ижодини ўрганиш. Муаллифлар Қ.Султонова, Н.Мадаминова. – Т.: 2003.
62. Методика преподавания литературы. М.Просвещение 1985.
63. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент. Фан, 2006. ~
64. Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995.
65. М- Н. Османов. Синтаксическая структура бейта /на примере «Дивана» Хафиза/.- Проблемы восточного стихосложения. М.: «Наука». 1973. стр. 60-67.
66. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. Қарши, Насаф, 2000.
67. Пирназаров М. Мактабда Уйғуннинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш.- Т.: Ўқитувчи, 1972.
68. Расулов А. Танқид, Талқин, Баҳолаш. – Тошкент, Фан, 2006.
69. Рафиев А., Фуломова Н. Она тили ва адабиёт. Тошкент. 2002.
70. Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. – Т.: Ўқитувчи, 1983
71. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения.

– М., 1985. – С. 58.

72. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987.

73. Саидносирова С. Ойбегим менинг. Хотиралар. Тошкент, Шарқ, 1994.

74. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. Тошкент, Молия, 2003.

75. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

76. Сафо Матжон. Китоб ўқишни биласизми? – Т.: Ўқитувчи, 1993.

77. Сирожиддин Саййид. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Тошкент, Шарқ, 2005.

78. Степанов Г.В. Содержательные и формальные аспекты в литературно-критическом анализе художественного произведения. – Язык и стиль писателя в литературно-критическом анализе художественного произведения. – Кишинев, «Штиинца Кишинев», 1977, с.3-12.

79. Тўхлиев Б., Саримсоқов Б. «Адабиёт» Академик лицейлар учун ўқув дастури. Тошкент, 2000.

80. Умумий ўрта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон.

81. Умумий ўрта таълим, АЛ ва КҲҚнинг дарсликлари.

82. Фаробий. Афлотун қонунлари моҳияти. - // Фозил одамлар шаҳри. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993.

83. Фаробий. Фозил шаҳар одамлари қарашлари. - - // Фозил одамлар шаҳри. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993.

84. Фаробий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

85. М. Хайруллаев «Фаробий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида». Т.: 1967.

86. Черкезова М.В. В поисках новых подходов к созданию учебников по литературе. На материале учебников по русской литературе для национальной школы. - // Литература в школе, 2006, № 5, с.23. (23-27)

87. Шарафиддинов О. Истеъдод жилолалари. – Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

88. Элбек. Танланган асарлар. - Т.: Шарқ, 1999.

89. Ўзбек шоирлари баёзи. Дилшод. Анбар отин. Тузувчи ва сўзбоши муаллифи М.Қодирова. – Т.: Фан, 1994.

90. ЎзМЭ, Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2003, 5-жилд. Қодиров В.

91. Қосимов Б. Оқ тонларни орзулаган шоир. — Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1-жилд, Шеърлар, ибратлар. Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Қосимов. — Тошкет, Маънавият, 1998.

92. Қосимова К. 5-синфда лугат устида ишлаш. — Т.: Ўқитувчи, 1971.

93. Қуронов Д. «Адабиёт надир» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Адабий-танқидий мақолалар. Т.: «Zarqalam», 2006.

94. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004.

95. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. — Т.: Ўқитувчи, 1997.

96. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. — Т.: Фан, 1996.

97. Ҳаққул Иброҳим. Ким нимага таянади? Адабий суҳбатлар. — Тошкент, «Zarqalam». 2006.

98. Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. — Т.: Ўқитувчи, 1978.

99. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? — Т.: Шарқ, 1999. ✓

100. Ҳ.Ҳомидий. Кўҳна Шарқ дарғалари. Бадиий-илмий лавҳалар. — Т.: Шарқ, 1999.

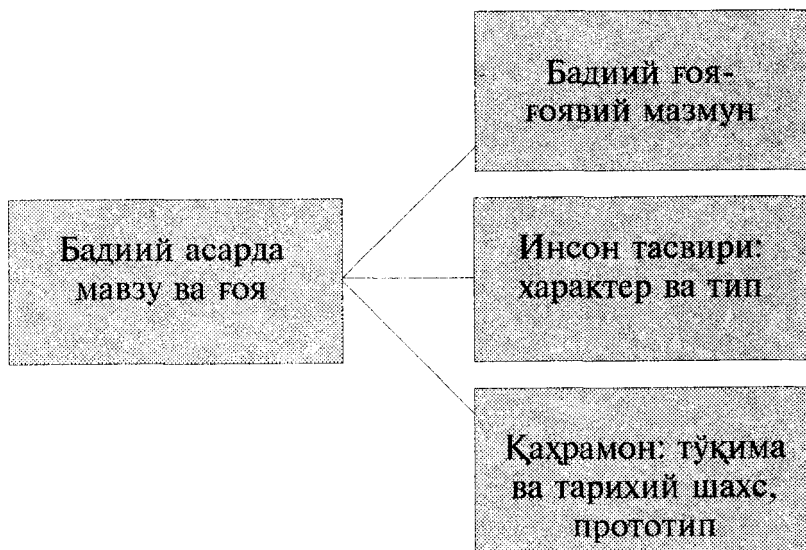
101. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. Тошкент. «Ўзимкомцентр, 2003.

102. N. Karimov., U.Normatov. Adabiyot 5-sinf uchun darslik.- majmua. - Т.: O'qituvchi, 2000.

103. N. Karimov., B.Nazarov, U.Normatov, Q.Yo'ldoshev. Adabiyot: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinf uchun darslik.- Т.: O'qituvchi. 2004.

104. N. Karimov., U.Normatov. Adabiyot 5-sinf uchun darslik.- majmua. - Т.: O'qituvchi, 2000.

Сюжет:

Конфликт

Экспозиция

Тугун

Воқеалар
ривож

Ечим

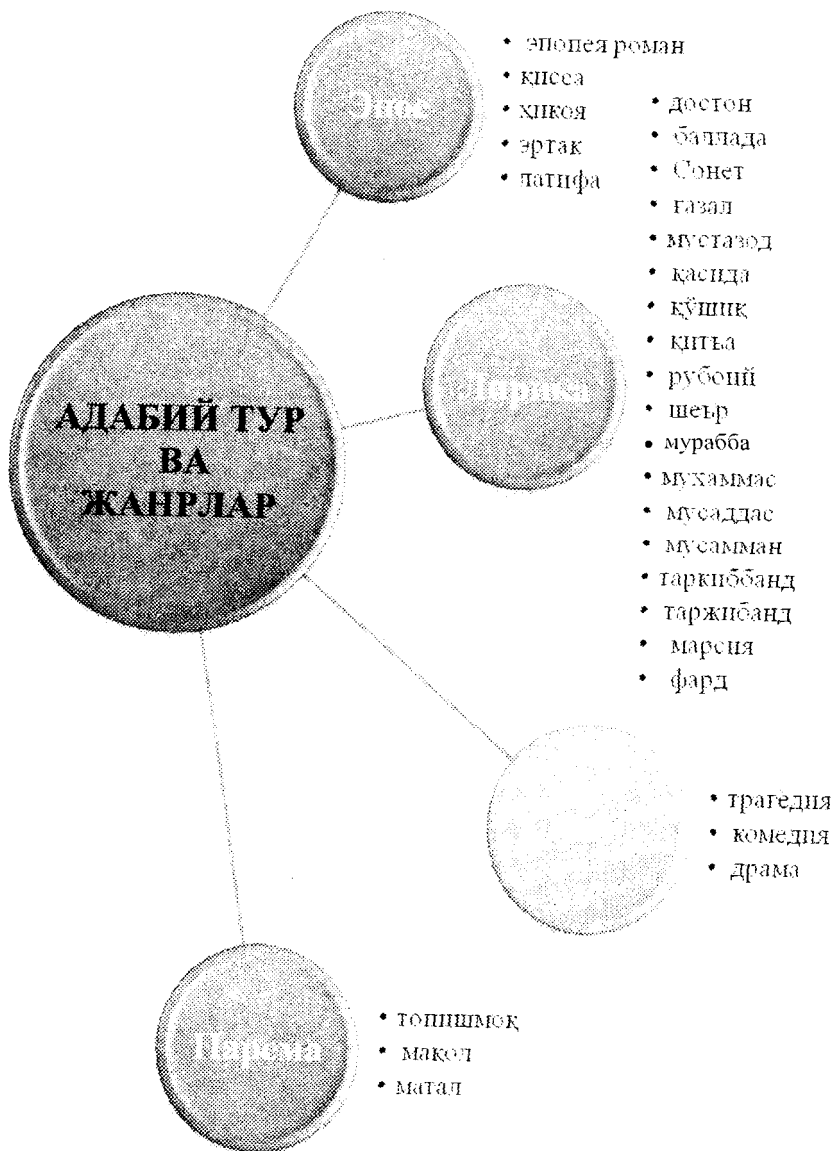
Эпилог

БАДИЙЛИК МЕЗОНЛАРИ

- **Ҳаққонийлик**
- **Самимийлик**
- **Мазмун ва шакл
уйғунлиги**
- **Оригиналлик**
- **Таъсирчанлик**
- **Замонавийлик**

АДАБИЙ АСАР ТИЛИ

- Адабий асар ва тарихий-адабий жараён
- Жонли тил, адабий тил ва бадий тил
- Муаллиф нутқи ва персонажлар нутқи: таъсирчанлик, серқатламлик, образлилик, архаизм ва историзмлар, лаконизм, муболаға, сўз бойлиги
- Монолог, диалог
- Синонимлар, омонимлар
- Антонимлар
- Архаизмлар
- Историзмлар
- Неологизмлар
- Диавлектизмлар
- Фразеологизмлар
- Жонлантириш
- Сифатлаш
- Ўхшатиш
- Истиора
- Киноя (метонимия)
- Интонацион воситалар
- Инверсия
- Ритм

- тарихий роман
- тарихий-биографик роман
- сиёсий роман
- сатирик роман
- саргузашт роман
- илмий-фантастик роман

Роман

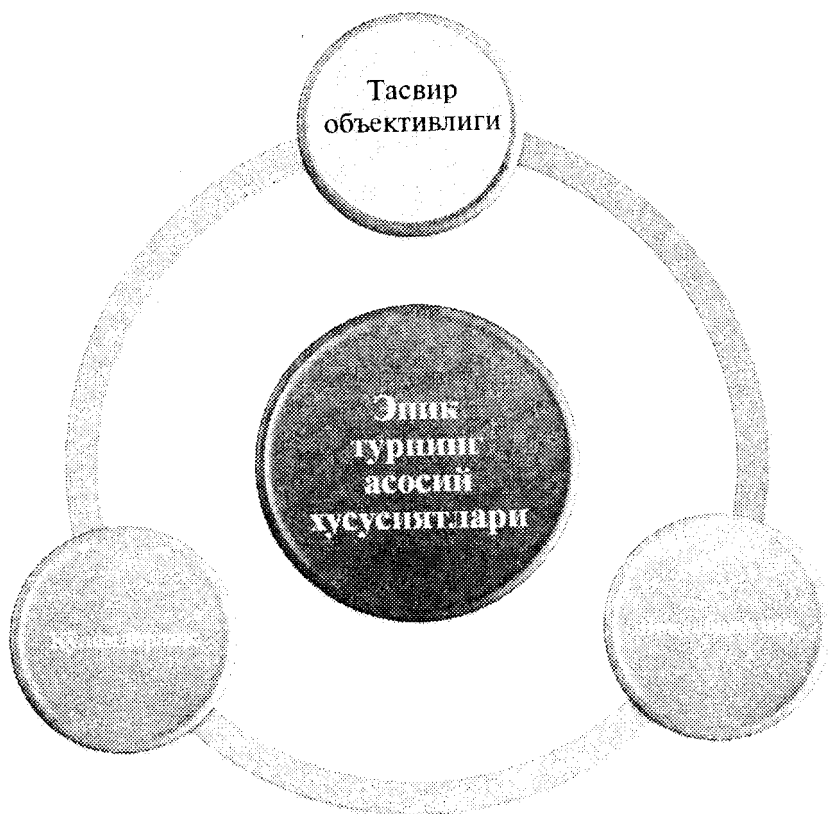
Драма

драма

маиший
драма

ҳажвий
драма

шеърӣ
драма

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Адабиёт ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан алоқаси.....	14
Адабиёт ўқитиш методикасининг тарихий тараққиёти	18
Таълим босқичларида адабиёт курсининг мазмуни ва қурилши.....	40
Бадний асарни таҳлил қилиш.....	47
Эпик асарларни ўрганиш хусусиятлари.....	68
Лирик асарларни ўрганиш	76
Драматик асарларни ўрганиш	86
Бадний асарнинг тилини ўрганиш	98
Ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш.....	111
Адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш	121
Адабиёт ўқитувчиси.....	126
Адабиёт дарслари.....	130
Адабиёт дарсларида кўргазмалilik.....	137
Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш.....	141
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	155

Тўхлиев Боқижон

Адабиёт ўқитиш методикаси

Муҳаррир: *Б.Ботиров*
Бадий муҳаррир: *Н.Раҳмонов*
Техник муҳаррир: *М.Иўлдошев*

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Босишга руҳсат этилди: 16.04.2010.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆ Ҳажми 10,5 б.т. Адади 100 нусха
Буюртма № 3

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент ш., Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.